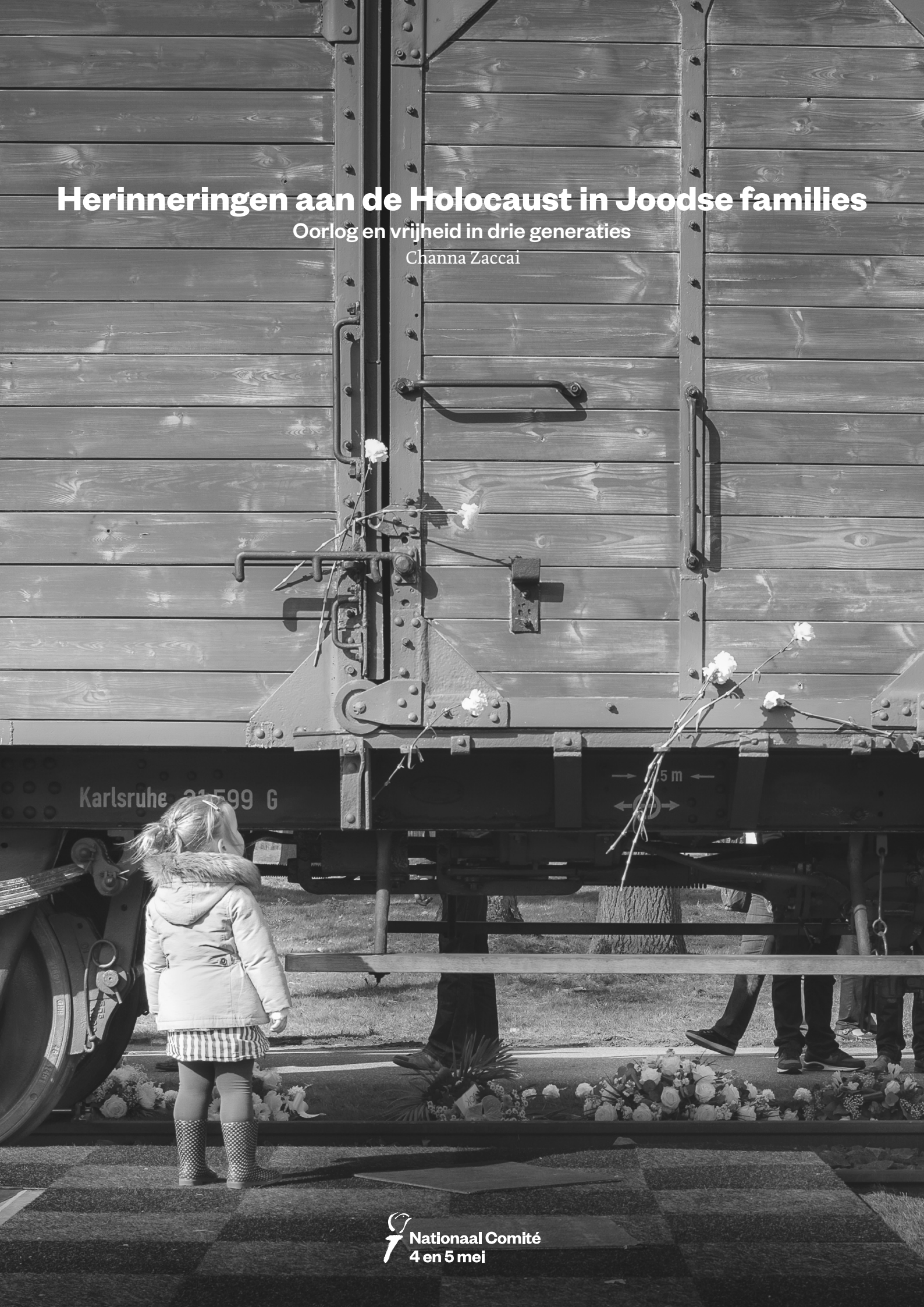

Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families

Oorlog en vrijheid in drie generaties

Channa Zaccai

Colofon

Publicatiejaar: 2025

Door: Channa Zaccai

Betrokken onderzoekers: Channa Zaccai (auteur en coördinerend onderzoeker), Senske de Vries (onderzoeker en interviewer tweede generatie), Stephanie Welvaart (onderzoeker en interviewer derde generatie), Matthijs Kuipers (projectleider 'Oorlog en vrijheid in drie generaties' Nationaal Comité 4 en 5 mei), Sophie van den Bergh (onderzoeker Nationaal Comité 4 en 5 mei)

In opdracht van: Nationaal Comité 4 en 5 mei

Technische eindredactie en opmaak: Joyce van Galen Last en Rutger van Krieken (Nationaal Comité 4 en 5 mei)

Foto cover: Foto gemaakt vlak na afloop van de officiële herdenking in Westerbork op 12 april 2015, door Daniël Muskee (www.danielmuskee.com).

Deze publicatie maakt deel uit van het onderzoek 'Oorlog en vrijheid in drie generaties'

Meer informatie is te vinden op: www.4en5mei.nl/onderzoek

Herinneringen aan de Holocaust in Joodse families

Oorlog en vrijheid in drie generaties

Channa Zaccai

“Everyone was surprised to find that these young survivors were so successful. (...) But if we talk to them about their subjective lives, we quickly discover that their emotional lives are disordered. In their heart of hearts, they experienced great sorrow.”

Boris Cyrulnik, *Talking of Love on the Edge of a Precipice*, 2007, 238

“Community. That was the word repeated by every child of survivors I spoke with. (...) I set out to find a group of people who, like me, were possessed by a history they had never lived. I wanted to ask them questions, so that I could reach the most elusive part of myself.”

Helen Epstein, *Children of the Holocaust*, 1988, 5, 304

“Certainly, the lives of third generation survivors continue to be steered by their grandparents’ past experiences. (...) As long as the “realities and lessons” of the Holocaust are continuously brought to consciousness, the case for resilience is hopeful.”

Nirit Gradwohl Pisano, *Granddaughters of the Holocaust*, 2012, 181

INHOUDSOPGAVE

	Voorwoord	2
	Overzicht families	3
Hoofdstuk 1	Inleiding	4
	1.1 Aanleiding voor het onderzoek	4
	1.2 Doelstelling van het onderzoek	4
	1.3 Historisch kader	5
	1.4 Theoretisch kader	9
	1.5 Vraagstelling	13
	1.6 Leeswijzer	14
Hoofdstuk 2	Verantwoording onderzoek en methoden	15
	2.1 Oral history interviews	15
	2.2 Selectieproces zes families	16
	2.3 Operationalisering	17
	2.4 Verwerking onderzoeksmateriaal	18
	2.5 Analyse methode	18
Hoofdstuk 3	De periode van de Holocaust	20
	3.1 Sociaal-demografisch profiel	20
	3.2 Zes familieportretten	21
	3.3 Verandering in herinnering	33
	3.4 Conclusie	38
Hoofdstuk 4	Herinneringen en familie verhalen in drie generaties	39
	4.1 Bevrijding, terugkeer en ontvangst in de samenleving	39
	4.2 Herinneringen en verhalen in de tweede en derde generatie	46
	4.3 Veranderingen in de loop der jaren	56
	4.4 Conclusie	64
Hoofdstuk 5	Ervaren invloed op het leven in drie generaties	66
	5.1 Lichamelijke en psychische gevolgen	66
	5.2 Familierelaties en sociale interacties	75
	5.3 Levensovertuiging en (Joodse) identiteit	88
	5.4 Conclusie	102
Hoofdstuk 6	Vrijheid, onvrijheid en herdenken	104
	6.1 Ervaringen met (on)vrijheid	104
	6.2 Betekenis van (on)vrijheid	106
	6.3 Belang van herdenken en doorgeven	117
	6.4 Conclusie	126
Hoofdstuk 7	Conclusie en discussie	128
	7.1 Beantwoording van de hoofdvragen	128
	7.2 Reflecties en aanbevelingen	135
	Dankwoord	140
	Literatuurlijst	141
	Nawoord	145

Dit rapport over de doorwerking van de Holocaust in Joodse families in Nederland verschijnt in een bijzonder herdenkingsjaar. In januari 2025, tijdens de Nationale Holocaust Herdenking en de internationale Holocaust Remembrance Day, werd stilgestaan bij de bevrijding van het concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz tachtig jaar geleden. In Polen, waar de internationale herdenking plaatsvond in een speciaal gebouwde tent nabij de poort van Auschwitz II-Birkenau, waren hoogwaardigheidsbekleders uit de hele wereld aanwezig. Zowel in Nederland als in Polen stonden Joodse Holocaustoverlevenden centraal. De kans is groot dat dit het laatste jubileumjaar is waarbij zij aanwezig kunnen zijn. Over vijf jaar zal de eerste generatie grotendeels zijn weggefallen. Dit gegeven is ingrijpend, omdat het hierna niet meer mogelijk is om getuigenissen uit eerste hand over de Holocaust te horen: bij herdenkingen, lezingen en op scholen.

Het is daarom van belang dat er inmiddels veel schriftelijke bronnen, en beeld- en geluidsmateriaal over de geschiedenis en de ervaringen van de Holocaust zijn. Wetenschappers, journalisten, schrijvers, filmmakers en filantropen hebben in de afgelopen decennia talrijke initiatieven opgezet waardoor de geschiedenis van de Holocaust bekend is geworden. Ook zijn er initiatieven gekomen voor de behandeling van oorlogstrauma's, niet zelden door Joodse overlevenden zelf of door hun (klein)kinderen, die zich hebben toegelegd op onderzoek of het verlenen van professionele zorg. Met het geleidelijk wegvallen van de eerste generatie wordt steeds meer een beroep gedaan op bestaande kennis over de ervaringen van de Holocaust. Die kennis komt nu in handen van nieuwere generaties: zij zijn opgegroeid zijn met de herinneringen en verhalen van hun (groot)ouders en moeten nu de verhalen doorvertellen. Daarnaast worden herinneringsplekken en archieven, en boeken en documentaires belangrijker om de authentieke verhalen te waarborgen en te blijven horen.

Dit onderzoek, gericht op drie generaties, past in een bredere trend van intergenerationeel onderzoek en aandacht voor intergenerationeel trauma in de samenleving. Zij laat eens te meer zien dat het oorlogsverleden vaak nog door alles heen werkt. Terwijl de doorwerking in de tweede generatie ruimschoots is onderzocht, wordt duidelijk dat de derde generatie ook doorwerking ervaart. Dit is wellicht geen nieuw of verrassend inzicht – zij hebben hun grootouders vaak nog gekend en zijn daarbij opgevoed door hún kinderen, die directer de impact van de oorlog hebben gevoeld. Het herdenken en vieren van de bevrijding van Auschwitz, dat vaak als symbool wordt genomen voor het grootst denkbare kwaad, betekent niet dat (de doorwerking van) de oorlog voorbij is: niet voor de tweede en de derde generatie en vermoedelijk ook niet voor de vierde én daaropvolgende generaties.

Deze deelstudie laat zien dat er geen rechte lijn te trekken is van de eerste naar de derde generatie. Terwijl details minder worden en er geen chronologische, gestructureerde navertelling is van het oorlogsverleden, komt de doorwerking ook sterk naar voren in non-verbale en relationele aspecten. De wijze waarop nieuwe generaties zich zullen verhouden tot het oorlogsverleden, evenals de dynamiek binnen en tussen deze generaties, zullen mede door nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen en debatten, hun eigen karakter en betekenis krijgen. We kunnen en moeten daarom blijven onderzoeken hoe de doorwerking van de Holocaust plaatsvindt. Investeren in kennisontwikkeling en aandacht voor de Holocaust is in elke generatie opnieuw nodig.

Dat er video-interviews bestaan van Joodse Holocaustoverlevenden en dat hun (klein)kinderen op basis hiervan bereid waren mee te werken aan deze deelstudie, is een groot goed voor de wetenschap en levert een onontbeerlijke bijdrage aan onze samenleving. Van hun openheid kunnen we alleen maar leren en moeten we blijven leren.

Channa Zaccai
Utrecht, 14 april 2025

OVERZICHT FAMILIES*

	Familie A	Familie B	Familie C	Familie D	Familie E	Familie F
Geboorteplaats	Leiden	Vlagentwedde	Amsterdam	Shirrhoffen (FR)	Nijmegen	Duitsland
Woonplaats	Amsterdam	Stadskanaal	Wezet (BE)	Amstelveen	Amstelveen	Utrecht
Etnisch-culturele achtergrond	Sefardisch	Asjkenazisch	Asjkenazisch	Asjkenazisch	Asjkenazisch	Asjkenazisch
Eerste generatie	Elias (1926-1996)	Henriëtte (1922-2015)	David (1920-2012)	Denise (1927-2017)	Ida (1928-2000)	Aaron (1930)
Tweede generatie	Samuel (1952)	Jeannette (1956)	Marianne (1967)	Marcelle (1942)	Benjamin (1960)	Jair (1968)
Derde generatie	Yael (1984)	Sander (1982)	Noa (2002)	Yasha (1970)	Aliza (1993)	Talia (2001)

* Gegevens zijn op verzoek van de families in verschillende maten geanonimiseerd.

1.1 Aanleiding voor het onderzoek

De Holocaust heeft een onuitwisbare stempel gedrukt op het leven en het welzijn van individuele Joden en Joodse gemeenschappen in Nederland. Met het geleidelijk wegvallen van de generatie Joodse Holocaust-overlevenden gebeurt het zelf doorgeven van herinneringen aan de oorlog steeds minder. Dit zogeheten communicatief geheugen valt langzaam weg en maakt plaats voor een steeds prominentere rol van het collectief, cultureel geheugen. De doorwerking van het oorlogsverleden in families en daarmee ook in de samenleving, stopt echter niet. Derde generatie familieleden zijn welbeschouwd de laatste generatie die aanhoudend en herhaaldelijk contact hebben (gehad) met hun grootouders. Deze deelstudie naar de herinnering aan en de vorming van familie verhalen over het oorlogsverleden van Joodse Holocaustoverlevenden, hun kinderen en kleinkinderen, laat zien hoe dit verleden doorwerkt.¹

Dit onderzoek heeft als primaire focus de periode van het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1945 tot heden, waarbij de tweede en derde generatie zijn geïnterviewd over hun herinneringen aan en verhalen over het oorlogsverleden van hun (groot)ouder. Met betrekking tot de eerste generatie gaat het om de periode van de Tweede Wereldoorlog in Nederland (1940-1945) zelf en de doorwerking daarvan in hun leven, waarbij vooral hun ervaringen van de Holocaust, ook wel Sjoa of Shoah genoemd, centraal staan: de systematische vervolging en vernietiging van Europese Joden. Het vooroorlogse en het naoorlogse Joodse leven van de eerste generatie in Nederland wordt ook meegenomen en begint bij het vroegste geboortjaar 1920 tot aan heden.² Waar relevant worden belangrijke jaartallen en perioden genoemd, zoals de economische crisis van begin jaren dertig, de machtsovername van Adolf Hitler in Duitsland in 1933, de capitulatie van Nederland aan Duitsland in 1940, dat vanaf dat moment onder Duits bezet bewind stond, en 1944-1945, als kamp- en onderduikoverlevenden in verschillende maanden en delen van Nederland en Europa worden bevrijd. Ook komen aspecten en gevolgen van de Jodenvervolging aan bod, zoals anti-Joodse maatregelen, razzia's en vluchtelingenstromen.

1.2 Doelstelling van het onderzoek

In het bredere en meerjarige onderzoeksproject Oorlog en vrijheid in drie generaties worden herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog binnen verschillende generaties en herinneringsgemeenschappen onderzocht. Met de term 'herinneringsgemeenschap' wordt een groep mensen bedoeld die een bepaald aspect van het oorlogsverleden deelt, bijvoorbeeld door vergelijkbare ervaringen of door dezelfde etnisch-culturele achtergrond. Er zijn in totaal zes deelstudies naar verschillende herinneringsgemeenschappen. Per deelstudie nemen vijf families uit één herinneringsgemeenschap deel, met uitzondering van deze deelstudie waar zes families aan deelnemen. Dit komt nader aan bod in het hoofdstuk over methoden. Deelstudies over families met herinneringen aan (1) dwangarbeid in Duitsland en (2) de Tweede Wereldoorlog in Indonesië en de conflicten en oorlogen die daarop volgen, zijn als eerste uitgevoerd.³ De andere deelstudies richten zich op (3) Sinti en Roma, (4) veteranen, (5) Joodse families en (6) mensen in het verzet. Het bredere onderzoek heeft als doel inzicht te verkrijgen in de doorwerking van het oorlogsverleden

¹ In deze deelstudies verwijst 'Joodse Holocaustoverlevende' naar alle personen, die geïnterneerd waren in door nazi's opgezette getto's, werk- of vernietigingskampen van 1933 tot 1945, of die gedwongen waren te moeten onderduiken". Zie Justin Olstein, Jade Sheen en Andrea Reupert, "It Just Permeated everything. Third Generation Holocaust Survivor Perspectives Regarding the Genocide's Impact on Family Functioning", *Journal of Intergenerational Relationships* 22 nr. 3 (2024), 363-365. <https://doi.org/10.1080/15350770.2023.2223190>.

² Eén (groot)ouder leeft momenteel nog.

³ Iris van Huis, *Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog: herinneringen in drie generaties* (Nationaal Comité 4 en 5 mei 2022); Stephanie Welvaart, *Oorlog en vrijheid in drie generaties: Herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog in Indonesië* (Nationaal Comité 4 en 5 mei 2023).

van de eerste generatie op de tweede en derde generatie en de rol van collectieve herinnering hierbij. Het accent ligt op de interactie tussen hoe herinneringen binnen families worden doorgegeven en hoe dit zich verhoudt tot hoe er in de samenleving collectief wordt herinnerd en herdacht. Ook worden generaties vergeleken en intergenerationele ontwikkelingen geanalyseerd. Daarnaast is het doel inzicht te krijgen in de beleving van vrijheid en onvrijheid binnen de diverse herinneringsgemeenschappen.

Deze deelstudie richt zich op hoe herinneringen aan de Jodenvervolgung in de Tweede Wereldoorlog in Nederlands-Joodse families van de eerste op de tweede en derde generatie worden doorgegeven en hoe deze herinneringen doorwerken. Het biedt inzicht in de wijze waarop individuele processen van herinnering in alledaagse contexten plaatsvinden en waarop collectieve processen, zoals maatschappelijke ontwikkelingen en collectieve herdenkingspraktijken (of het ontbreken ervan) rondom de Jodenvervolgung daar een rol in spelen. Daarnaast biedt het inzicht in de betekenis van vrijheid en onvrijheid voor Joodse families in relatie tot die herinneringen, en wordt het belang van herdenken en doorgeven van verhalen belicht. Het perspectief van de tweede en derde generatie kan de herinnering van Joodse overlevenden nieuwe of aanvullende betekenis geven die betrekking heeft op maatschappelijk herinneren en herdenken en (on)vrijheidsbeleving. Ten slotte biedt deze deelstudie inzicht in de diversiteit van en binnen Joodse gemeenschappen in Nederland, een terugkerend thema binnen dit onderzoek, die invloed heeft op de geschiedenis en levensloop van de families. In Nederland vinden momenteel nog twee andere intergenerationele Holocaustonderzoeken plaats, uitgevoerd door het ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum en door de Universiteit van Humanistiek gericht op ervaringen van veerkracht en vanuit existentieel perspectief.⁴ Daarnaast is in 2021 een rapport over de hulpvragen en behoeften van de naoorlogse generatie gepubliceerd.⁵ Deze onderzoeken laten zien dat er steeds meer aandacht is voor de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog op Joodse overlevenden zelf, hun kinderen en kleinkinderen.

1.3 Historisch kader

De vereiste tijd en afstand die nodig zijn voor historisch onderzoek naar de naoorlogse periode heeft lange tijd ontbroken. Hierdoor zijn met name de vooroorlogse Joodse geschiedenis en de Holocaust onderwerp van onderzoek geweest. Tegelijkertijd heerste er soms ook “bewust of onbewust het idee” dat de Nederlands-Joodse geschiedenis was afgelopen in 1945. De naoorlogse periode zou er louter een zijn van het afronden van de eeuwenlange Joodse aanwezigheid in Nederland. Wie bewust Joods was, zou emigreren en de rest zou vrijwel geruisloos assimileren, zo was het idee. Het is dan ook niet verrassend dat historisch onderzoek zich in de jaren vijftig, net na de oorlog, kenmerkte door pessimisme. In de jaren zestig kwam er een kentering in historisch onderzoek met een focus op een versterking van de Joodse identiteit. De oorlog en de samenleving, die het toen niet kon opbrengen ruimte te maken voor de Joodse gemeenschap, versterkte het Joodse zelfbewustzijn en een besef van eigenheid. Pas in de jaren negentig ontstond ruimte voor meer onderzoek naar de verwerking en nasleep van de oorlog zoals de terugkeer en opvang na de oorlog, de strijd om restitutie, institutionele ontwikkelingen van de Joden in Nederland, oorlogspleegkinderen, zionisme en de verwerking van de Sjoa, het liberale jodendom, Nederlandse Joden in Israël, cultuurgeschiedenis en de herinneringscultuur.⁶

4 Fabienne van Wijngaarden, “Hoe werkt oorlog door op verschillende generaties”, *WO2 Onderzoek Uitgelicht*, geraadpleegd op 2 oktober 2024, www.tweedewereldoorlog.nl.

5 J. Lindenberg en C. van den Eijnde, *Vragen onder de naoorlogse generatie. Verkennend onderzoek naar de hulpvragen en behoeften onder de naoorlogse generatie* (Stichting Joods Maatschappelijk Werk, Stichting Pelita en het Nederlands Veteraneninstituut 2021).

6 Hetty Berg en Bart Wallet, *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945* (Uitgeverij Waanders, 2010), 7-10.

1.3.1 De vroegmoderne en moderne tijd tot 1940

Sinds de zestiende eeuw kende de Republiek (1588 – 1795) een Joodse gemeenschap, aanvankelijk hecht en geïsoleerd van de samenleving. Zij bestond uit twee afzonderlijke etnische diaspora's: de Sefardische of Portugese en Spaanse Joden met Portugees en Spaans als voertaal en de Asjkenazische of Hoogduitse Joden met het Jiddisch.⁷ De Portugees-Joodse diaspora was met het totale aantal van 3.000 Joden in 1650 demografisch toen nog veruit in de meerderheid. Wat beide gemeenschappen deelden, was het jodendom en het Hebreeuws als religieuze taal. Zij hanteerden echter ook een andere uitspraak van het Hebreeuws en vormden elk een gesloten gemeenschap met eigen synagogen en scholen. In het historisch belangrijke jaar 1796, kregen de Joden burgerrechten. Volgens historicus Irene Zwiep betekende dit het einde van de “autonome, authentieke, ‘middeleeuwse’ Joodse aanwezigheid in de Lage Landen”.⁸ De burgeremancipatie zou verschillende onomkeerbare processen in gang zetten, leidend tot de integratie van Joden in de Nederlandse samenleving met het Nederlands als hoofdtaal.⁹ Zo werd het Jiddisch door de Nederlandssprekende Joodse elite en overheid als obstakel gezien in het integratieproces. Dit viel samen met de algemene taalpolitiek van koning Willem I in 1815, waardoor op joodse scholen het Nederlands als moedertaal werd ingevoerd.¹⁰ Door socialistische en liberale bewegingen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd tevens de binding met het religieuze jodendom losser. En hoewel de Joodse gemeenschap zich nog steeds sterk centreerde rondom stedelijk gebied met als voornaamste plaats Amsterdam, ontstonden er ook *kehillot* in de *mediene*, Joodse gemeenschappen in dorpen en steden buiten Amsterdam. In dit integratieproces transformeerde de Joodse gemeenschap van Nederland van een zogeheten ‘Joodsche Natie’, een aparte nationale gemeenschap binnen de steden, naar ‘Nieuwe Nederlanders’, gelijkberechtigende Nederlandse burgers met het joodse geloof.¹¹

De twee afzonderlijke diaspora's waren niet meer zo sterk gesloten en afgebakend, toen de demografie en het karakter van de Joodse gemeenschap in hoog tempo veranderde: van ongeveer 30.000 Joden in 1800 met zo'n twintigduizend Asjkenaziem tot 104.000 Joden in 1900.¹² Joden maakten toen ongeveer 10 procent uit van de Amsterdamse bevolking.¹³ Het karakter van de Nederlands-Joodse gemeenschap ging aan het begin van de twintigste eeuw gepaard met een positief zelfbeeld. De Duits-Nederlandse intellectueel Sigmund Seeligmann gebruikte hiervoor in 1923 de uitdrukking ‘species hollandia judaica’: Joden zouden met hun ‘optimale’ aanpassing aan hun omgeving voorbereid zijn op de toekomst. Dit eigen karakter van de Joods-Nederlandse identiteit kon getypeerd worden als open, tolerant, gematigd en bezonnen en gekenmerkt door burgerlijke waarden: beschaving, moraliteit, gematigde orthodoxie en vaderlandsliefde. Deze waarden weerspiegelden een zeker Nederlands nationalisme en oranjegezindheid. Daarbij trokken nieuwe religieuze extremen hen niet aan, zoals het liberale of ‘reform’ jodendom in Duitsland en het charedische jodendom in Oost-Europa.¹⁴ Binnen de Nederlandse gematigde orthodoxie, bijeengehouden in het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenootschap, had de orthodoxe opperrabbin in religieuze zaken volledige autoriteit en was de *halacha*, het joodse recht, onvoorwaardelijk van kracht. Daarnaast waren alle joden, orthodoxe en liberale, gelijkwaardig lid van een joodse gemeente waarbinnen de eigen lokale

7 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 12-15; Yosef Kaplan, “De joden in de Republiek tot omstreeks 1750: religieus, cultureel en sociaal leven”, in *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg, B. Wallet (Uitgeverij Balans 2017), 132.

8 Irene Zwiep, “De naties worden burgers. Joods leven in de Lage Landen in de schaduw van de Verlichting (1750-1814)”, in *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg en B. Wallet (Uitgeverij Balans 2017), 197, 203.

9 Irene Zwiep, “Yiddish, Dutch and Hebrew: Language Theory, Language Ideology and the Emancipation of Nineteenth-Century Dutch Jewry.” *Studia Rosenthaliana* 34, nr. 1 (2000), 56. <https://www.jstor.org/stable/41482424>

10 Zwiep, “Yiddish, Dutch and Hebrew”, 58; Wallet, “De Naties worden burgers”, 214.

11 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 237.

12 Wallet, *Nieuwe Nederlanders*, 12.

13 Zwiep, “De naties worden burgers”, 202.

14 Bart Wallet, “Een familie van gemeenschappen: De dynamiek van joods Nederland in de naoorlogse periode”, in *Achter de zuilen: Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, red. J. Kennedy, P. van Dam en F. Wielenga (Amsterdam University Press 2014), 137.

gebruiken golden en waarbij Joden in hun publieke en privéleven eigen afwegingen konden maken over hun levensbeschouwing, mate van religiositeit en ethische keuzes. In de vooroorlogse periode werd deze positieve, sterk Nederlands-nationale zelfdefinitie van de Joden echter al omstreden, met name onder jonge radicale zionisten.¹⁵

1.3.2 De moderne tijd vanaf 1940

Sinds de Holocaust raakte de nationale zelfdefinitie van Joden nog meer omstreden. De Nederlands-Joodse identiteit en de integratie van Joden in de Nederlandse samenleving heeft hen niet beschermd: zij deelden hun lot met andere Europese Joden. Joden werden in Nederland, in tegenstelling tot andere slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en evenals de Roma en Sinti, geleidelijk en systematisch afgescheiden van de maatschappij.¹⁶ Zij werden gedwongen hun bezittingen in te leveren, gevangengezet en via doorgangskampen zoals Westerbork naar werk-, concentratie- en vernietigingskampen in het oosten van Europa gedeporteerd. De meeste Joden uit Nederland werden vermoord in Auschwitz-Birkenau en Sobibor, anderen in Bergen-Belsen, Buchenwald, Mauthausen, Theresienstadt of in werkkampen. Een meerderheid van hen werd bij aankomst in de kampen onmiddellijk vermoord: zij werden vergast. De anderen moesten dwangarbeid verrichten onder erbarmelijke omstandigheden en kwamen om het leven door mishandeling, bij executies, als strafmaatregel of vergeldingsactie, of als gevolg van honger, ziekte en uitputting.¹⁷ In Nederland werden Joden zwaarder getroffen dan in naburige landen: van de door nazi-Duitsland bezette West-Europese landen werden in Nederland in relatieve en absolute getallen de meeste Joden gedeporteerd en vermoord, 73 procent.¹⁸ Van het aantal van 140.001 Joden, door de Duitse autoriteiten gedefinieerd en geregistreerd op 1 oktober 1941, werden 107.000 Joden gedeporteerd en minstens 102.000 Joden vermoord.¹⁹ Als ook Joden worden meegenomen die als *direct* gevolg van de Duitse bezetting en vervolging in Nederland werden vermoord of omkwamen, hebben 104.000 Joden (75 procent) de oorlog niet overleefd.²⁰ In Frankrijk bedroeg dit totaal aantal 25 procent, in België 40 procent, in Noorwegen 40 procent en in Denemarken overleefde bijna iedereen (minder dan 2 procent werd vermoord).²¹

Vanaf 1945 tot in de jaren tachtig dachten vele Joden dat er in Nederland geen toekomst was voor de sterk gedecimeerde Joodse gemeenschap.²² Het weinige vertrouwen in een toekomst in Nederland kwam ook voort uit de gedachte dat de resterende Joden zouden assimileren in de Nederlandse samenleving of zouden emigreren naar Israël.²³ Na de Tweede Wereldoorlog ontvouwde zich dan ook een proces van internationalisering in het Joodse leven in Nederland. Dit was allereerst merkbaar in demografisch opzicht. Joden waren onderdeel van de bredere Nederlandse migratiebeweging naar met name Angelsaksische

¹⁵ Wallet, "Een familie van gemeenschappen", 139-141.

¹⁶ Zie het interview met Pim Griffioen. Renske Krimp, "Joden", in *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien* (Nationaal Comité 4 en 5 mei 2016), 63; Wallet, "Een familie van gemeenschappen", 140.

¹⁷ Krimp, "Joden", 63.

¹⁸ Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Uitgeverij Boom 2011), 17; Evert Imhoff, Hanna van Solinge en Bert-Jan Film, "A reconstruction of the size and composition of Jewish Holocaust survivors in the Netherlands, 1945." *Population Research and Policy Review* 20 (2011): 462-463.

¹⁹ Griffioen en Zeller gaan uit van ongeveer 5450 teruggekeerden uit de kampen. Zij noemen een minimum aantal van 5200 en een maximum aantal van 5.500. Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1950-1945*, 898, 901; zie ook Ben A. Sijes, "Enkele opmerkingen over de positie van de joden tijdens de Tweede Wereldoorlog in bezet Nederland (*Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* 1974), 14, zoals geciteerd in Bart Wallet, "Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland", in *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg en B. Wallet (Uitgeverij Balans 2017), 409.

²⁰ In dit aantal zijn Joodse suicides zijn meegenomen in 1940-1945; zij die in Duitse gevangenschap in Nederland worden gedood of omkomen en Joden die in de onderduik omkomen of een ontsnappingspoging doen en dit niet overleven, doordat ze alsnog worden opgepakt en terug worden gestuurd of door ontberingen tijdens de vlucht. Krimp, "Joden", 64-65; Pim Griffioen, e-mailcorrespondentie, 2 februari 2025.

²¹ In Frankrijk komen 80.000 joden om van de in 1940 geschatte 344.000 joden; in België 25.000 van ongeveer 66.000 joden; in Noorwegen ongeveer 800 van 2000 joden en in Denemarken ongeveer 120 van de in totaal 6500 geschatte Joden, doordat een grote meerderheid vlucht naar Zweden. Griffioen en Zeller, *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1950-1945*, 17.

²² Berg en Wallet, *Wie niet weg is, is gezien*, 7-8.

²³ Wallet, "Een familie van gemeenschappen", 136.

landen, en de ontstane Nederlands-Joodse diaspora week uit met als belangrijkste bestemmingen de Verenigde Staten en Palestina/Israël.²⁴ Een kwart van Joodse emigranten na de Tweede Wereldoorlog keerde echter ook weer terug en met de komst van Joden uit het buitenland en nieuwe jeugdbewegingen kreeg het vooroorlogse Jodendom, gekenmerkt door de ‘species judaica hollandia’, een zeer pluriform karakter met een sterke internationale oriëntatie. Die pluriformiteit werd versterkt door de verschuiving van een overwegend religieuze naar een culturele identiteit, een ontwikkeling die correspondeerde met het begin van de ontwikkeling van de multiculturele samenleving in de jaren zestig.

Slechts 20 procent is thans nog geregistreerd als lid bij een synagoge, wat leidt tot 80 procent ‘ongebonden’ Joden, die hun identiteit op alternatieve, meer seculiere en individuele wijze vormgeven. Aan het Jodendom kan een culturele en private betekenis en expressie worden gegeven, via bijvoorbeeld de Joodse keuken, muziek en literatuur.²⁵ Ook het religieuze jodendom is aan verandering onderhevig: de brede inbedding van het liberale jodendom bij een breder publiek, vernieuwing binnen de orthodoxie en de komst van de Chabad, een stroming binnen het charedische jodendom.²⁶ Door deze ontwikkelingen wordt het Nederlandse Jodendom ‘een provincie van het wereldwijde Jodendom’ en is er eerder sprake van een ‘familie van gemeenschappen’ dan van dé Joodse gemeenschap. Dat de Joodse gemeenschap in Nederland en Europa gedecimeerd is, heeft dus tegen alle verwachtingen in niet geleid tot het verdwijnen van Joods leven in Nederland. Waarbij na 1945 ongeveer 28.000 Joden in Nederland woonden, waarvan een klein deel uit Duitsland en Oost-Europa kwam²⁷, werd dit aantal in 2010 geschat op ruim 37.000 halachische Joden of een totaal van ongeveer 53.000 als ook Joden met een Joodse vader worden meegenomen.²⁸ Daarnaast is er een aanzienlijke en enigszins groeiende groep Joden met niet-Nederlandse achtergrond, voornamelijk Israëliërs, in de jaren 1990 geschat op ongeveer 10.000.²⁹ De veranderende samenstelling van Joden in Nederland (en in Europa), grotendeels veroorzaakt door immigratie, is in lijn met de eerder genoemde internationale oriëntatie en globalisering, maar is ook onderdeel van ‘reguliere’ migratiestromen.³⁰ Deze ontwikkeling zal in toenemende mate invloed hebben op de transformatie en dynamiek binnen en tussen Joodse gemeenschappen in Nederland.

1.3.3 Herinneringscultuur

Het einde van de Tweede Wereldoorlog wordt elk jaar herdacht op 4 en 5 mei. Op 4 mei wordt tijdens de Nationale Herdenking stilgestaan bij alle oorlogsslachtoffers; om 20.00 uur is het twee minuten stil in heel Nederland. Op 5 mei wordt de bevrijding gevierd door het hele land. Daarnaast bestaat sinds 2005 de jaarlijkse International Holocaust Remembrance Day, uitgeroepen door de Verenigde Naties op 27

²⁴ Met name Angelsaksische landen als Australië, Nieuw-Zeeland en Canada, maar ook Zuid-Afrika en Latijns-Amerika.

²⁵ Wallet, “Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland”, 444-445.

²⁶ Ook wel ultraorthodox genoemd.

²⁷ Berg en Wallet, *Wie niet weg is, is gezien*, 12.

²⁸ Halachisch betekent in dit verband met een Joodse moeder of twee Joodse ouders. Zie Solinge van, H. & Praag van, C. 2010. *De Joden in Nederland anno 2009. Continuïteit en verandering*. Diemen: Uitgeverij AMB, 26, 46, 166, 174. Volgens de auteurs is het aantal Joden sinds 1960 redelijk stabiel gebleven en sinds 2000 licht gestegen, voornamelijk door Joden met een Joodse vader en Israëliërs. Het aantal Joden in het jaar 2020 werd indertijd geschat op ruim 38.000 (halachische) Joden of ruim 54.000 Joden (waarvan een kleine 16.000 Joden met een Joodse vader). In een recent verschenen rapport in opdracht van Joods Maatschappelijk Werk wordt het aantal ‘zelf-gedefinieerde’ Joden geschat op 35.000 (min of meer halachisch) en het aantal Joden volgens de Israëlische Wet op Terugkeer op 65.000 (allen die recht hebben om naar Israël te emigreren, Joden, (klein)kinderen en echtgenoten, ongeacht hun (niet-)Joodse identiteit). Daniel L. Staetsky, *Jews in the Netherlands in the 2020s: fifty years of stability and Israelization* (London: Institute for Jewish Policy Research 2025), 9-10.

²⁹ Solinge van, en Praag van, *De Joden in Nederland anno 2009*, 176-178. In het nieuwe rapport wordt het aantal Israëliërs sinds de jaren 2020 geschat op 11.600: 7.000 in Israël geboren Israëliërs en 4.600 kinderen van tenminste één Israëlische ouder. In dit aantal zijn geen Israëlische Joden meegenomen die niet geboren zijn in Israël, bijvoorbeeld omdat ze op jonge leeftijd naar Israël vluchtten of emigreerden, maar wel de Israëlische nationaliteit hebben. Het aantal ligt dan vermoedelijk nog hoger. Staetsky, *Jews in the Netherlands in the 2020s*, 23-24.

³⁰ Zie ook Daniel L. Staetsky, *Israelis abroad: the transformation of the Jewish diaspora?* (London: Institute for Jewish Policy Research, 2025), geraadpleegd op 10 april 2025, <https://www.jpr.org.uk>.

januari, de bevrijdingsdatum van Auschwitz in 1945.³¹ De Nationale Holocaust Herdenking in Nederland, voorheen *Auschwitz-herdenking*, vindt sindsdien jaarlijks plaats op de laatste zondag in januari. Deze wordt georganiseerd door het Nederlands Auschwitz Comité (opgericht in 1956) bij het Spiegelmonument 'Nooit meer Auschwitz' in het Wertheimpark in Amsterdam. Er wordt een stille tocht gelopen en er worden toespraken gehouden en kransen gelegd. In Amsterdam worden door het jaar heen nog meer herdenkingen van Joodse slachtoffers georganiseerd.³² Door heel Nederland vinden tevens verschillende activiteiten plaats, zoals het programma Open Joodse Huizen, gedenk- en luisterwandelingen, kunstzinnige en interactieve monumenten en lezingen. Deze aandacht voor herdenken is er echter niet altijd geweest. In de jaren zestig waren herdenkingen en (Joodse) monumenten in het publieke domein nog vrijwel afwezig.³³

De wederopbouw van Nederland met een focus op de strijd van het gewapende verzet en de redding door geallieerden stond aanvankelijk centraal. Dit herdenkingsdiscours vond bij de Joodse oorlogservaringen weinig aansluiting en was ook doordrongen van gendernormen: het eenheidsverhaal werd gekenmerkt door waarden geassocieerd met masculiniteit zoals heldhaftigheid, moed en vechtlust. Dit stond in schril contrast met de met femininiteit geassocieerde waarden als kwetsbaarheid, afhankelijkheid en slachtofferschap die Joden hadden ervaren. Zij waren gescheiden van de Nederlandse samenleving. Het 'verhaal van het Joodse lijden' kon geen bijdrage leveren aan de wederopbouw van het land. Er ontstonden drie groepen Joden die hier elk op een andere manier mee omgingen en wat leidde tot een hedendaags 'gelaagd herdenkingspatroon': de eerste groep, die sterk gericht was op de Nederlandse samenleving, nam deel aan de Nationale Herdenking op 4 mei; de tweede groep die daarin juist gemis ervaarde, wilde meer en specifieke aandacht voor Joodse slachtoffers en zette eigen initiatieven op, zoals op Joodse begraafplaatsen en in synagogen en op religieuze vastendagen; en de derde groep die zionistisch en georiënteerd op Israël was, sloot zich aan bij een vaste jaarlijkse Jom Hasjoa-herdenking.³⁴ Volgens historicus Bart Wallet is één van de twee elementen die huidige Joodse gemeenschappen bindt de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, zoals de herdenkingsplechtigheid van Jom Hasjoa in de Hollandsche Schouwburg sinds 1966, het enige moment dat Joden van verschillende Joodse gemeenschappen elkaar treffen.³⁵ Wallet stelt dat "een universalisering van 4 mei en een beweging weg van de herdenking van de Sjoa tot een groeiende kloof met de rest van de Nederlandse samenleving zal leiden, terwijl het de interne cohesie van Nederlandse Joden zal versterken."³⁶

1.4 Theoretisch kader

Het theoretisch kader is voor een deel gebaseerd op de eerste deelstudie naar dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog en is aangevuld met relevante theorieën over de betreffende herinneringsgemeenschap.³⁷ Hierdoor is begrip mogelijk van de ervaren doorwerking binnen families, de invloed hiervan op familierelaties en de mate van identificatie met het oorlogsverleden van de (groot)ouders.

1.4.1 Cultureel en communicatief geheugen

Belangrijke concepten binnen dit onderzoeksproject zijn a) *herinneringen*, waarbij onderscheid kan worden

31 De Algemene Vergadering van de Verenigde Naties neemt op 1 november 2005 de door Israël geïnitieerde VN-resolutie 60/7 aan. Geraadpleegd op 26 juli 2024, <https://documents.un.org> en <https://auschwitz.nl>.

32 De herdenking van het Joods verzet, de Februaristaking in 1941, de herdenking op de Apollolaan bij het monument Verzetsgroep, de herdenking bij het Nationaal Dachau Monument en de Ravensbrück herdenking op het Museumplein.

33 Bart Wallet, "Men vrage ons niet te vergeten. Joodse herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Nederland", in *Heilige stilte. Publieke religie en de Nederlandse dodenherdenkingen sinds 1945*, red. K.J. de Jager en B. Wallet (Kokboekencentrum Uitgevers 2021), 127.

34 Wallet, "Men vrage ons niet te vergeten", 126-127, 144.

35 Het tweede onderscheidende element is de taal, de 'gezaghebbende' religieuze teksten en gebruiken die de gemeenschappen delen en die zich op een dialectische wijze tot elkaar verhouden. Wallet, "Men vrage ons niet te vergeten", 138-139.

36 Wallet, "Een familie van gemeenschappen", 153-154.

37 Van Huis, *Dwangarbeid tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 7.

gemaakt tussen individuele en collectieve herinneringen, én intergenerationele herinneringen. Door het ontvallen van directbetrokkenen van de Tweede Wereldoorlog vindt er mogelijk een verandering plaats in de relatie tussen individuele, intergenerationele en collectieve herinneringen; en b) het *geheugen*, met een onderscheid tussen het cultureel en het communicatief geheugen. Het communicatief geheugen, het doorgeven van herinneringen door hen die de gebeurtenis zelf hebben meegemaakt, meestal individuele ervaringen, valt langzaam weg en het cultureel geheugen blijft.³⁸ Hierbij ‘draagt’ een collectief, zoals een natie, de herinnering aan de gebeurtenis door middel van verschillende herinneringspraktijken zoals monumenten, herdenkingen en kennisoverdracht in onder andere musea en het onderwijs. Deze vormen van herinneren bestaan naast elkaar en het is aannemelijk dat met het wegvallen van het communicatief geheugen via de eerste generatie, verandering plaatsvindt in herinneringspraktijken: zij, die een gebeurtenis zelf hebben meegemaakt, hebben vaak een rol bij het vormgeven van maatschappelijke herinneringspraktijken en hierdoor invloed op het cultureel geheugen. Kinderen en kleinkinderen voelen mogelijk een betrokkenheid bij of identificatie met de herinneringen van hun grootouders en hun communicatief geheugen. Hun betrokkenheid kan ervoor zorgen dat herinneringen levend worden gehouden. Herinneringen komen daarmee zowel relationeel als collectief tot stand: enerzijds kunnen familieleden als directe naasten een duidelijke rol spelen, omdat zij voor de hand liggende gesprekspartners zijn met wie herinneringen gearticuleerd kunnen worden. Anderzijds is de reikwijdte van het cultureel geheugen collectiever en groter. Dit roept de vraag op in hoeverre en op welke manier de relatie van jongere generaties tot het oorlogsverleden van hun (groot)ouder invloed heeft op het cultureel geheugen en collectieve identiteiten.³⁹

In dit onderzoek wordt de intergenerationele communicatieve overdracht van herinneringen onderzocht, maar ook de wisselwerking tussen het communicatief en cultureel geheugen. Herinneringen worden actief vormgegeven in relatie tot en in interactie met de omgeving, maatschappelijke herinneringspraktijken en recente gebeurtenissen waarin ook de media een rol spelen. De Amerikaanse taal- en literatuurwetenschapper Michael Rothberg noemt het vormgeven van herinneringsprocessen in relatie tot de omgeving en herinneringsprocessen van anderen waarin “vergeleken, onderhandeld en geleend wordt”, de “multidirectionaliteit” van herinnering.⁴⁰ Hierbij is “intersubjectiviteit” van belang: het gezamenlijk, maar niet per se in harmonie, vormgeven van herinnering en identiteit. Dit kan tussen individuen plaatsvinden, maar ook in relatie tot bredere collectieve vormen van herinnering. Uitgangspunt van dit onderzoek is dan ook de actieve rol van zowel de dragers van het communicatief geheugen, als van hun kinderen en kleinkinderen in het vormgeven van het cultureel geheugen.⁴¹ De geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog is óók meervoudig en meerstemmig: ze bestaat uit zeer uiteenlopende ervaringen. De Holocaustervaringen van Joodse overlevenden beslaan hiervan een groot deelgebied, maar ook het vooroorlogse (Joodse) leven, familiegeschiedenis, sociaal en economisch kapitaal zijn belangrijk. In de deelstudies naar Dwangarbeid en Indonesië wordt tevens over ervaren slachtofferschap of ouderschap gesproken: dat dergelijke ervaringen elkaar kunnen afwisselen en niet per definitie lijnrecht tegenover elkaar staan. In deze deelstudie is deze tweedeling niet goed van toepassing, omdat Joden vooral slachtoffer waren en omdat er sprake is van nog een andere categorie, namelijk van Joods verzet.

38 Jan Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, in *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, red. Erll, A. and Nünning, A. (De Gruyter 2010), 110-112. <https://doi.org/10.1515/9783110207262.2.109>.

39 Assmann, “Communicative and Cultural Memory”, 113-114.

40 Michael Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization* (Stanford University Press 2009).

41 Iris van Huis, Sigrid Kaasik-Krogerus, Tuuli Lähdesmäki en Liliana Ellena, “Introduction: Europe, Heritage and Memory– Dissonant Encounters and Explorations”, in *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, red. T. Lähdesmäki, L. Passerini, S. Kaasik-Krogerus, I. van Huis (Palgrave Macmillan 2019): 1-22. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11464-0_1; Luisa Passerini, *Memory and Utopia: the Primacy of Inter-Subjectivity* (Routledge 2017). <https://doi.org/10.4324/9781315091266>.

1.4.2. Intergenerationeel (Holocaust)onderzoek: trauma, coping en veerkracht

Het meeste onderzoek over de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog is gedaan naar Joodse families, en vooralsnog meer naar de tweede generatie dan naar de derde generatie. De hoeveelheid wetenschappelijke literatuur over de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog op slachtoffers in het algemeen is zo omvangrijk dat in deze deelstudie onder meer een aantal kwalitatieve onderzoeken vanaf 1990 zijn aangehaald.⁴²

Bij oorlogsgetroffenen is doorwerking in de tweede en derde generatie te zien op het gebied van trauma, veerkracht, interpersoonlijke relaties en identiteit. Trauma komt bijvoorbeeld tot uiting in het ervaren van sterk verdriet bij confrontatie met de Tweede Wereldoorlog⁴³, vermijding van het onderwerp, nachtmerries en angst voor herhaling van het oorlogsverleden.⁴⁴ Studies laten zien dat sommigen actief op zoek gaan naar het oorlogsverleden van hun (groot)ouder door herinneringsplekken zoals kampen te bezoeken. Dit kan tot zowel negatieve gevoelens als tot veerkracht leiden. Effecten van traumatisering komen in de derde generatie ook tot uiting in zorgen over overleving en een verhoogde alertheid op dreiging: door voorbereid te zijn in het geval te moeten vluchten of een angst dat familieleden iets overkomt als ze het huis verlaten.⁴⁵ Hierbij is een aanvullend concept de ontwikkeling van indirecte intrusies, die worden gedefinieerd als onvrijwillige, spontaan optredende beelden of gedachten bij de naoorlogse generatie, onderzocht door psychiater Patricia Dashorst.⁴⁶ En analyse van 'post-memory', onderzocht door Amerikaanse literatuurwetenschapper Marianne Hirsch. Dit concept verwijst naar de relatie van de tweede generatie tot de traumatische ervaringen van hun ouders, die plaatsvonden vóór hun geboorte, en desalniettemin zodanig aan hen zijn doorgegeven, dat ze zich voordoen als op zichzelf staande herinneringen. De tweede generatie herinnert zich de ervaringen door middel van de verhalen en gedragingen van hun ouders, waarmee zij opgroeit. De verbinding die 'post-memory' legt met het verleden, komt dus niet tot stand door herinnering, maar door verbeelding, projectie en creatie.⁴⁷

Families kunnen op verschillende manieren omgaan met ervaren trauma en ontwikkelen eigen coping-strategieën. Zo zijn er families waar geen emoties worden getoond ('*numb families*') en families met een vecht(ers)mentaliteit, die tegen een van buitenaf opgelegde (en wellicht dan ook geïnternaliseerde) minderwaardigheid ingaan ('*fighter families*').⁴⁸ Waar de ene familie juist angst voor en wantrouwen naar de buitenwereld ervaart, kan de andere familie juist willen bewijzen dat het oorlogsverleden met succes is verwerkt. Onderzoek toont ook aan dat trauma en veerkracht naast elkaar bestaan: veerkracht kan voortkomen uit de vergelijking die de derde generatie maakt tussen hun eigen leven en dat van hun grootouders.⁴⁹ De Joodse identiteit kan zowel als bedreiging als kracht worden ervaren. Het oorlogsverleden van de grootouder heeft wisselende (ervaren) invloed op de identiteitsbeleving van de derde generatie⁵⁰: de derde generatie ervaart dan angst voor herhaling van de Holocaust en antisemitisme, en is daar gevoelig

42 Mercedes van Voorthuizen, "Jullie zijn niet voor niets door die hel gegaan: Over drie generaties Tweede Wereldoorlog getroffen", *Impact magazine* 5, nr. 2, 4-7, geraadpleegd op 2 augustus 2024, <https://arq.org>.

43 Rachel Lev-Wiesel, "Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study", *Qualitative Social Work* 6, nr. 1 (2007), 83, 91. <https://doi.org/10.1177/1473325007074167>.

44 Ilana G. Cohn en Natalie M. Morrison, "Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors", *Australian journal of psychology* 70, nr. 3 (2018), 200-203. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12194>.

45 Olstein et al., "It Just Permeated everything", 364.

46 Ze stelt dat indirecte intrusies over de Tweede Wereldoorlog voorkomen bij kinderen van overlevenden die na de oorlog geboren zijn en psychische problemen hebben. Patricia Dashorst, *Unraveling intrusions*. ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum (Rijksuniversiteit Groningen 2023), 127.

47 Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory*. *Poetics Today* 29, nr. 1 (2008), 106-107; Marianne Hirsch, *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust* (Columbia University Press 2012), 5.

48 Julia Chaitin, "'Living with' the past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors", *Family Process* 42, nr. 2 (2003), 306-307. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2003.42208.x>.

49 Rachel Goldman Dale, "Exploring the Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors" (Proefschrift, William James College 2015), 162, 169. ProQuest (10187704).

50 Dale, "Exploring the Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors", 163; Karen L. Burton, "Traumatic Family Narratives in a Cosmopolitan World: Identity in American Third Generation Holocaust Survivors" (Masterscriptie, Kennesaw State University, 2011), 118-119; Joshua Goldstein, "Echoes of Trauma: A Phenomenological Study of the Multigenerational Transmission between Holocaust Survivors and Their Grandchildren" (Proefschrift, The Chicago School of Professional Psychology, 2018). ProQuest (10974659).

voor. Daarnaast voelen ze zich verbonden met hun familiegeschiedenis en juist verantwoordelijk deze door te geven.⁵¹ Er treedt ook afzwakking en vervaging van herinneringen op naarmate de tijd verstrijkt, maar er is wel sprake van doorwerking waarin de overdracht verschillende vormen en uitingen kent. In een studie naar de invloed van traumatische ervaringen van naar Nederland geëmigreerde Indo-Europeanen op intergenerationele familiedynamieken, komt onder andere naar voren dat herinneringen worden ontkend of tot zwijgen worden gebracht en waarin als er wél gesproken wordt enkel de mooie herinneringen aan bod komen als bewuste of onbewuste copingstrategie.⁵² Doorbreken van dit zwijgen gebeurt door het stellen van vragen door de tweede en derde generatie tijdens sleutelmomenten in het leven, zoals geboorte, overlijden of reizen naar Indonesië. Ook bevestigt de studie eerdergenoemde resultaten, bijvoorbeeld dat ervaringen met geweld van de eerste generatie zichtbaar worden in gedragskenmerken en emoties binnen families, zoals een overbeschermende houding en controle- of overlevingsdrang, waarbij dit laatste ook kan voortkomen uit de behoefte kinderen weerbaar te willen maken voor toekomstige uitdagingen. Fysiek en emotioneel geweld komt eveneens voor, met ouders in de eerste en tweede generatie die hoge eisen stellen aan de kinderen en streng zijn. Het concept van *act of haunting* kan behulpzaam zijn: dit komt voor wanneer “onderdrukt of onopgelost sociaal geweld zich soms heel direct en soms indirect kenbaar maakt”.⁵³

1.4.3 Intergenerationeel (Holocaust)onderzoek: relaties, identiteit en taal

Het oorlogsverleden kan ook op uiteenlopende manieren doorwerken in interpersoonlijke relaties. Zo wordt er een sterk ervaren hechting en vertrouwen binnen families van Holocaustoverlevenden waargenomen en wantrouwen jegens buitenstaanders alsook een verstorend effect op hechting en ouderschap.⁵⁴ Opvoedingsstijlen kunnen zich bijvoorbeeld kenmerken door overbescherming, afhankelijkheid, verstrengeling en emotionele onbeschikbaarheid. In de tweede en derde generatie vindt emotionele verwaarlozing door getraumatiseerde ouders plaats, die zich uit in een gebrek aan nabijheid, verbinding en ondersteuning; sterke overlevingsdrang en de behoefte om kinderen verder te laten komen in het leven. Onderwijs en een goede baan (‘professioneel succes’) worden belangrijk geacht, omdat deze de overlevingskansen vergroten, mochten zij in hun bestaan bedreigd worden.⁵⁵ Gelijktijdig is er bij deze generaties de drang hun ouders te aanbidden, te voldoen aan hun behoeften, en verantwoordelijkheid te nemen voor hun welzijn. De autonome ontwikkeling van het kind kan echter ook stagneren als de last die het kind moet dragen te groot is. Interessant is het contrast tussen de eerste generatie, die nadruk legt op eenheid binnen de familie en op wantrouwen van mensen daarbuiten en de tweede generatie, die juist problematische en conflicterende familierelaties ervaart met als gevolg de soms als noodzakelijk gevoelde behoefte zichzelf te beschermen tegen de ouders. De derde generatie ervaart een combinatie van zowel hechte als conflictueuze familiebanden.

Thans zijn leden van de derde generatie naast kleinkinderen, zelf óók steeds meer ouders van een vierde generatie: achterkleinkinderen van Holocaustoverlevenden. Oog voor de vierde generatie en de perspectieven van hún ouders op hun eigen opvoedingsstijl en familiedynamiek, al dan niet beïnvloed door de achtergrond van de Holocaust, kan kennis over overdracht en opvoeding vergroten. De derde generatie geeft aan dat negatieve invloed van de Holocaust nog steeds wordt ervaren: zij zijn ontvankelijk

51 Cohn en Morrison, *Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences*, 202-203.

52 Julia Doornbos en Ana Dragojlovic, “The past should not affect the children’: Intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families” *Gender, Place and Culture* 29, nr. 8 (2022), 1151. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2021.1950644>

53 Avery F. Gordon en Janice Radway, *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination* (University of Minnesota Press 2008).

54 Lev-Wiesel, *Intergenerational transmission of trauma across three generations*, 83-84.

55 Olstein et al., “It Just Permeated everything”, 363; Miri Scharf en Ofra Mayseless, *Disorganizing experiences in second-and third-generation Holocaust survivors*. *Qualitative Health Research* 21, nr. 11 (2011), 1541. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1177/1049732310393747>.

voor de traumatische invloed van de Holocaust, maar tegelijkertijd in staat om zich aan te passen, zodanig dat dit ten goede zou komen aan de relatie met hun kinderen.⁵⁶ Een focus op relaties en sociale structuren biedt een aanvullende invalshoek ten opzichte van de vele (psychische) studies: de familie wordt dan gezien in een sociaal-culturele context, waarbinnen trauma wordt overgedragen. Via taal en dialoog kan het verleden worden besproken, begrepen en geïnterpreteerd. Het vertelde, het narratief, en de verteller, spelen een rol in het vormen van een discours. Er kan ook sprake zijn van ‘*founding stories*’: verhalen over het oorlogsverleden kunnen identiteiten construeren van slachtofferschap, heldendom of moreel *agency*, het eigen handelen. Het verleden verteld via het narratief vormt dan een kader dat een ‘Zelf’ construeert. Binnen psychische studies wordt vaak nadruk gelegd op disfunctionele familieverhoudingen of onverwerkte problemen. Er is echter ook verlangen naar herstel en heling. De derde generatie kan óók compassie en bewondering voor hun grootouder cultiveren.⁵⁷

Tot slot is de toename in het benoemen van psychische termen een relevante ontwikkeling. Sinds de Tweede Wereldoorlog groeide de toegankelijkheid van en kennis over psychotherapie, door meer aandacht hiervoor in bijvoorbeeld zelfhulpboeken en tijdschriften. Dit leidde ertoe dat ‘leken’ steeds meer in psychische termen spreken ‘over de moeilijkheden’ die zij ervaren met zichzelf en anderen.⁵⁸ Dit heeft effect op hoe herinneringen aan het oorlogsverleden worden begrepen in termen van trauma en identificatie, alsook op gedrag rondom het verwerken en begrijpen van het verleden. Het actief (be)zoeken van bronnen en herinneringsplekken is zo’n gevolg van psychologisering.⁵⁹ Deze ‘emancipatie van emotie’ in de jaren zestig en zeventig na de oorlog, leidde tot de devaluatie van de term ‘trauma’. Het gebruik van de term was niet meer enkel voorbehouden aan zware psychische klachten, maar beschreef aan het einde van de twintigste eeuw ook lichtere vorm van ongemak.⁶⁰ Deze ontwikkeling kan een negatieve invloed hebben op de erkenning van zwaarder trauma. Binnen dit onderzoek wordt rekening gehouden met deze toegenomen psychologisering. Afsluitend speelt het idee van vrijheid en onvrijheid een centrale rol. Onderzoek wijst uit dat ideeën van vrijheid en onvrijheid in Nederland verbonden zijn aan culturele en collectieve herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, en dat vrijheid wordt gezien als onderdeel van de Nederlandse identiteit.⁶¹ Het reflecteren op vrijheid als waarde, in relatie tot herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog, kan inzicht bieden in de betekenis van het oorlogsverleden voor de toekomst. De genoemde concepten maken theoretische verdieping mogelijk in het begrijpen van de individuele processen binnen families en bij families als geheel, en de collectieve, culturele processen in de Nederlandse samenleving.

1.5 Vraagstelling

De vragen binnen het bredere onderzoek ‘Oorlog en vrijheid in drie generaties’ liggen in het verlengde van de beschreven probleem- en doelstelling en vormen de basis voor de drie hoofdvragen binnen deze deelstudie:

⁵⁶ In het onderzoek worden zes thema’s geïdentificeerd: verbinding en ongemak met de Holocaust, afrekening met de erfenis van trauma, onzekerheid en overlevingsstrategieën, belang van goed onderwijs en familie en een gedeelde visie hebben. Zie Olstein et al., “It just Permeated everything”, 367.

⁵⁷ Janet Jacobs, *The Holocaust Across Generations: Trauma and its Inheritance Among Descendants of Survivors* (New York: New York University Press 2017), 151.

⁵⁸ Abraham de Swaan, “The politics of agoraphobia: On changes in emotional and relational management”, *Theory and Society* 10, nr. 3 (1981), 375.

⁵⁹ Cohn en Morrison, “Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences”, 203.

⁶⁰ Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (De Bezige Bij 2002).

⁶¹ Froukje Demant, Jan van Kooten, Marjolijn Olde Monnikhof en Kim Putters (red.), *De stand van vrijheid: vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding* (Nationaal Comité 4 en 5 mei en Sociaal en Cultureel Planbureau, 2021), 25, 38, 45; M. Schalker en B. Koenen, *Nationaal Vrijheidsonderzoek 2019* (Kantar Public 2019).

1. Hoe werken herinneringen aan het oorlogsverleden van de Joodse (groot)ouder door in volgende generaties? Met andere woorden: hoe vormen familie verhalen over de Holocaust zich in de praktijk?
2. Welke invloed heeft de collectieve maatschappelijke bekendheid en omgang met het oorlogsverleden, specifiek de Holocaust (erkenning, ontkenning, verzwijgen, desinteresse) op de herinneringen van de verschillende generaties, en op de manier waarop familie verhalen worden (door)verteld en eigen gemaakt?
3. Hoe verhoudt de herinnering aan de Holocaust in de Tweede Wereldoorlog zich tot de opvattingen van Joden over de beleving van vrijheid, herinneren en herdenken, (Joodse) identiteit en maatschappelijke betrokkenheid?

Met de beantwoording van deze hoofdvragen toegespitst op Joodse families, kan deze deelstudie bijdragen aan algemene kennis en inzichten binnen het bredere onderzoeksproject 'Oorlog en vrijheid in drie generaties'.

1.6 Leeswijzer

Deze deelstudie bestaat uit zeven hoofdstukken, waarvan deze inleiding het eerste hoofdstuk betreft. In hoofdstuk twee worden de gekozen onderzoeks- en analysemethoden verantwoord, gevolgd door hoofdstuk drie dat de deelnemende families introduceert en een beginnende vergelijking maakt van de herinneringstussengeneraties. Ernavolgen hoofdstuk vier tot en met zes, waarbij de onderzoeksresultaten uitgewerkt worden. Hoofdstuk vier gaat in op de manieren waarop over het oorlogsverleden gesproken wordt in de deelnemende families: hoe zijn verhalen gedeeld met de kinderen en kleinkinderen en hoe zijn deze verhalen ontvangen? Vervolgens staat in hoofdstuk vijf de invloed van het oorlogsverleden op het dagelijks leven van de generaties centraal: de lichamelijke en psychische gevolgen, relaties, (Joodse) identiteitsvorming en levensovertuiging. Hoofdstuk zes gaat in op de beleving van vrijheid en onvrijheid van de verschillende generaties. Ook behandelt het hun behoeften omtrent het herdenken en het belang van doorgeven van verhalen. De gebeurtenissen in Israël en Gaza sinds 7 oktober 2023 vielen deels samen met de opzet van deze studie (oktober en november 2023) en de afname van de interviews (februari en maart 2024) en hebben een rol gespeeld in de vertelde verhalen en perspectieven. Dit komt ook naar voren in de citaten en de analyse. In hoofdstuk zeven worden in de conclusie de hoofdvragen beantwoord, wordt er gereflecteerd op de bevindingen en implicaties voor vervolgonderzoek en worden er aanbevelingen besproken. Ten slotte is op basis van dit rapport een *factsheet* opgesteld waarin de onderzoeksopzet, bevindingen en aanbevelingen beknopt worden weergegeven.

2.1 Oral history interviews

In deze deelstudie wordt gebruik gemaakt van *oral history*, ofwel mondelinge geschiedenis. Dit zijn interviews over het verleden die worden vastgelegd, met een verteller die persoonlijke ervaring heeft met “historisch betekenisvolle gebeurtenissen en daarover praat”. Deze interviews kunnen worden gezien als een nieuwe historische bron die nieuwe kennis biedt. Volgens historica Selma Leydesdorff is oral history deel van een beweging om nieuwe en andere geschiedenissen te schrijven. Het gaat over verhalen en individuele herinneringen en hoe die zich verhouden tot de geschiedenis zoals deze is vastgelegd als collectieve herinnering. Deze individuele vertelde en collectieve vastgelegde herinneringen staan op gespannen voet met elkaar, omdat gecanoniseerde versies van geschiedschrijving tegengesproken kunnen worden. Hoewel deze geschreven of gesproken tegengeschiedenissen naast de canonisering van geschiedenissen staan en nieuwe verhalen vormen, worden zij niet altijd verwelkomd. Ook kunnen zij heersende opvattingen versterken, zonder kritiek worden overgenomen of pretenderen namens een bepaalde groep te spreken. Het is de taak van de interviewer kritisch op deze interviews te reflecteren. Doordat individuele herinneringen steeds worden bijgesteld, is een belangrijke vraag welke kennis de interviews produceren, of en waarom we nieuwe kennis opdoen. Oral history is niet alleen een analyse van “wat en waarom individuen zich iets herinneren, maar ook van hoe dat kan leiden tot een herinterpretatie van het historische beeld zoals dat algemeen bekend is”.¹

De gekozen methode van oral history past bij deze deelstudie, omdat die als doel heeft inzicht te vergaren in hoe intergenerationele processen van herinneringsvorming plaatsvinden en hoe bestaande herdenkingen of herinneringspraktijken, en (on)vrijheid worden ervaren. Deze processen worden begrepen via de oorlogservaringen van de eerste generatie. Hiervoor zijn bestaande interviews gebruikt, die ruim vijftig jaar plaatsvonden na de Tweede Wereldoorlog (zie paragraaf 2.2). Deze jaren hebben effect op de herinneringen van de eerste generatie. Verschillen in de tijd kunnen verschillen in het vertelde teweegbrengen, tijdens de oorlog, vlak erna, of zelfs een halve eeuw later. Het blijkt echter dat op latere leeftijd nog steeds een sterke relatie tussen de herinneringen en de ervaringen bestaat.² Het is zeer waarschijnlijk dat de herinneringen in overdracht naar de tweede en derde generatie in inhoud veranderen of ‘vormen’. Deze ontwikkeling kan inzicht geven in hoe herinneringen veranderen in de context van familierelaties, het collectief geheugen, maatschappelijke ontwikkelingen en herinneringspraktijken. In het bredere onderzoeksproject is er voor gekozen om de tweede en derde generatie door twee verschillende onderzoekers te laten interviewen. Voorkennis van het familieverhaal zou het interview (onbewust) kunnen sturen.³ De interviewers hadden wel basiskennis van de deelnemers, zoals naam, geboorteplaats, leeftijd en etnisch-culturele achtergrond, en ook waren zij bekend met de diversiteit van en binnen Joodse gemeenschappen. Er is gezocht en gevraagd naar ervaren interviewers die affiniteit hebben met de geschiedenis van Joden in Nederland en interviewervaring hebben met complexe vraagstukken.⁴ Hier is het benoemen van de insider-outsider positie relevant.⁵ Een insider interviewt niet per se slechter (wegens

¹ Leydesdorff, *Oral history*, 9-10.

² A.W. Wagenaar en J. Groeneweg, “The memory of concentration camp survivors”, *Applied cognitive psychology* 4, nr. 2 (1990).

³ Een van de onderzoekers had wel voorkennis: zij transcribeerde aanvankelijk alleen de videogetuigenissen van de eerste generatie, waarna zij onderzoeker werd in de deelstudie en de tweede generatie interviewde.

⁴ De interviewers zijn antropologe en masterstudente in Joodse studies Sense de Vries, die onderzoek deed naar Joodse identiteit en het Nationaal Holocaust Namenmonument en zelfstandig onderzoeker Stephanie Welvaart, die betrokken was bij een oral history-studie naar Indisch Erfgoed van het NIOD en de deelstudie van het Nationaal Comité 4 en 5 mei naar families uit de Indonesische archipel coördineerde.

⁵ Een Joodse onderzoeker die Joden interviewt zou dan een insider kunnen zijn en een niet-Joodse onderzoeker een outsider.

de aanname van een onvoldoende kritische houding), maar anders. Tegelijkertijd kunnen er bij de insider vanzelfsprekendheden zijn waarop doorgevraagd moet worden. Bij de outsider kan de kritiek zijn dat deze zich geen goede voorstelling kan maken van de ervaringen van de geïnterviewde en kan zowel onbegrip als begrip ontstaan. Het is belangrijk te beseffen dat deze tweedeling rigide is en insider-outsider posities eerder “wisselende werkelijkheden zijn”. Ook is het van belang dat de interviewer zich bewust is van de eigen positie en daarop kan reflecteren.⁶ Hoewel onderlinge uitwisseling van ervaringen en herinneringen voortdurend plaatsvindt, zijn de deelnemers uit de tweede en derde generatie verzocht om zich niet in te lezen of voor te bereiden op het interview en er met elkaar over te praten. Sommige deelnemers hadden het video-interview met hun (groot)ouders al gezien. Andere deelnemers hadden het interview bewust (nog) niet gezien en benoemden dat het interview met terugwerkende kracht invloed zou hebben op de perceptie van hun (groot)ouders.

Onderzoek naar de Holocaust neemt een belangrijke plaats in binnen het vakgebied van oral history: grote projecten, waar deze deelstudie ook gebruik van maakt, stellen interviews met slachtoffers centraal.⁷ Hoewel historici met name collectieve trauma's bestuderen, bestudeert de *oral historian* óók het individuele trauma en de wisselwerking tussen beide. Leydesdorff beschrijft trauma als een schokkende gebeurtenissen uit het verleden, die het “latere leven blijvend beïnvloeden en kunnen leiden tot een gedereguleerd gevoelsleven”.⁸ Getuigenissen dragen bij aan gerechtigheid, door aanklachten op vervolging en moord te ondersteunen, en doorbreken stilte rondom het lijden van Joodse overlevenden en onthullen wat anderen, zoals de daders, willen verhuilen. Tegelijkertijd stelt ze dat in veel verhalen van getraumatiseerde mensen sprake is van feitelijke onjuistheden: “tijden kunnen door elkaar lopen en wat niet gezegd kan worden, wordt toegedekt door verdringing”.⁹ Stiltes zijn ook belangrijk, evenals het onderscheid kunnen maken dat iemand in het heden vertelt over ervaringen uit het verleden: hoe de geïnterviewde het herinnerde moment daadwerkelijk heeft ervaren, kan bijna niet volledig naar voren komen in de interviews. De geïnterviewde observeren, gevoel hebben voor sfeer en gesprekswendingen, alsook het ‘tussen de regels door’ kunnen lezen bij transcripten, spelen een rol. Onderliggende thema's, impliciete emoties en opvattingen kunnen zo toch naar de oppervlakte komen. Hier is binnen het onderzoeksteam uitgebreid over gesproken (zie paragraaf 2.5).

2.2. Selectieproces zes families

Voor deze deelstudie zijn zes families geselecteerd. Dit is een (klein) verschil met de bredere onderzoeksopzet, waarbij is gekozen voor een selectie van vijf families, met in totaal vijftien interviews. Elke familiegeschiedenis had een dermate eigen karakter en toegevoegde waarde dat het weglaten ervan relevante kenmerken en resultaten zou uitsluiten.¹⁰ Er is daarom sprake van achttien interviews met de volgende families:

- A. Een Portugees-Joodse familie uit Amsterdam en Amstelveen met historische wortels in Marokko;
- B. Een Joodse familie uit een dorp in Zuidoost-Groningen met Duitse orthodox-joodse overgrootmoeders;
- C. Een Amsterdams-Joodse arbeidersfamilie met een in Londen geboren overgrootmoeder ;
- D. Een Joodse familie in een samengesteld Nederlands-Frans gezin met een ‘tweede’ grootmoeder;

⁶ Selma Leydesdorff, *Oral history*, 131-132.

⁷ Leydesdorff, *Oral history*, 79.

⁸ Leydesdorff, *Oral history*, 149-150.

⁹ Leydesdorff, *Oral history*, 152-153.

¹⁰ Voor alle deelstudies geldt dat het doel niet is om te generaliseren en een representatief beeld te schetsen, maar om inzicht te verkrijgen in de vorming van familieverhalen en herinneringsprocessen in drie generaties.

- E. Een Joodse bakkersfamilie uit Nijmegen, met een Groningse overgrootvader;
- F. Een Joodse familie met een uitgekomen Duitse overgrootmoeder en een Poolse overgrootvader.¹¹

Bestaande interviews met de eerste generatie Joodse Holocaustoverlevenden vormden de basis voor het selecteren van de families. Hierbij is gebruikgemaakt van het huidige digitale video-archief Visual History Archive van de Shoah Foundation van de University of South Carolina (USC). De Amerikaanse filmmaker Steven Spielberg richtte met de royalty's van zijn film *Schindler's List* in 1994 de Survivors of the Shoah Visual History Foundation op.¹² Het doel was 50.000 video-interviews afnemen met Holocaustoverlevenden en -getuigen. Tussen 1994 en 2000 werden interviews afgenomen in 56 landen en in 32 talen: in januari 1999 werd het vijftigduizendste interview afgenomen. Er staan in het digitale archief bijna 60.000 getuigenissen van genocides, massageweld en hedendaags antisemitisme, afkomstig van diverse organisaties waarvan ruim 50.000 van de USC Shoah Foundation.¹³

In de interviews met Joodse overlevenden van de USC Shoah Foundation zijn twee criteria ingezet: taal en opnamelocatie. Er is gekozen voor een selectie van interviews met Joodse Holocaustoverlevenden die Nederlands gesproken en in Nederland opgenomen zijn, omdat de focus van deze deelstudie Nederlandstalige Joodse families in Nederland is. Het criterium Nederland als geboorteland is niet meegenomen. Joden die uit Duitsland naar Nederland vluchtten en in Nederland bleven, horen ook bij het Nederlandse Jodendom.¹⁴ Het resultaat op basis van deze selectie was 915 interviews.¹⁵ Daarnaast is gezocht naar een diverse groep op basis van aspecten als sekse, geboorteplaats, Joodse identiteit en oorlogservaringen. Al deze aspecten waren al opgenomen in standaard biografische samenvattingen van de interviews in het archief.¹⁶ Deze informatie was behulpzaam, omdat zo achterhaald kon worden of zij kinderen hadden die in Nederland woonden. De families zijn gecontacteerd via professionele netwerken, internet en sociale media. Dit wervings- en selectieproces vond plaats in oktober en november 2023. Met sommige families zijn telefoongesprekken gevoerd voorafgaand aan het interview. Overwegingen waren persoonlijke veiligheid, bescherming van familieleden, zorgen over de publicatie van resultaten en de vraag iets te kunnen bijdragen. Er is in de tweede en derde generatie sprake van een bepaalde zelfselectie, omdat de andere broer of zus in het buitenland woonde, zelf geen kinderen had, of juist bewust niet wilde meedoen. Ook had een deel van de tweede en derde generatie zich al verdiept in het verleden van hun (groot)ouder, ervaaarden zij een sterke band met hen of deden ze mee uit interesse voor en belang van het onderzoek, voor de (klein)kinderen, “om het rapport in de familie te hebben”, en “om iets goeds bij te dragen”.

2.3 Operationalisering

De interviews van de USC Shoah Foundation met de eerste generatie vonden bij de geïnterviewden thuis plaats en hadden allemaal dezelfde vaste opzet: eerst het vastleggen van de belangrijkste biografische gegevens, dan het leven voor, tijdens en kort na de oorlog. Er werd doorgevraagd naar gebeurtenissen, perioden en jaartallen. Aan het einde van veel interviews werden er foto's getoond van familie en konden huidige familieleden in beeld komen. De tweede en derde generatie is in de periode januari tot en met

¹¹ Uitgekomen betekent bekeerd tot het Jodendom.

¹² 'Videogetuigenissen' geraadpleegd van <https://jck.nl>.

¹³ Zie Visual History Archive geraadpleegd op 27 oktober 2024, <https://vha.usc.edu>.

¹⁴ In 1941 waren er 14.381 Duitse Joden in Nederland geregistreerd van in totaal 140.001 Joden. Zie Krimp, “Joden”, 62.

¹⁵ Van alle organisaties zijn er in het VHA in totaal 1746 interviews met alle oorlogsoverlevenden geboren in Nederland, waarvan 1563 interviews met Joodse overlevenden, 823 interviews Nederlandstalig en 786 in Nederland opgenomen. In totaal zijn er 919 Nederlandstalige interviews met Joodse overlevenden in Nederland, waarvan vier van het Joods Museum.

¹⁶ Joodse identiteit (orthodox, liberaal of geen); oorlogservaringen (kamp- en onderduikervaringen, doodsmarsen, gevangenschap, dwangarbeid en bevrijding); namen van kampen; kernbegrippen en belangrijke personen in de getuigenis.

maart 2024 geïnterviewd op basis van een topic lijst, die in samenspraak met alle onderzoekers tot stand is gekomen. Er is gekozen voor semigestructureerde interviews met gestructureerde en open vragen, zoveel mogelijk gebaseerd op de hoofdvragen, voor een goede opbouw en zodat topics duidelijk te bespreken en naderhand te analyseren waren. Er is rekening gehouden met de gebeurtenissen sinds 7 oktober 2023 in Israël en Gaza, de mogelijke beleving van antisemitisme en verhouding tot de staat Israël. De topics waren:

1. Herinnering oorlogsverleden (groot)ouder (eerste herinnering aan het oorlogsverleden, ervaringen van de (groot)ouder, vorming en doorgeven van familie verhalen); en Doorwerking oorlogsverleden (welbevinden en interpersoonlijke relaties);
2. Invloed maatschappelijke bekendheid en omgang met het oorlogsverleden (opvatting maatschappelijke omgang, herdenkingsrituelen en -behoeften, en de beleving van het Jodendom en Joodse identiteit)¹⁷;
3. Beleving van vrijheid en onvrijheid.

De tweede en derde generatie zijn voor geïnterviewd in Nederland (eenmaal met video vanuit het buitenland) en meestal bij hen thuis (eenmaal op het kantoor van het Nationaal Comité 4 en 5 mei).

2.4 Verwerking onderzoeksmateriaal

De zes interviews uit het Visual History Archive van de USC Shoah Foundation zijn met toestemming van de collectiebeheerders ingezien, bekeken en getranscribeerd door een student-assistent.¹⁸ Van de Nederlandstalige video-interviews in het VHA bestaan (nog) geen transcripten. Voorafgaand aan het interview zijn alle deelnemers geïnformeerd via meerdere e-mails over de interviewprocedure. Ook is een vragenlijst opgestuurd om sociaal-demografische gegevens te verzamelen (zie hoofdstuk 3) en een toestemmingsformulier getekend voor opname en bewaring van het geanonimiseerde interviewmateriaal. De meeste namen in dit rapport zijn vervangen door pseudoniemen.¹⁹ Ter afsluiting aan het interview is de mogelijkheid geboden zelf nog zaken toe te voegen of aan te vullen. De bestaande interviews van de eerste generatie vonden plaats tussen juli 1995 en juli 1996 en duurden tussen de 1:42 uur en 3:02 uur, met een gemiddelde van ruim twee uur. De interviewopnames van de tweede en derde generatie vonden van januari tot en met maart 2024 plaats en liepen uiteen van 48 minuten tot 4,5 uur, met een gemiddelde van bijna twee uur. Enerzijds waren er verschillen op te merken in de mate van interesse en aandacht voor het oorlogsverleden van de grootouder; anderzijds speelde ook bereikbaarheid en beschikbaarheid mee. In twee families zijn beide grootouders geïnterviewd in het Spielbergproject – hier is aandacht voor geweest in de interviews – en is een keuze gemaakt voor een evenwichtige man/vrouw-verhouding en verdeling in woonplaats of regio in Nederland.

2.5 Analysemethode

Om de hoofdvragen te kunnen beantwoorden, zijn in deze deelstudie alle achttien interviews getranscribeerd. De transcripten zijn voornamelijk op handmatige, interpretatieve wijze geanalyseerd door het herlezen van transcripten en het vergelijken van portretten, die de interviewers als tussenstap op basis van de

¹⁷ Joodse identiteit is benaderd volgens de schijf van vijf van onderzoeker in Holocausteducatie Ido Abram (1940-2019): a) joodse religie, cultuur en traditie; b) Israël en zionisme; c) Shoah en antisemitisme, vervolging en overleving, d) persoonlijk levensverhaal en eigen beleving; e) Nederlandse cultuur en omgeving. Zie Ido Abram, "Joodse identiteit is geen vast gegeven," *Joods nu* 3, nr. 3 (2017), geraadpleegd op 25 juli 2024, <https://stichtingleren.nl/>.

¹⁸ De toestemming voor toegang tot de video-interviews is per interview verkregen van de collectiebeheerders van de USC Shoah Foundation en was telkens een maand geldig en werd indien nodig verlengd.

¹⁹ Op verzoek van familie B en D zijn de werkelijke namen gebruikt.

transcripten schreven. Dit waren samenvattingen van de levensverhalen, herinneringen en reflecties van de geïnterviewden. Zij vormden een hulpmiddel bij het overzichtelijk maken van de herinneringen en centrale thema's, en het vergelijken van de herinneringen binnen families en tussen generaties. Naar aanleiding hiervan is een analyse-sessie gehouden waarin de betrokken onderzoekers hun observaties en inzichten deelden. Hieruit werden al een aantal belangrijke, grote lijnen waargenomen, die zijn meegenomen in de verdere analyse. De bevindingen zijn dus intersubjectief onderbouwd met observaties en interpretaties van meerdere onderzoekers. De transcripten zijn geanalyseerd en gecodeerd volgens de beschreven topics en hoofdstukindeling, en de meest tekenende citaten zijn verzameld om bevindingen te illustreren. Op latere momenten zijn initiële bevindingen nogmaals gedeeld en bediscussieerd met de onderzoekers. Deze vergelijkingen van observaties van onderzoekers zijn van waarde geweest voor de formulering en controle van de bevindingen. Er is rekening gehouden met onverwachte bevindingen en er is gelet op het gebruik van taal en termen en het mogelijk vermijden van woorden of onderwerpen, met oog voor impliciete betekenissen.²⁰ Tijdens het analyseren van transcripten is nader feiten- en literatuuronderzoek gedaan naar jaartallen, namen en beschrijvingen van locaties, plaatsen en kampen, en gebeurtenissen. Bij onduidelijkheden of voor intonatie is soms de audio-opname beluisterd. De resultaten in de volgende hoofdstukken laten een complex web van individuele en collectieve herinneringen zien, die aan elkaar verbonden zijn, maar waar ook verschil, schuring en 'ontkoppeling' plaatsvindt tussen de generaties. Door het relatief lage aantal deelnemers en de diversiteit van deze herinneringsgemeenschap is het niet passend te generaliseren naar een grotere groep of "de" Joodse gemeenschap. Tegelijkertijd is dit ook niet het doel van dit onderzoek: kwalitatieve data bieden andere inzichten. Complexe herinneringen, gebeurtenissen en levenservaringen kunnen niet goed door enquêtes of gesloten vragen worden onderzocht. Kennis en inzicht uit interviewmateriaal zijn van waarde om de ervaringen van de (andere) oorlogsgetroffenen te begrijpen in hun eigen context. Ook geven de beschreven herinneringen en reflecties daarop inzicht in de diversiteit aan ervaringen van oorlogsgetroffenen en hun nabestaanden en kunnen zij aanleiding zijn voor vervolgonderzoek.

²⁰ A. Portelli, "What Makes Oral History Different", In *Oral History, Oral Culture, and Italian Americans. Italian and Italian American Studies*, L.D. Giudice (red.) (Palgrave Macmillan 2021).

3 DE PERIODE VAN DE HOLOCAUST

3.1. Sociaal-demografisch profiel

Voorafgaand aan de interviews met de tweede en derde generatie is een schriftelijke vragenlijst afgenomen om het sociaal-demografische profiel van de deelnemers in kaart te brengen, bestaande uit twintig vragen en vijf onderwerpen (persoonsgegevens, etnisch-culturele achtergrond, familie, opleiding, werk). Hieronder volgt een samenvatting. Daarin is ook informatie over de eerste generatie meegenomen.

3.1.1. Gender, leeftijd en generaties

In deze deelstudie zijn de interviews met de eerste en tweede generatie afgenomen met drie mannen en drie vrouwen; in de derde generatie met vier vrouwen en twee mannen. Niemand heeft de optie 'non-binair', 'transgender' of 'anders' ingevuld. Er is niet gevraagd naar seksuele oriëntatie en in de interviews kwam dit onderwerp ook niet ter sprake als een factor in de herinneringsprocessen die bij de deelnemers zijn onderzocht.

De eerste generatie bestaat uit mannen en vrouwen, variërend in de leeftijd van 66 tot 76 jaar tijdens de opname van het interview. Zij zijn geboren tussen de jaren 1920 en 1930. Deze generatie is aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in 1940 tussen 10 en 20 jaar oud en aan het einde in 1945 tussen 15 tot 25 jaar oud. De deelnemers van de tweede generatie zijn tijdens het interview 56 tot 82 jaar oud en van de derde generatie 22 tot 54 jaar oud. Eén tweede generatie deelnemer is geboren in de oorlog (1942) en als baby ondergedoken geweest. Haar zoon beschouwt zichzelf daarom soms als tweede én derde generatie: zij zijn beiden de oudste van hun generatie en minstens tien jaar ouder dan de op een na oudste deelnemer (72 jaar en 42 jaar respectievelijk). Ook is er een derde generatie deelnemer, die zichzelf eerder herkent in de verhalen van de tweede generatie dan de derde generatie. De tweede generatie is geboren toen hun ouders de leeftijd hadden van 26 tot 38 jaar. Bij één eerste generatie deelnemer is sprake van een tweede huwelijk en gezinsstichting op de leeftijd van 47 jaar; de derde generatie is geboren toen hún ouders 28 tot 35 jaar oud waren.

3.1.2. Burgerlijke staat en familie

Van de zes families zijn er in de eerste generatie vier personen met een Joodse huwelijkspartner en twee personen met een niet-Joods huwelijkspartner. Er zijn drie personen die scheidden (alle drie met een Joodse partner), waarvan één 'scheiding' veroorzaakt wordt door een niet direct aan de oorlog gerelateerd overlijden. De drie personen huwen opnieuw voor een tweede of derde keer. Twee deelnemers van de tweede generatie zijn kinderen in het tweede huwelijk van een van hun ouders. In de tweede generatie zijn eveneens drie deelnemers gescheiden en hebben twee deelnemers aanvankelijk een Joodse partner (waarvan één uitgekomen partner). In de derde generatie zijn zes deelnemers met een relatie, waarvan drie getrouwd. Er is geen familie zonder kinderen, wat een logisch gegeven is, gezien de studie naar drie generaties: de eerste en tweede generatie hebben per definitie kinderen. In de eerste generatie is er één deelnemer die enig kind is en één deelnemer met een broer die vóór de oorlog overlijdt aan een ziekte. In de tweede generatie hebben alle deelnemers meerdere broers of zussen. In de derde generatie zijn een aantal deelnemers relatief jong, bijvoorbeeld nog studierend of net werkend. Zij hebben geen kinderen. Drie deelnemers van de derde generatie hebben een gezin van één of twee kinderen. De andere deelnemers spreken uit later wel een gezin te willen stichten.

3.1.4. Etnisch-culturele achtergrond en religieuze identiteit

Bij etnisch-culturele achtergrond, historisch ingegeven door de twee diaspora's uit Spanje en Portugal (Sefardië), en Centraal en Oost-Europa (Asjkenazië), is ook de antwoordoptie geboden "ik geef liever geen antwoord op deze vraag". Het merendeel van de deelnemers is van Asjkenazische komaf. Er is één familie met twee Sefardische (groot)ouders, één familie met een Asjkenazische en een Sefardische (groot)ouder en één familie met twee Asjkenazische (groot)ouders. Een andere deelnemer trouwt in zijn eerste huwelijk met een Joodse partner, maar dit is niet de betreffende (groot)ouder van de (klein)kinderen. Twee deelnemers hadden een Joodse partner, wat aanvankelijk niet bekend was, en een partner die op eigen initiatief als Joods is uitgekomen. Beide deelnemers zijn hertrouwd met niet-Joodse partners. Twee deelnemers van de tweede generatie hebben een Joodse partner en twee deelnemers van de tweede generatie hebben een niet-Joodse partner met een migratieachtergrond. Twee deelnemers van de derde generatie hebben een Joodse partner. De afkomst van de Joodse partners van de tweede en derde generatie is niet nagevraagd. Sommige deelnemers gaven aan initieel juist wél of geen Joodse partner te willen. Bij anderen gebeurde dit minder bewust, maar maakte het wel uit.

Bij religieuze identiteit geven zeven deelnemers "joods" aan, vier deelnemers "niet van toepassing" en één deelnemer "eigen overtuiging". Bij drie families komt de religieuze identiteit van de tweede en derde generatie overeen (beide "joods"), bij de andere families verschilt het. Er zijn twee deelnemers van de tweede generatie die hun (joodse) identiteit als traditioneel beschouwen, twee als humanistisch, één als cultureel en één heeft een eigen vorm. Drie deelnemers van de derde generatie beschouwen hun identiteit als liberaal en progressief, één deelnemer als bewust joods, maar niet meer praktiserend, één deelnemer als cultureel en één deelnemer als niet-joods. Sommige identificaties hebben overlap (traditioneel/cultureel, liberaal/progressief). Er bestaan tevens verschillende interpretaties van joodse identiteit.

3.1.5. Opleiding en werk

Binnen de eerste generatie is het niet verrassend dat iedereen gewerkt heeft: de mannen en vrouwen uit de kampen of onderduik wilden en gingen zo snel als ze konden (verder) studeren en werken, als overleving en om een nieuw leven op te bouwen, en hebben niet zelden veel bereikt. De drie mannen binnen de eerste generatie hebben beroepen uitgeoefend als bestuurslid/voorzitter, psychiater en medisch specialist. De drie vrouwen van de eerste generatie hebben gewerkt in familiebedrijven (winkels) en binnen maatschappelijke en onderwijsorganisaties, en hebben gezorgd voor het gezinsleven. Zowel de tweede als de derde generatie heeft gestudeerd en (ge)werkt. Drie deelnemers van de tweede generatie zijn gepensioneerd en verrichten vrijwilligerswerk of deeltijdwerkzaamheden, doen aan hobby's of aanvullende studie; de andere drie deelnemers werken nog. Twee deelnemers van de derde generatie studeren nog en werken in deeltijd. Opleidingsniveau verschilt van havo/vwo en MBO tot gepromoveerd. De tweede en derde generatie werken in uiteenlopende beroepsgroepen en vakgebieden: van medische en technische tot sociale en culturele studies en beroepen, taalwetenschappen, het bedrijfsleven en in de modewereld.

3.2. Zes familieportretten

De zes families in deze deelstudie delen een geschiedenis, maar hebben verschillende achtergronden en ervaringen. Om de resultaten en analyse in deze deelstudie in hun historische en sociologische context te begrijpen, zijn er zes familieportretten geschreven. Er wordt relatief veel aandacht besteed aan de eerste generatie, met name omdat de tweede en derde generatie in de analysehoofdstukken aan bod komen. Er wordt eerst een beeld geschetst van het vooroorlogse leven van de eerste generatie: straatbeelden,

arbeidspositie, sociale netwerken en Joodse identiteit. Deze aspecten bieden inzicht in de pluriformiteit van Joodse gemeenschappen in Nederland, wat eveneens aantoonst dat ‘zij’ meer behelzen dan alleen de Tweede Wereldoorlog. Joodse gemeenschappen kunnen echter ook niet zonder de impact van de Tweede Wereldoorlog beschouwd worden. De ervaringen van de Holocaust komen onherroepelijk aan bod: van gedwongen deportaties tot vluchtpogingen, verzet en onderduik bij (pleeg)gezinnen; van gevangenschap en dwangarbeid in de kampen tot terugkeer na de oorlog, dodenmarsen en opvang door familieleden die nog leefden, kennissen en burens (uit de Joodse gemeenschap of uit de omgeving waarin men opgroeide), vrijwilligers en geallieerden.

3.2.1. Familie A: Elias (1926), Samuel (1952), Yael (1984)

Elias (1926) wordt geboren in een Portugees-Joods gezin, met twee ouders, een broer en een zus. De familie, die historische wortels heeft in Marokko, verhuist al snel van Leiden naar wat thans de Spinozastraat is in Amsterdam, vlak bij het Weesperplein. Daar zullen zij en de generaties na hen zich vestigen. Elias’ ouders zijn behoudend, een kenmerkend gegeven binnen het vooroorlogse Nederlandse jodendom: religieus, maar met een gematigd karakter. Zij houden sjabbat, eten koosjer en vieren feestdagen. Zijn vader is vooraanstaand wetenschapper en lid van de Portugees-Israëlitische synagoge, ook wel Snoge genaamd. Elias zit op niet-joodse scholen en heeft veel contacten met niet-joden. Als de Tweede Wereldoorlog uitbreekt in 1940, is hij veertien jaar. Hij maakt de Februaristaking in 1941 mee. In de jaren die volgen, krijgt de familie aanvankelijk een speciale stempel, vrijstelling van gedwongen deportatie.¹ Maar Elias kan uiteindelijk niet meer naar school en wordt brandmeester bij de Snoge. Tijdens een razzia in 1943 in Amsterdam, wordt hij opgepakt en naar Westerbork gedeporteerd. Door goede contacten van zijn vader en zwager, respectievelijk voorzitter en secretaris van de Portugees-Israëlitische gemeente, lukt het hen met behulp van het hoofd van de luchtbeschermingsdienst van Amsterdam, Elias terug te laten keren. Op 1 februari 1944 rond middernacht, wordt het gezin tijdens ‘de Portugeezenrazzia’ alsnog gedeporteerd naar Westerbork en Theresienstadt in personenwagens, twee (doorgangs)kampen met Joods zelfbestuur.² Net als vele andere (Portugese) Joden in het kamp, is men in de veronderstelling dat ze de oorlog in Theresienstadt zullen uitzitten. Zij verblijven hier enige periode. Elias denkt veel aan wat zijn broer er zegt: “Leef nou maar zo goed mogelijk en laat er ook nog maar eens gelachen worden, want we weten hoe het hier is en daar kunnen we het mee [uit]houden. Hoe het wordt, kunnen we niet overzien”.

In september 1944 wordt Elias zonder zijn ouders, broer, zus en zwager in veewagens gedeporteerd naar Auschwitz. Hij neemt afscheid, in de gespannen hoop dat ze elkaar weer zien. Zijn vader, goed in de vijftig, zegt dan nog: “Voor ons is het zo dat wij een leven en niet eens zo’n slecht leven al achter ons hebben”. De reis duurt drie dagen, in de hoek ligt een hoop stro. In Auschwitz is het volgens Elias “hongerlijden geblazen” met “slechte, waterige soep, rommel, af en toe een aardappel, een klein stukje brood of margarine per dag, soms een hap van een soort groente waarvan ik niet weet wat het is”. In het kamp ontmoet hij een Joodse arts, dr. Ornstein, die zich over hem ontfermt door hem (extra) eten te geven en met hem te praten. Op het moment dat de Duitsers het nummer op zijn arm willen tatoeëren – Elias kan het puntje misschien nog vinden – wordt er gevraagd wie er technisch is: in West-Duitsland hebben ze mensen nodig voor werk in fabrieken. Elias zegt dat hij fietsenmaker is en wordt overgeplaatst naar Niederorschel. Daar zullen ze onderdelen die ze moeten repareren soms bewust mankeren, om “de kluit goed te belazeren, flinke sabotage te plegen”. Daar hebben “zij zich ook vrolijk mee gemaakt”. Zijn gevangenschap in Niederorschel wordt gevolgd door een dagenlange mars naar kamp Buchenwald. Het is

¹ Deze stempels, bedacht door de Duitse nazi-autoriteiten, werden door de Joodse raad afgegeven tussen 1942 en 1943. Peter Romijn. De oorlog (1940-1945), in *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg, B. Wallet (Uitgeverij Balans 2017), 384-390.

² Jaap Cohen, *De onontkoombare afkomst van Eli D’Oliveira, een Portugees-Joodse familiegeschiedenis* (Uitgeverij Prometheus 2015), 429, 449.

dan februari 1945. Daar wordt hij naar eigen zeggen op 10 april 1945 bevrijd door de Amerikanen, hij is dan negentien jaar oud.³

In het Veemgebouw van Philips in Eindhoven, wordt Elias opgevangen. Hij ontdekt via lijsten van het Rode Kruis dat zijn familie niet terugkeert. Zij zijn allen, een maand na zijn aankomst in Auschwitz, ook naar Auschwitz gedeporteerd en vermoord. In een noodziekenhuis aan de Emmasingel in Eindhoven wordt hij verenigd met Rachel, bekenden sinds hun kindertijd. Zij is ook Portugees-Joods en overlevende van Auschwitz. Zij is eveneens geïnterviewd voor het Spielbergproject. Eerst gaat hij naar Amsterdam, woont hij in bij een tante (drie ongetrouwde zussen van zijn vader keren terug uit Theresienstadt), vervolgens in Haarlem bij een Portugees-Joodse familie, en dan in een PAJ-huis in Amsterdam.⁴ Hij probeert een studie rechten op te pakken, maar stopt als hij werk aangeboden krijgt. Hij wordt directeur van een stichting die zich inzet voor Israël en is actief in verschillende bestuursfuncties voor Joodse organen.⁵ Hij is geen georganiseerd zionist en dus ook geen lid van de Nederlandse Zionistenbond, maar wel Israëlvriend en deelt zionistische basisovertuigingen: “Ik heb het meest negatieve meegemaakt wat in onze tijd het Joodse volk kon overkomen, meehelpen aan de opbouw van Israël is het meest positieve wat je kan doen”.⁶ Op de ‘magische’ datum van 10 april 1949 trouwt hij met Rachel, precies vier jaar na zijn bevrijding. Ze krijgen twee zoons, onder wie Samuel, en een dochter.

Samuel (1952) volgt onderwijs aan de lagere Joodse school. Door ziekte op twaalfjarige leeftijd leert hij zelf verder op het Montessori Lyceum, waar zijn vader ook leerling is geweest. Hij studeert uiteindelijk in Amsterdam en promoveert in Rotterdam. Hij trouwt met een Joodse vrouw. Zij krijgen twee dochters. De oudste, Yael (1984), woont in Amsterdam met haar man en dochter. De jongste verhuist naar Israël en woont daar met haar man en kinderen. Samuel heeft zijn kinderen niet opgevoed met ‘de’ oorlog, maar wel met Portugees-Joodse tradities. Zijn dochters hebben ook op joodse scholen gezeten. Yael is in tegenstelling tot haar jongere zus veel bezig met de oorlog. Opgroeiend in het Portugees-Joodse milieu in Amsterdam, stelt zij vanaf jonge leeftijd veel vragen. Ze werkt in de culturele sector. Yael voelt zich vooral Joods en Amsterdams. Ze kiest ervoor haar eigen pad te volgen en niet meer traditioneel en in (Joods) groepsverband te leven. Ze haalt uit het Joodse leven datgene wat ze mooi, goed en inclusief vindt en zoekt de gemeenschap op als ze er behoefte aan heeft.

3.2.2. Familie B: Henriëtte (1922), Jeanette (1956), Sander (1982)

Henriëtte (1922), in het dagelijks leven Henny genoemd, wordt geboren in Vlagtwedde, een plaats in het zuidoosten van de provincie Groningen.⁷ Ze komt uit een Joods gezin met twee ouders, een oudere en jongere zus. Haar ouders komen beiden uit vergelijkbare gezinnen: een Nederlands-Joodse vader, een Duits-Joodse moeder, vijf kinderen en religieus, waarbij ze joodse feestdagen vieren in de synagoge van Bourtange. Henny’s orthodox-joodse grootmoeders komen van net over de Duitse grens. Ze wonen dicht bij elkaar en zien elkaar veel. Henny is lid van een joodse jeugdclub die op zondagmiddagen bijeenkomt voor de gezelligheid: ze fietsen of knutselen. Haar vader heeft net als zijn vader een textielwinkel, die op zaterdag open blijft (er zijn geen synagogediensten op zaterdag). Haar moeder helpt mee. Henny gaat naar school in Vlagtwedde en Winschoten, en heeft voornamelijk contact met niet-Joodse kinderen:

3 Elias geeft 10 april 1945 aan in zijn interview; andere bronnen hanteren de datum 11 april 1945, geraadpleegd op 24 juli 2024, <https://www.buchenwald.de>, <https://www.oorlogsbronnen.nl> en <https://www.duitslandinstituut.nl>.

4 Afkorting voor *Poale Agoedath Jisrael*, een huis van orthodox-joodse signatuur, dat na de oorlog joodse jongeren zonder familie opving, zie ook ‘PAI-huis (PAJ-huis)’, geraadpleegd op 24 juli 2024, <https://www.joodsamsterdam.nl>.

5 Deze stichting zamelt gelden in voor projecten met humanitaire, sociale en educatieve doeleinden in Israël.

6 Zionisme is ontstaan uit een politieke beweging aan het einde van de negentiende eeuw, die streefde naar een eigen en onafhankelijke Joodse staat in Palestina en als doel had Joden uit de diaspora ertoe te bewegen zich in de regio te vestigen.

7 In 1895 wordt Vlagtwedde als zelfstandige joodse gemeente erkend. Vanaf 1923 wordt de gemeente wegens afname van het aantal joden weer bij de joodse gemeente Bourtange gevoegd, geraadpleegd op 25 juli 2024, <https://www.jck.nl>.

Joodse leeftijdsgenoten zijn er niet in grote getalen. Als in 1935 op klaarlichte dag de textielwinkel van haar vader afbrandt door kortsluiting, wordt de winkel met hulp van vrienden en burens binnen een jaar weer opgebouwd.

Wanneer Hitler aan de macht komt in Duitsland in 1933, wordt daar thuis veel over gesproken. Henny's vader wil niet meer naar Duitsland, ook al wonen alle ooms en tantes er. Eerst ontvangen zij nog opgewekte brieven, maar na de Kristallnacht in 1938 verandert dit. Veel Duitsers komen 'illegaal' de grens over, overnachten bij hun thuis en vertrekken de volgende dag weer. Ze vertellen niets. Henny is dan veertien jaar. Op 10 mei 1940 breekt de oorlog uit. Met vijf gepakte koffers in de auto rijden ze naar Lemmer, met een vissersboot varen ze naar Enkhuizen en met een vrachtauto rijden ze naar Noord-Scharwoude. Vlak bij de kust probeert Henny's vader tevergeefs een tocht naar Engeland te regelen. Ze keren terug naar Vlagtwedde. Daar wordt haar vader als gevolg van toenemende anti-Joodse maatregelen gevraagd uit de handelsvereniging te stappen, wat hij doet om anderen niet in moeilijkheden te brengen. Ze mogen ook niet meer stemmen, zijn niet meer welkom in hotels – overal staat 'Verboden voor Joden' – en moeten de Jodenster dragen. Als ze naar de stad gaan waar niemand hen kent, houdt Henny haar tas voor haar borst om die te verbergen. NSB'ers in het dorp beangstigen haar: mannen in zwarte uniformen en met jachtgeweren.⁸ Vlak voor 1942 doet Henny nog examen op de mulo, maar daarna kan ze op een paar cursussen na nauwelijks verder leren. Een dorpsgenoot, NSB'er, pikt de textielwinkel in. In oktober 1942 besluit het gezin onder te duiken. Haar zwaar afgefallen vader moet de winkel achterlaten. Via de schoonzoon van een kennis die bij de politie werkt, kunnen ze naar een familie in Sellingerbeetse. In spertijd fietst Henny met haar zussen naar de onderduikbestemming. Haar ouders worden later met de auto gebracht. Ze brengen twintig maanden in één kamer door, totdat ze ontdekt worden.

Het gezin wordt afgevoerd naar Westerbork op 17 juni 1944, maar niet voordat ze eerst nog via Vlagtwedde, "een pesterij" volgens Henny, in Winschoten en Groningen een aantal nachten in een gevangeniscel doorbrengen en hun vader wordt "geslagen en afgetuigd" als de NSB'ers ten onrechte beweren dat er nog een kind is. Vanuit Westerbork waar het gezin aanvankelijk van elkaar wordt gescheiden, worden ze met een van de laatste treinen in hetzelfde transport op 3 september 1944 naar het oosten gedeporteerd. Twee dagen later komen ze aan in Auschwitz. Daar staat "een commandant, dan de heer Mengele", die bepaalt wie "naar links of naar rechts moet", wie naar de gaskamers wordt afgevoerd of gedwongen arbeid zal gaan verrichten. Henny zit er tot eind oktober 1944. Ze raakt haar oudere zus kwijt, als ze met de trein naar het werkkamp Liebau wordt gebracht, ten zuiden van Polen. In een fabriek maakt Henny sneeuwkettingen en overleeft ze de winter tot aan haar bevrijding met drie anderen, onder wie een vriendin. Haar familie keert niet terug: haar grootouders, ouders en jongere zus worden vermoord in Auschwitz.⁹ Haar oudere zus overlijdt door uitputting in Extern kommando Kratzau.¹⁰ Lopend op blote voeten en zich verstoppend voor de Russen en Duitsers, komen ze na veertien dagen aan in Leipzig. Daar is enige hulp van het Rode Kruis en de Amerikanen. Met een trein komen ze in juni 1945 in Roermond aan. Henny reist alleen verder via Zwolle naar Groningen en Winschoten, waar ze na telefonisch contact wordt opgehaald door burens uit Vlagtwedde. Daar wordt ze opgevangen en zal ze een periode verblijven.

Na de oorlog wil Henny "geen Jodin meer zijn". Ze trouwt in 1953 met een niet-Joodse man, die theologie studeert en wiens ouders vergeefs hopen dat hij dominee wordt. Samen bouwen ze succesvol de textielzaak van haar vader op tot 1961. In Winschoten worden hun zoon en dochter geboren. Jeannette, vernoemd naar haar grootmoeder (en deels de reden dat ze haar echte naam wil gebruiken, maar ook "voor haar moeder"), groeit op in wat ze denkt dat een christelijk gezin is. Ze gaat net als haar broer naar een

⁸ De Nationaalsocialistische Beweging (NSB) was een Nederlandse fascistische partij opgericht in 1931.

⁹ Een grootmoeder overlijdt in 1934 aan vermoedelijk een niet-oorlog gerelateerde oorzaak.

¹⁰ Dit is een locatie waar vrouwen dwangarbeid verrichtten, thans Chrastava in Tsjechië.

christelijke school en leert gebeden en psalmen. Jeannette ervaart als kind dat haar Joods-zijn geheim wordt gehouden. Het verklaart voor haar het gevoel dat ze er niet echt bij hoort, hoewel ze eerst denkt dat dat komt doordat zij naar de gereformeerde kerk gaat en haar vriendinnen naar de hervormde kerk. Henny hoopt dat haar kinderen ook met niet-Joden trouwen. Jeannette wordt mondhygiëniste, trouwt met een niet-Joodse man en krijgt een zoon en een dochter. Haar zoon Sander (1982) groeit op in Stadskanaal en brengt als kind een paar dagen per week bij zijn grootouders door. Momenteel werkt hij als manager en woont hij samen met zijn vrouw en zoon in de provincie Gelderland. Op jonge leeftijd vraagt Sander zijn ouders waarom ze elk jaar naar de dodenherdenking in Bourtange gaan. Hij staat altijd naast zijn grootmoeder, die een centrale rol heeft tijdens de herdenking. Hij interviewt haar voor een werkstuk over de Tweede Wereldoorlog op de middelbare school. Dit interview tekent het begin van zijn interesse in de Tweede Wereldoorlog af. Zijn zoon gaat ook mee naar de dodenherdenking in zijn woonplaats. Sander heeft de indruk dat er sinds of door de Tweede Wereldoorlog nog altijd “lichtelijke argwaan is” jegens Joden. Hij vindt dat er te veel wordt gekeken naar wat er is gebeurd en niet naar de slachtoffers zelf, onder wie Joden, maar ook Roma en Sinti.

3.2.3. Familie C: David (1920), Marianne (1967), Noa (2002)

David (1920) wordt geboren in Amsterdam in een liberaal joods socialistisch gezin met twee ouders en een oudere broer. Zijn moeder is geboren in Londen en is kostuumnaaister. Zijn vader, diamantslijper, is idealistisch en gelooft in het socialisme en de Diamantwerkersbond.¹¹ Zionisme is dan nog niet in zwang. Joden zijn vertrouwd en geïntegreerd in Nederland, dreiging van buitenaf kent men niet echt. De enige zorgen zijn maatschappelijk van aard: dat ze het hoofd boven water houden en boven de armoedegrens uitkomen. Het gezin woont in Amsterdam-Oost, vlak bij het voormalige Weesperpoortstation (1843-1939), thans het Rhijnspoorplein. In 1924, als David vier jaar is, overlijdt zijn vader door een ongeval met honkbal. Zijn moeder zit *sjuive* in huis met de gordijnen dicht.¹² David wordt in de twee jaren die volgen ondergebracht bij bevriende, kinderloze echtparen. Deze jaren zijn traumatisch voor hem. De inkomsten van zijn vader vallen weg, maar zijn moeder, een mooie, hardwerkende en “onverveerde” vrouw, gaat werken in een gerenommeerde haute-couture kledingzaak in Amsterdam. Ze heeft een atelier aan huis waar onder meer vrouwen van adel en vrouwen van diplomaten langskomen. De buurt is sfeervol, overwegend Joods en gemoedelijk. Er staan kraampjes op straat waar tot in de avonduren augurken, fruit en levensmiddelen worden verkocht. Er kan op straat gespeeld worden, want in de jaren twintig vóór de oorlog is het nog rustig. Auto's zijn zeldzaam. Kinderen knikkeren of zetten een tent op met een toverlantaarn die plaatjes vertoont. En dan overlijdt in 1930 óók zijn vier jaar oudere broer, aan leukemie.

Na 1933 komen textielbedrijven en confectiefabrieken vanuit Duitsland naar Nederland. Davids moeder, die een jaar ziek is geweest, gaat werken op de afdeling van een confectiefabriek en wordt in korte tijd cheffin. Daar komt zij regelmatig op voor de belangen van arbeiders. Ondanks het leed dat hen ten deel valt, lukt het hen om het gezellig te maken thuis met veel vrienden over de vloer. David weet niet dat hij Joods is. Als hij op een dag tegen zijn moeder zegt dat hij wilde dat hij een Joods jongetje was, omdat hij dan op zaterdag en joodse feestdagen vrij is, vertelt ze hem over hun identiteit. Het Jodendom is latent aanwezig thuis. Vele Joodse arbeiders hebben weerstand tegen de orthodox-joodse bourgeoisie, die volgens hen op hen neerkijkt. David gaat naar een school op de Mauritskade en later in de Boerhavenstraat. Antisemitisme is er wel, maar hij heeft er geen last van en hij ziet het ook niet als kwaadaardig, eerder incidenteel en ingegeven door de economie, bijvoorbeeld wanneer niet-Joden moeten concurreren met

¹¹ Dit is de Algemene Nederlandse Diamantwerkersbond (ANDB) opgericht in 1894 onder leiding van Henri Polak (1868-1943) en Jan van Zutphen (1863-1958) geraadpleegd op 25 juli 2024, <https://diamantbewerders.nl>.

¹² Rouwperiode van zeven dagen na de begrafenis van een familielid.

Joodse industriëlen en vinden dat de Joden de buurt verpesten. Hij doet in 1938 eindexamen. Hij gaat geneeskunde studeren. Op 4 mei 1940, net vóór de capitulatie van Nederland, wordt hij vrijwilliger bij de luchtbescherming in het Wilhelmina Gasthuis. Daar houden zij 's nachts de wacht, zodat ze de brandwacht kunnen waarschuwen bij bombardementen. In de zomer van 1942 wordt het verboden voor Joden te studeren, moeten zij fietsen en radio's inleveren en wordt de *avondsperre* ingesteld. Hij wordt enige tijd loopjongen bij de Joodse Raad. Hij slaapt soms in het gebouw van de betreffende afdeling van de Joodse Raad, als de razzia's al begonnen zijn. Hij stopt bij de Joodse Raad en stapt over naar het Nieuw Israëlitisch Ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht. Daar verricht hij aan zijn studie gerelateerde werkzaamheden in het laboratorium en bij de apotheker. Hier begint ook zijn verzetswerk. Hier leert hij een preparaat toedienen waarbij mensen koorts krijgen: dan laat hij de nazi's weten dat deze patiënten malaria hebben en niet mee kunnen op transport. Hij laat mensen ook via de achteruitgang tijdens razzia's "verdwijnen".

Bij de grote razzia in mei 1943 moet het ziekenhuis ontruimd worden, onder leiding van "Aus der Fünten zelf". David heeft de 120.000-stempel voor zichzelf en zijn (eerste) vrouw vervalst en komt zo eerst nog onder transport uit.¹³ In de zomer van 1943 worden alle patiënten in vrachtwagens direct naar Westerbork gedeporteerd en "doorgestuurd", omdat de Duitsers bang zijn voor besmettelijke ziekten. David duikt onder op de Spaarndammerdijk gevolgd door de Prinsengracht, waar hij zijn verzetswerk voortzet. Zijn moeder, hij en een paar anderen worden ontdekt en in een kelder aan het Adama van Scheltemaplein ondervraagd door de SS. Omdat zijn moeder weigert haar identiteit prijs te geven, wordt zij in elkaar geslagen. Zij krijgen een "S" van straf als aantekening en worden naar het huis van bewaring op de Weteringsschans gebracht. Vanuit station Amsterdam Muiderpoort worden ze op transport gezet in vrachtwagens naar Westerbork. Ze zitten er van december 1943 tot 8 februari 1944. David neemt afscheid van zijn moeder, die in een strafbarak verblijft. Daarna wordt hij in een goederenwagon naar Auschwitz gedeporteerd. Hier overleeft hij deels door zijn medische vaardigheden in te zetten. Van Auschwitz wordt hij overgebracht naar verschillende werkkampen voor dwangarbeid: Wüstegiersdorf in Polen, Flossenbürg en Ohrdruf in Duitsland. Hij belandt na verschillende marsen eind maart 1945 in Buchenwald. Amerikaanse geallieerden bevrijden David. Hij overleeft de oorlog ternauwernood. Hij komt per vliegtuig aan in Eindhoven en wordt ondergebracht in het Veemgebouw. Doordat namen van overlevenden op de radio worden omgeroepen, weet een nicht hem te vinden. Zijn moeder en familieleden en nagenoeg alle Joodse vrienden van David komen om in de oorlog.

David verblijft een periode in een sanatorium en keert terug naar Amsterdam. Daar zet hij zijn studie geneeskunde voort bij een hoogleraar bacteriologie die hem ook hielp vóór de oorlog.¹⁴ Hij wordt psychiater en zal bij de Centraal Israëlitische ziekenverpleging vele Holocaustoverlevenden behandelen en later elders ook tweede en derde generatie Joden. Uit Davids eerste huwelijk komen vier kinderen. Uit Davids tweede huwelijk komen twee dochters. Marianne (1967) groeit op in Amsterdam en verhuist in de lagerschooltijd naar Limburg waar ze wordt gepest. Ze studeert gezondheidswetenschappen en bouwkunde en start een eigen bedrijf. Ze is werkzaam als architect projectleider voor de gezondheidszorg. Ze trouwt met een Joodse man, aanvankelijk niet bekend en ze krijgen een zoon en een dochter. Haar dochter Noa (2002) woont momenteel in Breda, net als haar jongere broer. Ze studeren respectievelijk biomedisch en forensisch onderzoek. Noa is geboren in Delft. Op vierjarige leeftijd verhuist het gezin naar Dordrecht. Als ze twaalf jaar is, scheiden haar ouders. Beide ouders hertrouwen. Haar grootvader

13 Een 120.000 stempel was één van de genummerde 'sperr-stempels', die Joden konden krijgen om voorlopig niet gedeporteerd te worden. Hun namen en adressen zouden niet worden opgenomen in de lijsten waarmee nazi's Joden 'ophaalden' voor deportatie. De 120.000 stempel was voor (vermogene) Joden die diamant of andere kostbaarheden konden inleveren, aanvankelijk bezittingen ter waarde van 20.000 gulden, later 30.000 gulden of nog hoger. Zie Loe de Jong, "Jodendeportaties, tweede fase", in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945, deel 6, eerste helft* (Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie 1964-1994), 226-233.

14 Hij noemt in zijn interview prof. dr. Anna Charlotte Ruys (1898-1977).

woonde in zijn laatste jaren in België bij zijn derde partner, net over de grens van Limburg. Ze ziet hem weinig, evenals haar tante, de zus van haar moeder. Enerzijds kan de herinnering aan haar grootvaders kampervaringen haar verdrietig en boos maken en ervaart ze onbegrip: hoe heeft het zo kunnen gebeuren? Anderzijds geeft ze aan dat “elk normaal persoon dit onbegrip zou ervaren”. Noa voelt zich niet Joods. Ze stonden vroeger elke vrijdag stil bij sjabbat. Ze zou haar eigen kinderen niet het gebed laten opzeggen, maar wel vrijdag als gezinsavond beschouwen en over de betekenis willen blijven vertellen.

3.2.4. Familie D: Denise (1927), Marcelle (1942), Yasha (1970)

Denise (1927) wordt geboren in de Elzas in Frankrijk, in Shirhoffen om precies te zijn. Ze groeit op in een “heel gezellig” orthodox-joods gezin waarin alles koosjer is, met twee ouders, drie broers, twee oudere en één jongere. Haar vader is veehandelaar in koeien en een vrolijke man die pijp rookt. Haar moeder is een typische Elzasse, altijd druk in de weer met het gezin, met koken en bakken. Denise kijkt toe hoe ze op de donderdagavonden deeg maakt en op de vrijdagochtenden taarten van appels en pruimen, afhankelijk van het seizoen. Ze maakt ook Kugelhupf, een tulband uit de Elzas. Haar vader zorgt altijd voor goed vlees zoals *champrib* en kalfsborst. Er wonen nog drie andere orthodox-joodse families in de buurt. Met sjabbat zijn er zo’n vijftien, zestien personen thuis. Er is voldoende bezoek om *minjan* te maken en er is ook een *chazan*.¹⁵ Met de hoge feestdagen is de sjoel altijd vol. Als meisje moet Denise boven zitten op de vrouwengalerij, maar soms mag ze naar beneden. Ze gaat graag naar de sjoel: “als kind vind je dat prachtig”. Ze draagt mooie, nieuwe sjabbeskleren. Meestal gaan ze in het voorjaar vóór Pesach nieuwe kleding kopen in Hagenau, waar ze met de trein naartoe reizen. Het gezin eet in de keuken, maar bij hoog bezoek in de mooie kamer van het huis, bijvoorbeeld als haar oom en tante uit Nederland overkomen of kennissen uit Parijs. Dan gebruiken ze het witte serviesgoed met de blauwe rand. Het gezin heeft een werkster en een wasvrouw, een kelder met twee vaten rode en witte wijn en potten ingemaakte augurken. Naaste familie woont verspreid in Nederland en Straatsburg. Een aantal familieleden werkt in kledingzaken, zoals een neef in een luxe modehuis in Amsterdam. Aan de Duitse grens is armoede. Soms komen arme Joden “snorren”, vragen om geld. Denise gaat naar een gewone meisjesschool; een Joodse school bestond al niet meer. Naar de middelbare school kan ze niet meer. In 1939 moet het gezin vluchten.

Er wordt niet veel gesproken over de dreiging vanuit Duitsland, maar al vele Duitse Joden vluchten over de grens om dieper Frankrijk in te reizen. De Maginotlinie wordt getrokken, en met trommels op straat roept men op tot evacuatie. Denise is dan 11 jaar. Ze nemen niets mee en komen per vrachtwagen aan in de Vogezen. Ze verblijven kortstondig bij mensen thuis of in schoolgebouwen. Mensen proberen gasmaskers te krijgen uit angst voor bombardementen. Na een paar maanden keren ze terug naar de Elzas om het huis leeg te maken en spullen te verstoppert: kostbaar synagogebezit zoals de Thorarollen en Jadjes hadden ze al ingepakt en opgestuurd. Daar ziet ze nooit meer iets van terug.¹⁶ Andere spullen gaan naar de buurman of nemen ze mee. Begin 1940 vertrekt het gezin naar Parijs waar een oom woont in een appartement. Evacueren naar onbezet gebied vinden haar ouders te riskant, ook al hebben ze de benodigde papieren. Ze blijven een paar jaren in Parijs. Denises vader bidt elke ochtend in sjoel in de Nazareth Synagoge aan de Rue Notre Dame of in de Grote Synagoge aan de Rue de la Victoire. Er zijn veel Elzasser Joden in Parijs. Denise gaat naar school, haar broers doen nog Bar Mitswa. In 1942 moeten ze de Jodenster dragen, die ze als blond kind probeert te verhullen. In 1944 horen ze de laarzen van de Duitsers op de trappen; ze worden opgepakt en naar doorgangskamp Drancy afgevoerd van 7 tot 27 maart 1944.

¹⁵ Een *minjan* is een groep van ten minste tien volwassen joodse mannen, het aantal dat nodig is voor een volwaardige joodse gebedsdienst; een *chazan* is een voorzanger van joodse gebeden.

¹⁶ *Jad* betekent letterlijk hand. Aanwijzer die gebruikt wordt bij het lezen van de Tora, om te verhinderen dat deze heilige tekst vervuild of beschadigd raakt. De aanwijzer heeft de vorm van een stokje met daaraan een handje.

Mannen en vrouwen met kinderen slapen apart, maar de laatste nacht slapen ze bij elkaar. Denise zal dit nooit vergeten. Van 27 tot 30 maart worden ze gedeporteerd naar Auschwitz in konvooi 70. In deze goederenwagon zitten 1025 mensen. Het stinkt er vreselijk. Een vrouw krijgt een miskraam. Behoeften doen ze in emmers, die bij tussenstops geleegd worden. Er wordt ook gezongen.

Denise komt 's ochtends aan in Auschwitz-Birkenau. Het heeft gesneeuwd en het is koud. Ze worden direct gescheiden: de mannen van de vrouwen en de moeders van de dochters. Denise denkt dat ze haar moeder terugziet en enkel in een vrachtwagen wordt vervoerd, zodat ze niet hoeft te lopen. Ze zwaait. Dan wordt Denise getatoeëerd, moet ze zich uitkleden en gestreepte kleding aantrekken. Er staan Duitse vrouwen met zweepjes, die af en toe lachen en opmerkingen maken als "*Schweine*". Denise voelt zich onwel en gaat enige tijd naar een ziekenbarak, maar op aanraden van een verpleegster meldt ze zich beter: de zieke vrouwen worden vergast. Ze komt uit quarantaine en ziet de vrachtwagens met mensen die naar de gaskamers worden gebracht. Ze realiseert zich voor het eerst wat haar moeder overkomen is. Een van de dingen die Denise moet doen, is kinderwagens van vergaste kinderen verplaatsen van de gaskamers naar een station, voor vervoer naar Duitsland. Ook moet ze aan het spoor werken. Eind 1944, begin 1945 wordt Denise op transport gezet naar Bergen-Belsen. Daar "creperen" mensen, er is geen eten, er zijn luizen en tenten met stro. Door een storm, een ingestorte tent en modder lopen ze rond in viezigheid. Het is koud. Ze zit er een maand voordat ze in Theresienstadt aankomt. Alles gaat op nummer, niet op naam. In Theresienstadt wordt Denise bevrijd door de Russen, op 5 juni 1945.

Op 6 juni reist ze met de trein naar Parijs, via Pilsen in Tsjechië met het vliegtuig, en dan per trein naar Lyon. Ze komt in het luxe hotel Lutetia terecht, waar ze goed wordt opgevangen. Ze is "vreselijk" afgevallen. Alleen haar jongste broer André keert terug, die ze weerziet in het hotel. Samen wonen ze een periode bij een oom en tante in Zuid-Frankrijk. Denise sterkt aan. Door de ontberingen in de kampen menstrueert ze niet meer en is ze onder medische behandeling van een arts. Na twee jaar in juni 1947 vertrekt ze naar Nederland om bij een andere oom en tante te wonen en hier mogelijk iets te leren. André blijft in Frankrijk en gaat werken in een juwelierszaak. Denise mist in Nederland warmte en begrip voor wat ze heeft doorstaan in de oorlog. Wanneer ze een keer zegt dat ze niet ongesteld wordt, reageert haar tante met "je bent toch niet zwanger, hè?" Ze krijgt weinig ruimte om te leren. Zorgen voor de twee kinderen van haar nicht, die jong overlijdt in 1951, is al voldoende. Haar familie is druk met de modezaak opbouwen. Ze verzorgt de kinderen en trouwt in 1953 met "haar aangetrouwde neef", de weduwnaar van haar nicht. Hij komt voor haar op tegen de ouders van zijn overleden vrouw. Samen krijgen ze nog een zoon.

Marcelle (1942) wordt geboren in Baarn. Haar vader werkt in de schoenenzaak Presburg op de Kalverstraat in Amsterdam, haar moeder is tien jaar jonger als ze elkaar ontmoeten. Ze komen allebei uit winkeliersfamilies in Amsterdam en Velp. In 1940/41, wil haar vader niet in Amsterdam blijven, omdat alle Joden daar bij elkaar wonen. Zij kamperen op zijn zeilboot in Loosdrecht. Daarna verhuizen ze naar Baarn. Marcelle overleeft als kind de oorlog door onder te duiken in Arnhem – van september 1942 tot aan de Slag om Arnhem, in september 1944 – waar de ouders van haar moeder een damesmodezaak hebben. Ondanks dat Marcelles ouders vervalste paspoorten hebben en geen Jodenster dragen, blijven ze binnen. Er is veel verraad. Iedereen overleeft de oorlog. Marcelle "heeft nog nooit iemand ontmoet die kan zeggen 'ik heb nog vier Joodse grootouders'". Op een fiets met houten banden rijdt ze met haar moeder naar Zeist. Bij een familie aldaar duiken ze nog onder van september 1944 tot mei 1945. Denise past af en toe op, Marcelle is dan vijf jaar. Op negenjarige leeftijd overlijdt haar moeder. Denise komt in huis "om de boel te redden" en wordt Marcelles 'tweede' moeder. Marcelle werkt in haar volwassen leven als opbouwwerker en maatschappelijk werker bij veelal Joodse organisaties. Ze is getrouwd met een Joodse man en heeft een

zoon en een dochter. Yasha (1970) is geboren in Amsterdam. Hij heeft twee kinderen en woont met zijn vrouw in Amsterdam. Hij is afdelingshoofd bij een publieke instelling. Zijn vader komt uit een orthodox-joodse familie met ouders uit Zwitserland en Duitsland. Zijn dochter geeft aan graag het Spielberg-interview te willen zien, als Yasha meldt dat hij meedoet aan deze deelstudie. Het Spielberg-interview mogen ze van Denise pas zien na haar dood, in 2017.

3.2.5. Familie E: Ida (1928), Benjamin (1960), Aliza (1993)

Ida (1928) is geboren in Nijmegen in een bakkersfamilie met twee ouders en een oudere zus. Haar vader, een “echte Groninger die weinig zegt”, is banketbakker van een “volkszaak”, in het centrum op de Grote Markt 38. Het is een grote bakkerij met een lunchroom met plek voor zo’n zestig personen. Haar moeder is oorspronkelijk toneelspeelster en komt uit een arme joodse familie met dertien kinderen. Ze werkt mee in de zaak. Haar ouders werken hard. Ida maakt antisemitisme mee als joods meisje op een katholieke Montessorischool en voelt zich vaak alleen. Voor haar is er bijvoorbeeld “geen stoeltje bij God, omdat ze niet gedoopt is.” Later op de openbare Nutsschool zit ze met twee andere joodse kinderen die niet zouden terugkomen uit de oorlog. School vindt ze vreselijk, ze moet elke ochtend overgeven. Dit heeft ze haar ouders nooit verteld. Kinderen duwen haar op de terugweg naar huis en roepen “rotjood”. Liever is ze thuis. Daar speelt ze piano net als haar zus, die ook muzikaal is en zelfs zingt op de radio, en kan ze in de kasten spelen met inpakpapier van de paaseieren. Ze vindt het “heerlijk met de bakkerij”. De band met haar ouders is erg hecht, “gebonden, bijna verslaafd”. Ze denkt dat ze door het antisemitisme in de katholieke stad niet zo’n makkelijke jeugd heeft en daarom zo hangt aan haar ouderlijk huis. Maar door haar ouders en de bakkerij heeft ze toch een “heerlijke” jeugd. Een wezenlijke joodse opvoeding heeft ze niet: ze doen wel wat aan vrijdagavond en op Jom Kippoer wil haar vader de bakkerij sluiten, maar haar moeder niet. Haar moeder heeft echter een behoorlijk joodse opvoeding gehad en leerde alles in het Hebreeuws, haar vader heeft juist weinig binding met het jodendom. Ida krijgt een beetje joodse les. De bakkerij is zowel zaterdag als zondag open en tot in de avonden. Ida heeft een kindermisje.

In 1938 “begint alles” als Joodse vluchtelingen uit Duitsland de grens overkomen. Haar vader, die een auto heeft, haalt in Kleef Joden op, vaak jonge mensen niet ouder dan twintig jaar. Velen van hen willen doorreizen naar Amerika. Dat lukt in sommige gevallen, maar velen worden ook teruggestuurd. Er is een jongen die haar moeder naar Den Haag brengt om onder te duiken en die later naar Amerika reist. Haar moeder wil ook naar Amerika, ze heeft twee broers in Canada, maar haar vader wil de inmiddels goedlopende zaak niet achterlaten. Als de oorlog uitbreekt in 1940 wordt het pand van de bakkerij van het gezin afgenomen. Ze verhuizen naar een buitenhuis aan de Vossenlaan in Nijmegen. Ida’s vader begint met een groentetuin en bloeit op. Haar moeder gaat intensief aan de slag om weg te komen via *passeurs* (mensensmokkelaars) en valse paspoorten. Ze steken in augustus 1942 te voet de Belgische grens over, maar niet tegelijkertijd. Haar pasgetrouwde zus gaat eerst en dan haar ouders en zij. Daarna gaan ze met de trein naar Brussel en maken ze een lange tocht naar Bordeaux. Haar vader heeft al het geld dat hij bezit bij zich in een grote tas. De passeur belooft terug te komen, maar steelt al het geld en laat de familie aan haar lot over. Haar zus en zwager trekken verder en komen in Zwitserland aan, waar ze in de gevangenis worden gezet, maar uiteindelijk wel de oorlog overleven. De rest heeft een “verschrikkelijke terugtocht”. Ze hebben honger en in het “hotelletje” zit Ida onder de wandluizen. Ze komen uiteindelijk in Parijs terecht. De vlucht duurt ongeveer een maand. Daarna reizen ze via Brussel – ze stappen per ongeluk in een deportatietrein en weten daar uit te komen – weer naar Nijmegen, waar ze onderduiken op twee plaatsen.

Ida gaat naar een onderduikgezin in het mijnstadje Terwinselen in Limburg in september 1942. Haar adres is een “bordpapieren huisje”. Daar zit ze op zolder, maar omdat de familie zo bang is, zaagt

de man een gat in de vloer waar Ida 's nachts in slaapt onder een deken. Haar 'tante' omschrijft ze als "sadistisch". Als Ida een keer een bordje laat vallen, negeert 'tante' haar een week en moet Ida op haar knieën om vergiffenis vragen. Dit doet ze ook bij haar eigen kinderen. Ida hoort het lawaai en gedreun van de bombardementen van Aken, vlak bij hen. Als ze bericht krijgen dat haar ouders zijn opgepakt, wordt het gevaarlijk en gaat ze tijdelijk naar een ander onderduikadres in Spekholzerheide, bij een boerenfamilie met vijf kinderen. Daar kan ze spelen en mag ze "ondeugend" en kind zijn. Ze krijgt daar ook een onderduiknaam. Haar ouders komen nog een keer gedag zeggen, maar het enige wat Ida wil, is spelen. Niet veel later hoort ze dat haar ouders zijn afgevoerd. Ze klimmen op het dak in de sneeuw, maar de Duitsers volgen de voetafdrukken en ze worden ontdekt. Haar moeder gooit haar horloge op straat voor Ida. Ida keert terug naar haar eerste onderduikgezin, dat voedselbonnen krijgt voor nog twintig maanden. Op 18 september 1944 wordt Terwinselen bevrijd, zes dagen nadat de eerste geallieerden Zuid-Limburg binnenkomen.¹⁷ Ida wordt protestants en wil in Heerlen onderwijzeres worden. Ze is naar eigen zeggen beïnvloed door het godsdienstige onderduikgezin, waar ze deelneemt aan Bijbellezingen en meebidtd. Ze blijft nog zeven maanden bij dit gezin. Daarna keert ze terug naar Nijmegen, waar ze verenigd wordt met haar zus, die de deur opendoet met een baby op haar arm. Het weerzien is emotioneel. Ze gaat tijdelijk bij een bekende familie inwonen en ontmoet er in 1947 een *sjaliach*, een agente van de Collectieve Israël Actie, die haar overtuigt naar Amsterdam te komen. In die periode houden Ida en haar zus vol dat hun ouders terugkomen, maar door een bericht van het Rode Kruis wordt de waarheid vastgesteld. Ida hoort pas later dat de onderduikfamilie van haar ouders hen waarschijnlijk hebben aangegeven. Ze hoort een telefoongesprek als ze "haar pleegouders" eens bezoekt. Hun zoon die predikant in Frankrijk is, schijnt bij het horen van Ida's naam in huilen te zijn uitgebarsten en te hebben geschreeuwd "wat wij en onze ouders op ons geweten hebben (...) ik kom hier nooit meer overheen". Ida heeft het nooit kunnen opbrengen de Yad Vashem-onderscheiding aan te vragen voor haar onderduikgezin. Tegelijkertijd heeft ze het mogelijke verraad nooit geloofd en weet ze het tot op de dag van vandaag niet zeker.

In Amsterdam leert ze joodse jongeren kennen, gaat ze bij de Joodse socialistisch-zionistische jeugdbeweging *Habonim* en emigreert ze naar Israël. Ze trouwt met een gescheiden man die uit zijn eerste huwelijk vier kinderen in Israël heeft. Ze keert in 1960 door heimwee terug naar Nederland. Haar man, die ook is geïnterviewd voor het Spielbergproject, heeft zijn familieleden opgepakt zien worden toen hij de betreffende straat inliep. Hij heeft zich toen omgedraaid en is weggelopen. Via een omweg kwam hij te voet in Friesland terecht bij een boerenfamilie. Daar kon hij vrijer zijn Ida. Samen krijgen ze een zoon en een dochter. Benjamin (1960) is geboren en getogen in Amstelveen en is getrouwd met een niet-Joodse vrouw. Samen hebben zij twee dochters. Hij heeft meestal gewerkt bij financiële instellingen en later ook bij een maatschappelijke organisatie. Hij is intensief bezig met zijn stamboom en hij probeert Ivriet te leren. Hij heeft altijd in regio Amsterdam gewoond. De *mezoeza* heeft hij al lange tijd geleden van de deurpost gehaald. Samen met zijn zus heeft hij voor de kinderen van de onderduikouders wél de Yad Vashem-onderscheiding aangevraagd. Aliza (1993) is geboren in Blaricum en woont vanaf haar tweede levensjaar in Amstelveen, waar ze samenwoont met haar vriend. Ze heeft een zusje. Aliza werkt als business intelligence controller. Ze herinnert zich de keer dat ze volgens Joods gebruik een steentje op haar grootmoeders graf legde ter nagedachtenis aan háár ouders. Ze ziet soms parallellen met het heden en ervaart dan existentiële angst: de Tweede Wereldoorlog is niet iets dat nooit meer kan gebeuren.

3.2.6. Familie F: Aaron (1930), Jaïr (1968), Talia (2001)

Aaron is geboren in Duitsland als enig kind in een gezin met een Pools-Joodse vader en een Duitse

¹⁷ Geraadpleegd op 26 juli 2024, <https://www.limburger.nl> en <https://www.oorlogsbronnen.nl>.

uitgekomen “sterke” moeder, die “bewust” overgaat tot het jodendom, zich toewijdt aan de joodse gemeenschap en volledige acceptatie kent vanuit de (joodse) omgeving. Haar familie is oorspronkelijk luthers en lid van het humanitair genootschap Odd Fellows. Aarons vader is eigenaar van een confectie-atelier met ongeveer 25 werknemers in dienst. Hij komt uit een ultraorthodox gezin uit Polen, dat volgens Aaron doet denken aan de sfeer in Mea Sjeariem in Jeruzalem, een oude Asjkenazische buurt waar ultraorthodoxe joden wonen.¹⁸ Als hij op bezoek bij zijn Poolse grootouders zijn keppeltje per ongeluk laat vallen, ontstaat er consternatie, omdat er niet zo gauw een ander keppeltje voorhanden is. Hij mag zonder keppeltje niet de kamer binnenkomen waar zijn grootvader zit, die *chazan*, *moheel* (joods ritueel besnijder) en *sjouchet* (ritueel slachter) is. Hij heeft een “prachtige bariton”. In Aarons geboorteaankondiging staat dat hij geboren is als lid van de joodse gemeente. In die periode komt Hitler aan de macht. De *Stormabteilung*, de militaire tak van de nazipartij, marcheert langs zijn huis en zij worden als joden “vreselijk vernederd”. Als kind gaat Aaron naar joodse kinderopvang naast de sjoel. Daar wordt joodse les gegeven en worden alle feestdagen gevierd. De sfeer is niet zo formeel als in orthodoxe kringen, maar wel “bewust en diep”. Er is een koor dat synagogale liederen zingt van de Duits-Poolse joodse componist Lewandowski. Hij ervaart in zijn prille jeugd al een innerlijke verbondenheid met het jodendom. Aaron omschrijft het Duitse jodendom als diep religieus en op de wereld gericht.

Op school worden zijn rolschaatsen afgepakt, en door een groep jongens van de Hitlerjugend wordt hij op straat rond 1936 in een kolenhok opgesloten, waar hij bedreigd, geslagen en geschopt wordt. De overburen, felle nazi's, zijn daarbij betrokken. Hij kan zich als kind niet voorstellen dat mensen zo zijn. Aaron noemt een boek, waarin staat dat de eerste (internerings)kampen zijn ontstaan in zijn geboortestreek in 1933. Daar worden onder meer politieke opposanten gevangen genomen. Aaron ziet zijn grootouders in Polen nog gedurende een maand in 1937. Met de *droschke*, paard en wagen, worden zij naar het station gebracht. Ongeveer dertig familieleden – zijn vader heeft vier broers en zussen en tal van neven en nichten – staan op het perron om hen uit te zwaaien. Dit beeld raakt hij nooit meer kwijt, omdat dit het laatste afscheid is voordat zij worden vermoord. Tot 1938 gaat hij naar een openbare, katholieke school. Op de muur hangt een crucifix – de eerste heiland – en daarnaast een foto van Adolf Hitler – de tweede ‘heiland’ – voor wie ze moeten bidden. Voor de rest worden Joden op alle fronten uit het publieke leven weggepoetst. De wereld waarin Aaron opgroeit, is “paradoxaal”: enerzijds met hartelijke betrekkingen met niet-Joden en anderzijds worden Joden weggepest en weggemaakt.

Een week na de Kristallnacht op 9 november 1938 wordt zijn vader opgepakt en met alle andere Poolse immigranten bijeen gedreven op de binnenplaats van de Duitse politie en naar Polen gedeporteerd. Zijn Duitse grootouders brengen Aaron naar een familie in Gelderland, ook leden van genootschap Odd Fellows, en bij andere Odd Fellowsgezinnen in de buurt. Daar is vlakbij ook de *hachsjava*, een training voor emigratie naar Palestina, over landbouw en veeteelt. Zijn moeder komt begin 1939 naar Nederland om Joods onderdak voor Aaron te vinden. Dit lukt, maar zij wordt door een secretaris van de Joodse gemeente in Apeldoorn voor “*sjikse*”, niet-Joodse vrouw, uitgemaakt, iets wat Aaron als zeer pijnlijk heeft ervaren en zich als traumatisch herinnert. Vanaf dat moment verblijft hij bij verschillende pleeggezinnen, het zullen er veertien in totaal worden. Aaron ervaart een naïviteit bij zijn Nederlands-Joodse pleegouders: voor hem is de oorlog begonnen in 1933, voor Nederlanders pas in 1940 of 1941. Hij omschrijft zijn onderduiktijd als “lachen in het donker”, dat je in de meest “benarde omstandigheden vrolijke dingen gaat doen”. In 1939 komt zijn vader naar Nederland en duikt onder als hij niet terug kan naar Polen wanneer de oorlog er uitbreekt. Aaron maakt de Duitse bezetting van Nederland mee, als Duitse colonnes in zijn straat rijden. In 1942 wordt hij verplicht de Jodenster te dragen. Aaron draagt dit zeven, acht maanden,

¹⁸ Mea Sjeariem betekent: honderd oude poorten.

totdat hij via een huisarts laat verklaren dat hij niet besneden is en geen lid is van Joodse gemeente. Aaron krijgt het label *mischling* opgelegd, een persoon met enkel twee Duitse grootouders, “een soort bastaardterminologie”.¹⁹ In het Poolse dorp van zijn grootouders worden alle Joden bijeengedreven op de Joodse begraafplaats. Zij worden óf doodgeschoten óf naar het getto van Warschau gebracht. Zijn moeder is daar af en toe als journaliste om te helpen. Zilvergoed wordt aan niet-Joden meegegeven of geruild voor voedsel. Hij voelt zich soms een bezienswaardigheid en soms alsof men van hem af wil wanneer het hen uitkomt. Enerzijds worden hem verschillende leefstijlen “opgedrongen”, waardoor dit hem een zekere bewegingsvrijheid oplevert; anderzijds leidt het tot hechtingsproblemen. Hij heeft geen innerlijke band met de mensen bij wie hij verblijft.

Na de oorlog wordt Aaron herenigd met zijn ouders, die een scheiding hebben geënceneerd om te overleven. Het is een “verrukking voor zijn ziel” dat ze weer samen zijn, maar hij is vervreemd van zijn moeder: de brieven in de oorlog veranderen in aanhef van “lieve” naar “beste” moeder. Als zijn moeder naar Nederland komt na de bevrijding krijgt zij direct te maken met anti-Duitse sympathieën. Zij wordt in Nederland “rotmof” genoemd, die “in het kanaal moet worden gegooid”, terwijl ze in Duitsland voor Jodin werd uitgescholden. Van het Joodse leven is niets meer over. Aarons ouders hebben nog “veel affiniteit” met elkaar en vechtlust er iets van te maken, maar ook zij zijn van elkaar vervreemd. Aaron krijgt de *sidoer* terug, een cadeau dat hij van zijn grootvader krijgt vóór de oorlog.²⁰ Daarin staat in het Hebreeuws: “dit boek geef ik aan de zoon van mijn zoon. Ik hoop dat je je hele leven zult blijven streven naar het goede en naar het beteren van de joodse traditie en dat je deze boodschap zult doorgeven aan je kinderen en kleinkinderen”.

Na de bevrijding studeert Aaron aan de hbs en de universiteit van Amsterdam. Hij werkt naast zijn studie. Tussendoor gaat hij nog een half jaar naar Parijs, waar een Joodse tante woont en waar een “bruisend Joods leven is”. Hij heeft hier warme herinneringen aan. Na de herstelbetalingen uit Duitsland vlot zijn studie. Hij wordt medisch specialist. Hij ontmoet zijn Portugees-Joodse vrouw in Amsterdam, “een lotgenoot” wier ouders en broertjes zijn vermoord in Sobibor en die “anti-Joods” wordt opgevoed door haar pleegouders. Ze trouwen bij de liberale joodse gemeente. De orthodoxe gemeente wil eerst dat hij joods wordt wegens zijn ‘niet-joodse’ moeder, die bij de *Großgemeinde* (grote gemeente) in Duitsland is uitgekomen, een pijnlijke gebeurtenis voor Aaron. Ze verhuizen naar Utrecht en krijgen drie kinderen. Hij worstelt in deze periode met zijn Joodse identiteit en ervaart al snel moeilijkheden in zijn huwelijk. Ze scheiden. Hij hertrouwt met een orthodox-protestantse vrouw, die besluit joods te worden. Zij krijgen een zoon. Hij omschrijft het huiselijk milieu als een “jodendom zonder joden”. Aaron leeft nog. Jaïr (1968) is geboren en opgegroeid in Utrecht, met een oudere zus en een jongere broer. Hij heeft kinderen uit zijn eerste huwelijk en vormt samen met zijn tweede vrouw een samengesteld gezin. Hij werkt in het bedrijfsleven. Talia (2001) is geboren in Londen en opgegroeid in Amsterdam. Op haar achttiende verhuist ze naar Israël en woont daar gedeeltelijk. Ze werkt internationaal en reist veel. Na 7 oktober 2023 verblijft ze tijdelijk in Nederland. Tot haar zestiende zit ze op joodse scholen en groeit ze op in de joodse gemeenschap met veel Joodse en Israëliische vrienden. In Israël voelt ze zich meer thuis dan in Nederland, een gevolg van het “totaalplaatje van haar Joodse familiegeschiedenis en opgroeien in een Joodse omgeving”.

19 Term geformuleerd in de Neurenberger wetten van 1935 in Nazi Duitsland om een persoon aan te duiden die één of twee Joodse grootouders had. Zie Romijn, “De oorlog (1940-1945)”, 367.

20 Joods gebedenboek.

3.3. Verandering in herinnering

3.3.1. Doorgeven van verhalen

Bij interviewprojecten is altijd een eerste bevinding de bereidheid van de deelnemers om te praten over hun ervaringen van de Holocaust en het belang van het doorgeven van deze verhalen aan hun (klein) kinderen. Van deze getuigenissen kan dan geleerd worden.²¹ In hun deelname is een zekere mate van zelfselectie inbegrepen. Overlevenden die absoluut niet willen of kunnen praten over het oorlogsverleden of zich niet (bewust) bezighouden met dit verleden zouden vermoedelijk niet hebben meegedaan aan interviewprojecten, of binnen hun familie (bewust) hebbengesproken over hun ervaringen. Het is belangrijk hierbij stil te staan. Enerzijds kan zelfselectie resulteren in vertellingen over specifieke gebeurtenissen of details, mede doordat de interviewer doelgericht vragen stelt over feitelijke gebeurtenissen gekoppeld aan data. Anderzijds hebben onvertelde verhalen, die niet in grote interviewprojecten zijn meegenomen natuurlijk ook bestaansrecht.

De interviewer in het Spielbergproject heeft in elk interview gevraagd waarom de geïnterviewde wilde meedoen. De meesten hebben dit gedaan voor hun (klein)kinderen. Voor een groot deel van de deelnemers in deze deelstudie geldt ook dat zij meedoen voor de familie (en alle nakomelingen), omdat de (groot) ouder het belangrijk vindt dat de herinnering aan deze oorlogservaringen en de verhalen daarover niet verloren gaan, om begrip voor hun levensverhaal te creëren en soms zelfs als excuus:

“Ik doe dit voor mijn kinderen met kleinkinderen en eventueel mijn achterkleinkinderen, zodat ze weten wat er is gebeurd. Het is niet zo’n leuk verhaal, maar het mag niet verloren gaan. Dat gebeurt nu ook weer zo veel. Als ze deze video zien, zullen ze misschien schrikken van wat ik allemaal heb gezegd. Ik denk dat het anders is wanneer je iemand ziet praten en huilen. Ik hoop dat zij dit nooit hoeven mee te maken.” (Denise, eerste generatie, familie D)

Voor Ida (eerste generatie, familie E) spelen excuses een rol: om goed te maken waar ze niet over heeft gesproken, maar ook om wat ze heeft verloren en om tenminste over de belangrijkste gebeurtenissen te vertellen:

“Als de kinderen ooit deze band zien, zullen ze het misschien een beetje begrijpen, want wij spreken nooit over de oorlog en ikzelf zie het een beetje als een excuus, ook om wat ik verloren heb. Altijd de grote angst in mijn leven om je ouders te verliezen en het gebeurt op een ongelofelijke manier, wat ik nu voortzet [de angst, CZ] op mijn kinderen en misschien ook op mijn kleinkinderen. Dat is iets dat eigenlijk bij het verhaal hoort. Want als ze die band zien, zullen ze ongetwijfeld denken “er is wel iets overgebleven van dit verhaal, maar dat staat er niet op”. Er zal wel veel niet opstaan, het zijn veelal grote lijnen.” (Ida, eerste generatie, familie E)

David (familie C) wil vooral doorgeven om te kunnen navertellen, iets wat hem onder meer dreef te overleven in Buchenwald. Dit is ook benoemd door zijn dochter, die het belangrijk vond om mee te doen aan deze deelstudie:

“Ik lag daar eigenlijk dood te gaan. Op een gegeven ogenblik wist ik dat als ik inslaap, dan word ik niet meer wakker, die nacht ben ik letterlijk tegen de dood gaan vechten. Ik vond dat ik moest proberen te

²¹ Leydesdorff, *Oral history*, 154.

overleven in het idee “er moeten nog mensen overleven om te kunnen getuigen”, niet wetende dat het zoveel jaren later pas zou gebeuren, maar ik vond wel dat ik het moest overleven. En dat heeft mij de kracht gegeven om de doodstrijd te overwinnen die nacht en toen wist ik ook dat ik over de drempel was.” (David, eerste generatie, familie C)

De details van het oorlogsverleden: wat, waar en wanneer heeft plaatsgevonden, zijn van waarde als bewijs voor aanklachten tegen nazi's en voor het in kaart brengen van de vernietigingssystematiek, maar uit deze citaten komt vooral naar voren dat de overlevenden wilden dat men te weten zou komen wat hén was overkomen en dat er mensen moesten zijn die het konden navertellen. De overlevenden hadden ten tijde van het interview vaak al kinderen en soms zelfs kleinkinderen. Dit kan het belang van doorgeven hebben versterkt. Dat hierbij details verloren gaan of het verhaal niet compleet is, lijkt niet altijd ter zake te doen. Ida geeft aan dat haar verhaal misschien enkel de grote lijnen blootlegt, maar dat het vertellen en doorgeven ervan ook compenseert waar ze niet over kon spreken. Het vertellen aan een (onbekende) interviewer, binnen de kaders van een formeel interviewproject, kan de overlevenden tevens meer ruimte en afstand bieden dan bij het vertellen aan de eigen familieleden. De interviewer kan met (voorzichtig) aanmoedigen of als bemiddelaar informatie van het ervarene naar boven halen en waarborgen. Ook hoeft de verteller geen bekende te sparen, terwijl de interviewer toch voldoende het verhaal kan plaats²². Zoals besproken in het tweede hoofdstuk vindt verandering niet alleen plaats in de tweede en derde generatie, maar ook in de eerste: wat zij vertellen en op welke manier kan veranderen in de loop der tijd. De Spielberginterviews, ruim vijftig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, laten vervorming zien: vergetelheid, verdringing of het simpelweg niet meer weten. Bij de (klein)kinderen van de geïnterviewden in het Spielbergproject is dit ook zichtbaar. Daar is vaker sprake van onwetendheid doordat er niet over is gepraat, niet naar is gevraagd of het antwoord onbekend is.

3.3.2. Vergeten, verdrongen of onbekend

In alle generaties is sprake van onvolledige herinneringen, door vergetelheid, verdringing of onbekendheid. Precies te weten komen wat er ten grondslag ligt aan het niet meer weten, is nauwelijks mogelijk: sommige overlevenden vertellen juist wel over de meest pijnlijke momenten en tonen emoties in de interviews, anderen verwijzen er alleen naar of praten er met een zekere afstand over. Leydesdorff schrijft dat trauma een blijvende invloed kan hebben op hoe het leven wordt geleefd en “dus ook hoe het wordt verteld”. Wat speciaal is aan interviews met getraumatiseerden, is dat een gevolg van trauma is dat het proces van vergeten en herinneren complexer wordt. Dit type interviews kunnen ingewikkeld zijn om te volgen en te analyseren.²³ In vergelijking met anderen komt ook sterker en vanzelfsprekender voor dat getraumatiseerden gefragmenteerde, onderbroken verhalen vertellen. Elias (familie A, eerste generatie) wordt gevraagd of “er gedurende veertig jaar periodes zijn dat hij teruggrijpt op oorlogssituaties of eraan denkt en [de oorlog, CZ] in verband brengt met actuele zaken”. Hij beschrijft treffend dat het onmogelijk is om niet aan de oorlog te denken, maar ook dat niet alles even duidelijk meer is:

“Als je de gruwelen in de wereld om je heen ziet, dan denk je automatisch terug aan de oorlogsomstandigheden waar we zelf in zaten. Al die veertig jaar ben je het nooit echt kwijt. Het kan wel zijn dat je gaten in je geheugen hebt en dat je dingen verdrongen hebt, maar het is natuurlijk nooit weg.” (Elias, eerste generatie, familie A)

²² Leydesdorff, *Oral history*, 152-155.

²³ Leydesdorff, *Oral history*, 153.

Elias vertelt eerder nog naar aanleiding van de vraag hoe de reis naar Theresienstadt is gegaan:

“Er is veel waar ik het antwoord op schuldig moet blijven omdat ik het niet meer weet, of verdrongen heb of dat het eenvoudig te lang geleden is om dat soort kleine details te herinneren.” (Elias, eerste generatie, familie A)

Bepaalde zaken kan Elias wel vertellen, maar details en sferen kan hij zich niet meer volledig herinneren of invoelen. Marcelle (tweede generatie, familie E) zegt ze dat ze door anderen wel eens oorlogsslachtoffer is genoemd. Toen ze zei dat zij dit niet zo zag, werd gezegd dat “ze het vast verdrongen zou hebben”. Wellicht identificeert Marcelle zich niet met de term ‘oorlogsslachtoffer’ – mogelijk ook een onderzoeksbevinding – maar bovenal wordt haar antwoord door een ander geïnterpreteerd als ‘verdringing’. Op de vraag of ze zich nog herinnert dat ze de ster moest dragen, zegt Ida (eerste generatie, familie E):

“Nee, natuurlijk niet. Ik ben natuurlijk wel wat vergeten, ik ben met opzet iets vergeten, maar ik wil het je toch vertellen.” (Ida, eerste generatie, familie E)

Ida verwijst hiermee naar het moment dat haar ouders afscheid komen nemen bij het onderduikadres, maar dat ze als kind eigenlijk weg wil om te spelen, iets wat ze liever wil vergeten, maar “haar leven lang zal achtervolgen”: haar ouders staan bovenaan de trap en Ida loopt “zonder meer weg”. Dit zal de laatste keer zijn dat ze haar ouders ziet. Vergeten geeft in deze context een zeker doelbewust weglaten van een bepaalde ervaring aan, omdat het navertellen te pijnlijk of te confronterend is. Het gaat dan niet om het simpelweg niet meer weten van details.

Hoe belangrijk de vertelde details ook zijn in het analyseren van herinneringsprocessen in drie generaties, een fragment, beeld, sfeer of gevoel dragen ook bij aan het vertelde levensverhaal en de herinnering aan het oorlogsverleden. Jaïr (tweede generatie, familie F) geeft een paar keer aan dat hij “het niet precies weet” [in welk gebouw zijn vader verbleef, CZ] en “dat hij het nooit zo gevraagd heeft”, maar dat hij wel weet dat zijn vader het leuk vond en zich er thuis voelde. Een ander voorbeeld is dat zijn vader tijdens de onderduik werd geslagen, maar dat hij niet meer weet of dit in één of in meerdere pleeggezinnen plaatsvond, “maar zich wel het verhaal van de pannenkoeken kan herinneren en dat dat grootse vormen aannam”. Hier maken de precieze details dus minder uit, maar worden sferen en gevoelens die herinneringen oproepen wel onthouden. Het verhaal van de pannenkoeken neemt zelfs “grootse vormen” aan, wat kan aangeven dat zijn vader een anekdote heeft benadrukt en uitvergroot, of herhaaldelijk heeft verteld. Elias’ zoon Samuel (tweede generatie, familie A), vertelt over de bevrijding van zijn vader, als hem wordt gevraagd of hij bekend is met het einde van de oorlog voor zijn ouders:

“Alleen maar globaal. Mijn moeder heeft die dodenmars gelopen. Mijn vader is bevrijd in Buchenwald, volgens mij door de Russen, zelfs dat weet ik niet helemaal zeker, maar dat laat zich historisch vaststellen. Dat hij niet meer op zijn benen kon staan, dus daar speelt onherroepelijk die meneer Ornstein [Joodse arts in het kamp, CZ] een rol in, die hem op de been heeft gehouden. En dat ze daarna naar Eindhoven zijn gebracht, gekomen. Maar hoe dat is gegaan, wie dat heeft gedaan, waar ze geweest zijn, dat weet ik niet. Verder ken ik geen persoonlijke details van hun belevenissen, maar verbind ik dat meer aan ‘de’ verhalen die we kennen en waar ze gezeten hebben. Mijn vader heeft geloof ik ook in een fabriek gewerkt. Mijn moeder zal ook wat gedaan hebben, maar de details weet ik niet.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Dat Samuel de details over zijn ouders oorlogsverleden niet weet, komt vaker naar voren in zijn interview. Er werd thuis vrijwel niet over gesproken. Dit betekende echter niet dat het oorlogsverleden niet voelbaar was. Ook al heeft “hij geen reden om aan te nemen dat [geweld, CZ] niet zo zou hebben plaatsgevonden” en is dit niet verteld door zijn vader, hij “snapt wat hij daar allemaal heeft meegemaakt”. Over de herstelperiode weet Samuel “ook niks”, waar ze zijn opgevangen en hoe ze zijn behandeld, “dat weet ik allemaal niet”. Samuels ervaringen worden in verband gebracht met dat wat er bekend is over de oorlog en wat er aangetoond kan worden met historische feiten: Buchenwald is bijvoorbeeld niet bevrijd door de Russen, maar door de Amerikanen. Yael (derde generatie, familie A) herinnert zich een specifiek “dramatisch moment”, dat haar overgrootvader haar grootvader zegende in Theresienstadt en dat dit de laatste keer was dat zij elkaar zagen. Ze vertelt kort over de kampen, de bevrijding en Elias’ loopbaan:

“Dat is eigenlijk wat ik weet en dat die na de oorlog met een soort achter achternicht getrouwd is. Meer weet ik niet, maar daar heb ik met hem nooit over gesproken.” (Yael, derde generatie, familie A)

Ze vraagt zich op enig moment zelfs af of de interviewer er “überhaupt iets aan heeft dat ze zo weinig over hun weet?” Enerzijds worden sommige anekdotes in detail verteld (bekend door overlevering of door historisch onderzoek), anderzijds is informatie soms totaal onbekend. Maar ook de weinig bekende informatie is een relevante bevinding. Zo zal in familie A naar voren komen dat er een gezinsdynamiek is waarbij de (klein)kinderen hun ouders proberen te ontzien. Ook in familie B en E laten de kleinkinderen merken dat ze niet alles precies weten. Op de vraag of Sander wist wanneer zijn grootmoeder erachter kwam wat er met haar familie was gebeurd, zegt hij:

“Ze hoorde het later pas, [echt na afloop, toen ze bevrijd was? SW], maar dat weet ik niet 100 procent zeker. Wat Henny in Auschwitz deed, daar durft hij even niks over te zeggen, om eerlijk te zijn. Dat kan ik me niet herinneren.” (Sander, derde generatie, familie B)

Aliza “vergeet altijd” in welk kamp haar overgrootouders hebben gezeten:

“Het was in ieder geval niet Auschwitz. Ik denk altijd Bergen-Belsen. Volgens mij denk ik dat alleen omdat Anne Frank daar naartoe ging. Ik weet het niet zeker, maar het was niet Auschwitz.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Of details er voor de overlevende toe doen, verschilt per verhaal en per persoon: over het algemeen is het hebben meegemaakt en overleefd van de Holocaust het belangrijkste en onomkeerbare feit dat in globale lijnen wordt naverteld. Deze verhalen worden soms naverteld door (klein)kinderen in kortere of langere versies en zijn vaak anekdotisch van aard (zie hoofdstuk 4). Wat daarnaast vaak verteld en herinnerd wordt, zijn sentimenten, gevoelens of vage herinneringen die later met feiten of gefundeerde vermoedens gestaafd kunnen worden.

3.3.3. *Complexe narratieven*

De herinneringen van de eerste generatie komen op verschillende manieren terug bij de tweede en derde generatie. In de deelstudies naar Dwangarbeid en Indonesië wordt aangegeven dat herinneringen minder gedetailleerd worden: oorlogservaringen van de grootouder worden algemener, raken gefragmenteerd en komen steeds minder overeen met de verhalen van de tweede en derde generatie. Het is zoals eerder

genoemd niet verrassend dat familie verhalen minder gedetailleerd worden: de kinderen en kleinkinderen hebben de ervaringen niet zelf meegemaakt en de grootouders weten zelf soms ook de details niet meer. Tegelijkertijd komen in de interviews in deze deelstudie soms juist zeer scherpe en gedetailleerde herinneringen naar boven van hun (groot)ouder. Dit is soms ingegeven door informatie die gedocumenteerd is via wetenschappelijk onderzoek, in schoolverslagen die de kleinkinderen hebben geschreven over hun grootouder of via herinnerde gesprekken uit hun kindertijd, als ze al vroeg vragen stelden (familie A, B, E). Soms vertelden zij iets dat niet in het interview stond van de eerste generatie. De gesprekken met de (klein)kinderen worden dan niet alleen getoetst aan het verhaal van de grootouder, waarbij je zou kunnen spreken van lineaire beeldvorming – van de eerste tot de derde generatie worden de details minder verteld en herinnerd – maar vormen deze juist ook een aanvullende bron van kennis die interacteert met de getuigenissen en die bijdraagt aan verdere vorming van het familie verhaal. De familie verhalen van drie generaties zijn met elkaar in gesprek en aan verandering onderhevig. Daartegenover willen de (groot)ouders hun (klein)kinderen niet belasten met sommige details (die wél bekend zijn):

“Ik wil dat mijn kinderen weten dat opa David wat heeft meegemaakt en dat oma ook het een en ander heeft meegemaakt, dat is een hele oppervlakkige kennis zonder ze al te veel te vermoeden met de gruweldetails.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

In de familie van Samuel (tweede generatie, A) werd nadruk gelegd op “prettige” of vooroorlogse ervaringen zoals “aardappeltjes bakken tijdens de wacht, of werd verteld over de karakters van bepaalde personen”, maar niet over de kamperperiode. Het belichten van dit soort ervaringen kan worden gezien als een manier om het gemis van de verliezen niet te hoeven ervaren, een coping-mechanisme, als vermijding van nare gevoelens, of om hun (klein)kinderen niet te belasten met de ergste details. In de deelstudie naar Dwangarbeid spreekt de auteur van een meta-narratief. Dat houdt in dat de tweede en derde generatie slachtofferschap benadrukken en ‘avontuurlijke, prettiger’ anekdotes weglaten en daarmee soms ook een morele complexiteit. In de deelstudie naar Joodse overlevenden is van een morele complexiteit minder sprake als het gaat over dader- of slachtofferschap. Joden waren vooral slachtoffer en ook waren zij actief in Joods verzet. Het lijkt hier meer over *coping* te gaan. In sommige verhalen van Joodse Holocaustoverlevenden wordt de nadruk explicieter gelegd op avontuur, zelfvertrouwen en moed. Soms worden verhalen eindeloos herhaald, als een manier van reconstrueren en verwerken, om zichzelf mogelijk te beschermen tegen de gevoelde kwetsbaarheid en afhankelijkheid die in de oorlog is ervaren, of om de kinderen te beschermen tegen de hevigheid van sommige ervaringen (familie E, F). Dat dit soort elementen een rol speelt tijdens de oorlog, waar Joden ook deelnamen aan georganiseerd verzet (bijvoorbeeld bij de werkzaamheden van David in het ziekenhuis, familie C) of binnen hun mogelijkheden op kleinschalige wijze verzet pleegden (bijvoorbeeld het bewust saboteren van fabrieksonderdelen in de kampen zoals bij Elias, familie A) zegt ook iets over hun veerkracht en vindingrijkheid. Dit is echter in geen geval een ontkenning of overschrijving van hun slachtofferschap. Aliza (derde generatie, familie E) vertelt over haar Joodse grootvader en wat zij denkt dat een coping-mechanisme geweest kon zijn (hij deed mee aan het Spielbergproject maar niet aan deze deelstudie, ook zijn ervaringen hebben bijgedragen aan haar herinnering):

“Dit is de manier geweest waarop hij ermee heeft kunnen dealen door er zo naar te kijken [als iets spannends, CZ]. Maar dit kan niet anders dan een enorm trauma voor hem zijn geweest. Hij is ook alles en iedereen om hem heen verloren. Dus ik vind het heel mooi dat hij er misschien voor zichzelf

deze twist aan heeft kunnen geven. Maar ik vind het zelfs ook nog de vraag van: is dat echt zo? Of heeft hij het zo kunnen vertellen? Ik hoop het ergens dat hij het op zo'n manier misschien deels heeft kunnen ervaren.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Er spreekt in dit citaat, en ook in andere verhalen, in verschillende mate respect voor de (groot)ouder die de Holocaust heeft overleefd (familie B, C). Hier wordt niet alleen het slachtofferschap benadrukt, maar doordat zij de gruwelen van de Holocaust hebben overleefd en alsnog een leven hebben kunnen opbouwen, wordt aan hen ook moed toegeschreven, zijn (klein)kinderen trots en ervaren zij ook empathie. Ook als de vertelde verhalen door de (groot)ouder soms inwendig worden bevraagd. Als de (groot)ouder aangeeft bepaalde gebeurtenissen daadwerkelijk te hebben ervaren, spreekt daar in de verhalen van de (klein)kinderen ook een zekere mildheid in uit. Het slachtofferschap en overleverschap bestaan dan naast elkaar. Dat de verhalen niet altijd volledig of waarheidsgetrouw zijn, wordt opgemerkt maar daar is een zeker begrip voor. De (klein)kinderen kunnen hierop reflecteren en dit op een realistische manier relativeren, zoals Aliza beschrijft.

3.4 Conclusie

De zes familieportretten in deze deelstudie laten een divers sociaal-demografische profiel en uiteenlopende ervaringen zien. Allereerst is de bereidheid te praten en het belang van verhalen doorgeven een bevinding in dit onderzoek, opdat de familie en de samenleving weten wat er is gebeurd en dit niet vergeten wordt. Soms wordt het vertelde verhaal doorgegeven voor (én door) de kleinkinderen en achterkleinkinderen. Soms vertellen overlevenden dat zij al tijdens de oorlog ‘wisten’ dat hun ervaringen moesten worden naverteld en wordt deze drijfveer benoemd als onderdeel van hun overlevingsdrang. Soms wordt in families bewust nadruk gelegd op de prettiger of neutralere ervaringen, of op avontuur en spanning als omgangswijze met het oorlogsverleden, om bepaalde ervaringen niet te hoeven herbeleven of te ervaren, om de (klein)kinderen niet te belasten, of om mogelijk een bepaald zelfbeeld te bevestigen. Trauma-interviews genereren complexe narratieven, die niet per definitie waarheidsgetrouw of volledig zijn. Door elke generatie wordt benoemd dat ze sommige zaken niet meer weten, doordat er nooit over is verteld door de (groot)ouder, zij er nooit naar hebben gevraagd of wel naar hebben gevraagd maar geen (duidelijk) antwoord kregen, of doordat ze details zijn vergeten of hebben verdrongen. Dit komt met name maar niet uitsluitend voor bij de eerste generatie. Ook de tweede en derde generatie beaamt deze ‘vergetelheid’. Dit gegeven ondersteunt de bevinding dat herinneringen minder gedetailleerd worden en dat het geheugen niet per definitie een (lineaire) bron van consistente kennis is. Ook al gebeurt het doorgeven van dat verleden niet altijd in de vorm van gedetailleerde en feitelijke weergaven, ze komen daarnaast in andere vormen naar buiten: via anekdotes, fragmenten, gevoelens, sferen en reconstruerende verhalen. In het volgende hoofdstuk wordt besproken welke herinneringen worden doorgegeven, op wat voor momenten en op welke manier, en hoe deze ervaringen het familieverhaal vormen en eventueel veranderen, ook in de loop der tijd.

In dit hoofdstuk staan de herinneringen en familieverhalen van het oorlogsverleden binnen drie generaties centraal: 1) de periode direct na de oorlog, 2) de eerste herinnering aan het oorlogsverleden en hoe deze herinneringen zijn doorgegeven en 3) veranderingen in de relatie tot het oorlogsverleden. In de eerste paragraaf worden de herinneringen van de eerste generatie besproken, zoals de bevrijding, de terugkeer en de ontvangst in de samenleving. Erna volgt een paragraaf over of en hoe deze herinneringen zijn doorgegeven aan de tweede en derde generatie, met een focus op de eerste herinnering aan het oorlogsverleden en ervaringen tijdens de jeugd met betrekking tot het praten of zwijgen over dit verleden. Ten slotte wordt verandering in de loop der jaren besproken, verschuivingen in hoe de generaties zich zijn gaan verhouden tot het oorlogsverleden, door georganiseerde kampbezoeken, specifieke momenten die als keerpunten dienen, het volgen van therapie. Ook komt de mate van initiatief nemen en begrenzen in het opzoeken en onderzoeken van verhalen aan bod.

4.1 Bevrijding, terugkeer en ontvangst in de samenleving

Wanneer je de bevrijding van de Duitse bezetting in Nederland (en Europa) algemeen in beeld brengt, wordt allereerst duidelijk dat deze niet alleen verschillende feitelijke, maar ook verschillende gevoelde startpunten kent. Vervolgens valt op dat de overgang van bezetting naar bevrijding geen sterke scheidslijn kent, alsof er eerst het lijden onder de bezetting in de kampen en onderduik is en direct erna de feestelijke viering van de bevrijding. De machtsovername door de geallieerden en de bevrijding van de kampen zorgen voor een periode van chaos, angst en gevaar. Vaak mag of kan men niet onmiddellijk naar huis en wanneer dit wel kan, gaat dit nog steeds gepaard met ontberingen. Overlevenden zijn doorgaans lichamelijk verzwakt, mentaal en emotioneel beschadigd en leven tussen hoop en vrees over het lot van familie en vrienden.

4.1.1 Bevrijding en terugkeer

David (familie C) die begin mei 1944 na verscheidene werkkampen in Buchenwald aankomt, vertelt over zijn gevoelde bevrijding, ook al was hij de oorlog nog niet voorbij en waren ze nog niet officieel bevrijd, omdat hij niet meer in Auschwitz was:

“Ik ervoer dat als een begin van een bevrijding, want in Auschwitz zeiden ze “[je had hier nooit moeten komen, CZ] hier kom je nooit levend uit.” Je laat de dreiging van de gaskamers even achter je. Als er gewerkt moet worden, dan moeten ze mensen ook in leven houden.” (David, eerste generatie, familie C)

Ook Elias (familie A) vertelt eveneens over Buchenwald en dat “het geen Joods vernietigingskamp meer was”:

“Er zijn wel honderden en duizenden doden gevallen [in Buchenwald, CZ], maar daar werd niet fabrieksmatig vernietigd. Door de gemêleerde bevolking [niet-Joodse Duitse verzetsmensen, Russische krijgsgevangenen, homoseksuelen, CZ], hoe waanzinnig het ook klinkt, waren er dingen

die je toen als plezierig ondervond en als een soort ontspanningselement [zoals hele arme Russische krijgsgevangenen die tenminste een kommetje soep kregen en 's avonds zongen, CZ].” (Elias, eerste generatie, familie A)

Deze ervaringen geven het verschil weer in ervaringen van de werk- en vernietigingskampen en de opluchting die David en Elias voelden toen ze niet meer in Auschwitz waren. Met betrekking tot Joden in de onderduik, vertelt Ida over “vreselijke kiespijn”, die niet kan worden verholpen door gebrek aan medische zorg. Voor haar “komt dus op een gegeven moment die bevrijding en die viel niet mee, want ik was mensenschuw geworden”:

“Ze kregen mij eerst het huis helemaal niet uit. Ik had geen stem meer, ik kon niet meer praten en ik was dik geworden. (...) De bevrijding was niet zomaar een bevrijding, dat was oorlog. Er werd ongelooflijk gevochten tussen de Duitsers en Canadezen (...) de granaten vlogen door de straten heen. Ik zag de tanks aan weerkanten nog staan. Het hele dorp moest weg, we hebben alles achter moeten laten, het ging ontzettend snel. (...) Er lagen doden langs de kant van de berm, soldaten en veel dode dieren.” (Ida, eerste generatie, familie E)

Ida verschuilt zich met haar onderduikgezin in een molen en komt daar uiteindelijk goed uit, maar gaat eerst nog terug met haar ‘oom’ om thuis te kijken of het tafelzilver er nog is, ze is “een en al avontuur”. Ze komen dan in een bombardement terecht, midden in de linies: twee handen tillen haar omhoog bij de oksels en “stoppen” haar en haar oom in de loopgraven, waar ze haar eerste boterham met pindakaas en een kopje Nescafé krijgt. Een ander aspect aan de bevrijding is dat overlevenden uit de kampen kort voor en tijdens de periode van bevrijding vaak niet weten waar ze precies zijn of wat er staat te gebeuren, zoals in het vrouwenwerkkamp Liebau of in Buchenwald:

“Er waren lege barakken, er woonde nog niemand toen wij daar aankwamen [eind oktober, begin november 1944, CZ]. Het was omheind, aan de rand van een plaats, rondom was niks, landerijen, maar je wist niet waar je zat, of wat er precies gebeurde.” (Henny, eerste generatie, familie B)

“Opeens zag ik gevangenen in streepjespakjes lopen met geweren en mitrailleurs. Er waren een hoop Duitse gevangenen en anderen die al jaren in Buchenwald waren en wapens binnensmokkelden. Toen wisten we: nu gebeurt er iets. Bovendien nam het kanongebulder toe en vlogen er vliegtuigen over. Later zagen we Duitsers in SS-uniformen met handen achter het hoofd, toen wisten we: nu wordt het kamp ontzet. En het dolzinnige is, dat we allemaal angst hadden dat als de Amerikanen of Engelsen zouden komen, de Duitsers het hele kamp zouden uitroeien en doen ontploffen.” (Elias, eerste generatie, familie A).

Eerst hebben de “eigen verzetsmensen de SS-kerels opgepakt en opgesloten”, pas een dag later komen de Amerikanen (Elias, familie A). Henny maakt in Liebau mee dat de “SS-dames” [vrouwelijke bewakers, CZ] uniformen aan hebben, maar zonder de onderscheidingen op de borst en op de schouder:

“Ze zeiden dat we terug konden naar de barakken en als we wilden ook weer gaan slapen. Dat was het mooiste wat we beleven konden, wij wilden slapen, we waren helemaal uitgeput. Wij sliepen allemaal toen er uren later een Fransman [een gevluchte Jood uit Auschwitz, CZ] binnenkomt, die vroeg wat er

scheelde en zei: 'Jullie zijn vrij.' Eigenlijk waren we niet echt blij, niet zo blij dat we stonden te juichen. De bewaking was weg, we waren aan onszelf overgeleverd, we wisten niet eens waar we zaten in de wereld. Het was heel moeilijk. Waar gaan we heen? Wie zorgt er voor ons?' (Henny, eerste generatie, familie B)

Door niet te weten wat zich waar afspeelt en de fysieke ontberingen met zware ondervoeding als gevolg is er geen sfeer van "rondwandelen, feestvieren en dansen, echt alleen maar kijken wat er gebeurt." (Elias, familie A). De overlevenden die in de kampen zaten, zijn zonder uitzondering "op sterven na dood" en "uitgemergeld" (Elias, familie A) en "heel mager" (Denise, familie D). David (familie C) weegt in Buchenwald nog 28 kilo en Henny (familie B) nog 40 kilo. Daarna zorgen de Joodse Fransman (familie B) en Amerikaanse geallieerden in Buchenwald (familie A en C) voor voedsel; een begrijpelijk handelen, maar dat is in veel gevallen gevaarlijk:

"Die goeie jongens wisten bij God niet wat ze daar aantroffen, die hebben enorme ketels gekookt met rijst met spekbrokken. Als je lichaam bijna uitgedroogd is en praktisch uitgehongerd, dan moet je dat niet eten, daar zijn ook veel mensen aan overleden." (Elias, eerste generatie, familie A)

David (familie C) heeft tijdens de bevrijding vergelijkbare ervaringen:

"Maar [de bevrijding, CZ] zei ons niets, de Amerikanen gaven ons veel te goed voedsel wat we absoluut niet konden verdragen, dus kregen we weer darmstoornissen en toen hebben ze babyvoeding laten aanrukken, pap met noedels. Ik was halfdood, [de bevrijding, CZ] ging langs me heen. Ik wist alleen dat ze [de Amerikanen, CZ] daar waren en zag op een gegeven moment alleen andere uniformen. Duitse Rode Kruis soldaten werden verplicht de ex-gevangenen te verzorgen, dus die zag je lopen, maar voor de rest was het een zooitje met alleen maar geschreeuw en getier. Degenen die nog wat deden hadden Duitse gedragspatronen overgenomen, dus je moet niet denken dat we toen in een walhalla terechtkwamen, het was nog net zo'n rotzooi als toen de Duitsers de leiding hadden, je kreeg alleen weer wat te eten en drinken, verder niks." (David, eerste generatie, familie C)

David en Elias worden ook ontluisd met DDT-poeder. Denise (familie D) wordt in Theresienstadt niet zo goed verzorgd door de Russen als haar broer in Bergen-Belsen, die door de Britten "meteen opgenomen wordt", maar "de Fransen maken er direct werk van ons uit het kamp te halen." In Parijs in een hotel wordt Denise opgevangen en "ontzettend verwend, het lekkerste eten met 'versterking'". Zo krijgt ze elke ochtend een geklutst eitje met cognac en moet ze paardenvlees eten, wat niet koosjer is. Ze werd daar ook herenigd met haar broer, die "onvoorstelbaar mager was. Hij was er slechter aan toe dan ik, je wist niet wat je zag, het was iets verschrikkelijks". Ze gaan naar een oom en tante in de Dordogne, waar ze naar de dokter gaat omdat ze niet meer ongesteld wordt, en anderhalf jaar een medische behandeling krijgt. Ook krijgt ze zoveel "bijvoeding dat ze net zo opgeblazen als een gans is, goed bedoeld, maar ineens heel dik worden was dan ook weer niet goed". Haar dochter Marcelle spreekt in duidelijke bewoordingen over de ontvangst van Joden in Frankrijk en Nederland:

"Frankrijk heeft de Joden die terugkwamen uit de oorlog uit de kampen beter opgevangen dan Nederland. Of laat ik het anders zeggen: Nederland heeft zich schandelijk gedragen en Frankrijk, die uitgemergelde types kwamen in hotel Lutetia in Parijs [staat op om een foto te pakken] daar werden ze

op een gezonde manier [behandeld, CZ], kregen ze te eten. Ze hebben elkaar daar in die drie weken dat ze daar waren [niet gezien, CZ]. Zij en haar broer kwamen elkaar op de gang tegen, maar herkenden elkaar niet. Zo vreselijk zag je eruit.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Tegelijkertijd noemt Elias (familie A) het gevoel “onbeschrijflijk” toen de Amerikanen binnenkwamen: “eindelijk, eindelijk, dan toch”. Na een paar dagen mag Elias wat eten. Hij houdt zich aan het advies van de Joodse arts die zich in het kamp over hem ontfermt en eet alleen beschuit, toast en kaakjes. Twintig dagen na de bevrijding, als hij nog niet terug naar Nederland kan, op 30 april 1945, brengen de Amerikanen twee kratten whisky om de verjaardag van prinses Juliana te vieren. Elias wordt “vreselijk dronken”:

“Je kunt je voorstellen wat zich daar heeft afgespeeld met mensen die nog niet op krachten waren in één week, maar na twee à drie glazen slaap je vanzelf in, want daar heb je de weerstand niet voor.” (Elias, eerste generatie, familie A)

Hij beschrijft ook een “highlight”, namelijk dat de Amerikaanse legerkapel het Wilhelmus speelde en de Hollandse barak aantrad. Pas op 7 mei mag Elias naar huis. In vrachtwagens van het Amerikaanse leger komt hij aan in Eindhoven. Hij vertelt hoe het daar was. Over zijn familie hij dan nog niets vernomen, hoewel er langzamerhand lijsten van het Rode Kruis binnen kwamen en “iedereen daar zijn conclusies uit wist te trekken”:

“Dan gingen we een café of een restaurant binnen en dan sloofde iedereen zich onmiddellijk uit om ons van alles aan te bieden “moet je een paar kroketten, stakker?” We gingen half Eindhoven langs en wij vraten de hele dag door [lacht], voor het ontbijt een casinobrood van 800 gram in drie moten gesneden met een heel pakje boter ertussen, plus twee liter pap.” (Elias, eerste generatie, familie A).

4.1.2 Ontvangst na de oorlog

Eenmaal in Nederland aangekomen, is de eerste generatie voornamelijk gericht op overleven, familie of vrienden proberen te vinden en terug te zien en houvast proberen te vinden in het gevoel verloren te zijn. Er wordt over het algemeen weinig tot geen institutionele steun ervaren, een “ongeïnteresseerde, kille en soms zelfs een vijandige ontvangst”.¹ Daar spreekt teleurstelling uit, kritiek en soms ook bitterheid en verontwaardiging. Ook dringt de impact van de grote verliezen dan nog nauwelijks tot hen door:

“Er was alleen maar de moed van eten, drinken en slapen en als het kan een beetje lol maken, en treuren over de familie en nauwelijks tot je laten doordringen wat er is gebeurd. Maar toekomstplannen, nee. Er was helemaal niet het idee van een gewone maatschappij waarin je plannen maakt of zelfs hulp zoekt. Tegelijkertijd is het weerzien van degene [die zijn vrouw wordt, CZ] “vreselijk emotioneel, onbeschrijflijk, alleen maar om iemand van je eigen mensen dan toch te vinden.” (Elias, eerste generatie, familie A)

Henny (familie B) loopt op blote voeten in veertien dagen naar Leipzig, zich onderweg verstoppend voor de Russen en de Duitsers. Daar is enige hulp van het Rode Kruis en de Amerikanen. Met een trein komen ze in juni 1945 in Roermond aan. Henny reist alleen verder via Zwolle naar Groningen en Winschoten, waar ze na telefonisch contact met haar burens uit Vlagtwedde door hen wordt. Daar wordt ze opgevangen en

¹ Wallet, “Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland”, 410-412.

zal ze een periode verblijven. Haar ouderlijk huis staat er en als “zij overgebleven is, waarom dan nog niet iemand, hè?”:

“Het hele dorp loopt uit en het weerzien is geweldig, maar wat betreft de gemeente of vanuit het land zelf niet: daar werd je aan je lot overgelaten, als ik de burens en het dorp niet had, dan had ik helemaal niets gehad. Er was geen enkele medewerking en steun.” (Henny, eerste generatie, familie B)

Haar huis en de winkel van haar vader, waar allerlei goederen van de NSB staan, zijn in beslag genomen. Het Rode Kruis laat een jaar later weten dat haar vader en zusje zijn overleden:

“Er kwam niemand terug, he? Het was heel vervelend, je weet niet wat je overkomt en je weet ook niet wat je moet. Ik was toen tweeëntwintig jaar, je had eigenlijk nooit een beroep gehad. Je bent zelf ook een beetje losgelsagen, je bent blij dat je terug bent. Het was niet zo’n leuke tijd toen, hoor. Je staat alleen, er was ook geen oom of tante die mij tegemoet kwam, die waren er ook niet meer.” (Henny, eerste generatie, familie B)

Andere ooms en tantes hielpen niet of hadden het zelf ook moeilijk, volgens Henny.

David (familie C) noemt het Rode Kruis “niet erg goed gezind”²:

“Alle landen stuurden voedsel en kleding naar de overlevenden, behalve Nederland. Het Rode Kruis heeft het chronisch laten afweten voor de gevangenen in de Duitse kampen.” (David, eerste generatie, familie C)

Prinses Juliana die op bezoek komt in Eindhoven, waar David dan wordt opgevangen, vraagt of ze iets kan doen, waarop hij vraagt of ze kunnen informeren of zijn (toenmalige) echtgenote nog leefde:

“Ze stuurde een Rode Kruis-officier en daar heb ik nooit wat van gehoord. Het Rode Kruis heeft slecht gefunctioneerd voor ons. Ze hebben onze belangen slecht behartigd.” (David, eerste generatie, familie C)

Denise (familie D) verlaat Frankrijk en vertrekt naar Nederland naar haar getrouwde nichtje, omdat “ze iets moest leren, ze iets moest doen”:

“[maar, CZ] ik vond het zo eng allemaal om mijn land te verlaten en allemaal lieve mensen. Ik vond alles griezelig in dat grote huis. En niemand heeft er wat van begrepen, ik had geen geld, ik was net een geslagen hond.” (Denise, eerste generatie, familie D)

Denise moet na een week al op de kinderen van haar nichtje passen. Tegelijkertijd heeft ze ook een getrouwde neef in Rotterdam met wie ze “close” is en die haar verwent. Het zijn vooral burens, familie, mensen uit de Joodse gemeenschap die teruggekeerde Joden helpen: een nicht, een tante, een leraar, “mensen uit de sjoel” (Elias, familie A) of een andere bekende van voor de oorlog, zoals professor Charlotte Ruis (David,

² Zie ook Regina Grüter. *Kwesties van leven en dood. Het Nederlandse Rode Kruis in de Tweede Wereldoorlog* (Uitgeverij Balans 2017) en Michal Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na de kampen en onderduik* (Alfabet Uitgevers, 2021).

familie C). Bij twee families is er sprake van onderduik en meerdere pleeg- of onderduikgezinnen: Ida (eerste generatie, familie E) is na de oorlog herenigd met haar zus die overleefde in Zwitserland; alleen Aaron (eerste generatie, familie F) is als enig kind herenigd met zijn ouders die zijn geholpen door een humanitair genootschap; de andere deelnemers van de eerste generatie zijn als oorlogsvluchtelingen uit de oorlog gekomen.³ Aaron vertelt dat hij zich na de hereniging met zijn ouders echter vervreemd voelt en zij van elkaar:

“Ik wist amper wie mijn moeder was maar zielsgelukkig dat ik weer bij mijn ouders kwam, die veel affiniteit hadden jegens elkaar, ondanks het feit dat ze van elkaar vervreemd waren.” (Aaron, eerste generatie, familie D)

Ida rijdt in een truck met Canadezen mee naar Nijmegen en belt aan bij een familie die bevriend is met haar zus:

“Mijn zus deed de deur open met een baby in haar armen, dat was wat, kan je nagaan. We hebben een tijdje op bed zitten huilen, we waren zo ontzettend blij dat we elkaar weer hadden.” (Ida, eerste generatie, familie E)

Ook hier bereikt uiteindelijk het bericht van het Rode Kruis dat Ida's ouders niet meer terugkomen. Samuel (tweede generatie, familie A), wiens vader bevrijd is in Buchenwald, ervaart de koude en onwelkome ontvangst van Joden in de Nederlandse samenleving en het onbegrip voor hen als emotioneel, “bijna als zwaarder, verdrietiger en ellendiger dan die oorlog”. Dat voelt hij zelf “als zó extra traumatisch” dat er eigenlijk helemaal niets positief is aan die vrijheid. Hij doelt hiermee ook op de achterstallige belastingaanslagen die mensen op de mat krijgen: “zo ver ging dat, je worstelt je door die koude ellende heen, dat raakt me”. Bevrijdingsdag had dan ook nauwelijks betekenis voor zijn vader. Bovenop de oorlog en ontvangst komen dan nog eens de kinderen, die niet konden vervangen wat de ouders verloren waren en zich daar heel bewust van waren. Samuels ouders laten zich daar niet over uit. Samuel geeft treffend weer wat in meerdere interviews aan bod komt als het gaat over Joodse Holocaustoverlevenden en hun terugkeer naar en opvang in Nederland:

“Ze hebben een zekere herstelperiode gehad, [daar] weet ik ook niks van, waar ze zijn opgevangen of hoe ze behandeld zijn, dat weet ik allemaal niet. Wat ik zelf emotioneel altijd buitengewoon moeilijk heb gevonden, is de manier waarop ze in Nederland ontvangen werden, dat was zo koel en zo akelig. Ze pasten eigenlijk niet meer in de wereld. Mijn vader heeft wel eens gezegd dat Bevrijdingsdag eigenlijk geen Bevrijdingsdag voor hem was. Bij een auto-ongeluk krijg je nazorg, maar dat bestond allemaal niet, dus dat moet vreselijk geweest zijn. [Ze gingen ermee om, CZ] door er niet over te spreken en te vechten voor het bestaan, er moet brood op de plank komen, er was geen familie meer, ze moesten het allemaal zelf regelen. Er was een subwereld van mensen die het hadden meegemaakt en elkaar probeerden te ondersteunen, maar allemaal op persoonlijke basis en niet geïnstitutionaliseerd.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

³ Marcelle is geboren in de oorlog (1942) en als baby ondergedoken geweest en is in deze deelstudie als tweede generatie meegenomen. Haar zoon Yasha identificeert zich met zowel de tweede als de derde generatie.

Jeannette (tweede generatie, familie B) vertelt dat haar moeder niet geloofde dat ze vrij was:

“Ze dachten van als wij door die poort gaan dan staan ze daar en dan schieten ze ons helemaal overhoop natuurlijk. Dus ze hebben een poosje gewacht, toen gebeurde er helemaal niks meer en zijn ze wel door die poort gegaan, met z’n vieren.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Dit kwam niet in het interview van haar moeder terug. Eenmaal thuis hebben burens zilveren bestek en sieraden bewaard. Die krijgt Henny terug, maar ze krijgt ook van de Belastingdienst in één keer elf blauwe enveloppen “door de bus: dat is natuurlijk wel heel bizar. Dat ze er even niet was, was geen reden voor de Belastingdienst om coulance te geven”. Marianne (tweede generatie, familie C), vertelt dat haar vader na de bevrijding in een ziekenhuis in Eindhoven terecht komt waar hij wordt opgevangen en waarbij “ze hem proberen te bekeren tot het katholicisme”. Hij is daar verontwaardigd over: “Ik vond dat ze geen recht hadden om dat zelfs te durven vragen”. De kleinkinderen kennen soms anekdotes die de grootouder heeft gedeeld of zelfs meer dan wat in het interview gedeeld is:

“Henny at bloembollen en aardappelen en ruilde dingen die ze aan de kant van de weg vond voor eten; dat ze de Russen “onbeschofte lui” vond en na de oorlog besloot te lopen naar Nederland; en dat het getatoeëerde nummer op haar arm haar geluksnummers werden, omdat ze de oorlog had overleefd.” (Sander, derde generatie, familie A)

Aliza, benoemt dat ze niet weet of er hulpinstanties waren die haar grootvader opvingen (hij deed ook mee aan het Spielberginterview). Ze weet alleen dat hij teleurgesteld was:

“Mijn opa was vocaal over dat het Rode Kruis in ieder geval helemaal niks heeft betekend tijdens en na de oorlog. Vanuit mijn Joodse contacten hoor ik datzelfde verwijt nu ook weer over onder andere het Rode Kruis, dat die nooit iets gedaan hebben voor de Joden tijdens de oorlog. Dat is het verwijt. Dus bij die vragen kan ik me niet specifiek verhalen herinneren die positief zijn, eigenlijk alleen maar negatief en het gevoel: we stonden er alleen voor en we moesten het zelf doen. Dat is een beetje het sentiment wat ik er van meekrijg.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Ook Yasha (derde generatie, familie D) benoemt dat Denise het moeilijk had bij de tante en oom in Nederland: “volgens mij hebben zij haar heel slecht behandeld”. Jaïr (tweede generatie, familie F) geeft aan dat zijn vader na de oorlog juist “gek werd aangekeken omdat hij een Duits accent had en toch eigenlijk als een Duitser werd gezien, dus hij heeft dat ervaren als een dubbele straf”.⁴ Er speelden nog andere pijnpunten bij Jaïrs vader:

“Hij kreeg heel lang geen Nederlands staatsburgerschap [in de jaren zestig, CZ], wat hem tot in het diepste van z’n ziel heeft gekwetst, omdat hij hier [in Nederland, CZ] toch de oorlog had meegemaakt en om wat hij al had meegemaakt in Duitsland.” Ten tweede werd zijn moeder als uitgekomen joodse in de *Großgemeinde* [Duitse gemeente, CZ] niet geaccepteerd in Nederland, alsof hij weer onderaan de *ranks* moest [beginnen], hij moest maar eens laten zien of hij het echt wilde, of hij er echt bij hoorde.” (Jaïr, tweede generatie, familie F).

4 Zie Katja Happe, “In plaats van vreugde, werd het een vreselijke bevrijding”, in *Veel valse hoop. De Jodenvervolging in 1940-1945* (Atlas Contact 2018): 323-324.

De verhalen en ervaringen van de tweede en derde generatie kunnen worden gezien in het verlengde van de vertelde verhalen van de (groot)ouder en worden soms zelfs nog sterker uitgedrukt. Ook al vertellen de (klein)kinderen niet de precieze bevrijdings- en ontvangstverhalen vlak na de oorlog, ze kennen vaak wel het globale verloop, pijnlijke momenten of gebeurtenissen, details of anekdotes. Ze zijn kritisch op hoe hun (groot)ouders zijn ontvangen en dat komt grotendeels overeen met de ervaringen van hun (groot)ouders zelf over de ontvangst. Zij stonden er vaak alleen voor en ontvingen vooral hulp uit de persoonlijke omgeving, niet zozeer vanuit organisaties en instanties in Nederland. Dit heeft op de tweede en derde generatie grote indruk gemaakt, soms nog meer dan de ervaringen uit de kampen en onderduik zelf. De kennis van de tweede en derde generatie over hun (groot)ouders is voor een deel kennis die (inmiddels) algemeen bekend is en verder is toegenomen door georganiseerde kampbezoeken met hun (groot)ouders op latere leeftijd (familie B, C en D), het zien van de Spielberginterviews – soms op verzoek van de (groot)ouder zelf, pas na hun overlijden, of omdat het voor de familie zelf beter voelde (familie D, E) – of andere onderzoeksprojecten of middelbare schoolopdrachten waar de (groot)ouder aan deelgenomen heeft (familie B). Sommige overlevenden geven lezingen over hun ervaringen (familie C, F), of praten er relatief makkelijk over (familie D). Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat de (groot)ouder soms (meer of makkelijker) gaat praten over het oorlogsverleden en dat de kinderen vaak relatief vrij veel weten. Alleen in familie A wordt er nauwelijks gesproken en gedeeld. Er is bij de grootouder en soms ook bij de ouder een beladen sfeer, die het lastig maakt open gesprekken te voeren. Alleen in familie A wordt er nauwelijks gesproken en gedeeld.

4.2 Herinneringen en verhalen in de tweede en derde generatie

Wat opvalt bij de eerste herinnering aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder is dat deze zich in verschillende vormen manifesteert en soms al vanaf hele jonge leeftijd. Ook is er niet direct eenzelfde patroon op te merken: in sommige families is het oorlogsverleden altijd latent of selectief aanwezig, met vooroorlogse verhalen, maar niet over de kampervaringen zelf, in terloopse opmerkingen, in verborgen boodschappen en anekdotes (familie A, D, F). Of er is juist sprake van een duidelijk moment (familie B, C, D, F), met of zonder aankondiging, al dan niet via een andere familielid, en vaak in flarden (familie F). In sommige families is het oorlogsverleden wel aanwezig, maar zonder dat daar een sfeer van geheimzinnigheid omheen hangt (familie D, E) en ook niet per se dagelijks. En in sommige families is het oorlogsverleden niet echt voelbaar of beladen door simpelweg te weinig contact met de (groot)ouder en afscherming van de ouder. Bij dit laatste is speelt een rol dat er weinig of onvoldoende contact is geweest met de (groot)ouder, maar is er wel een “wetenschap” dat het er is (Noa, derde generatie, familie C). Soms is er een patroon in families waar te nemen, bijvoorbeeld als er in het algemeen weinig over het oorlogsverleden gesproken wordt (niet per se tot tevredenheid van de derde generatie); soms wordt dit patroon doorbroken, als een generatie een andere omgangswijze met dit verleden gaat hanteren.

4.2.1 Eerste herinnering

Samuel benoemt “dat het [oorlogsverleden] er gewoon (altijd) is”, “het was er gewoon”, evenals fysieke tekenen zoals het getatoeëerde nummer op de arm en een verminkte vinger van zijn moeder, die tevens astmatisch was, waarbij herinneringen met name gaan over sfeer (Samuel, tweede generatie, familie A). Hij zegt dat er geen moment is waarbij hij zich er bewust van werd, temeer er toch al weinig over werd gesproken: “wat ik heb meegekregen, ging voornamelijk qua sfeer, hints en uitingen”. Vooral het verdriet van zijn moeder is daarbij altijd voelbaar, ook een Portugees-Joodse Holocaustoverlevende, die meedeed aan het Spielbergproject. Een concrete herinnering die hij heeft aan het oorlogsverleden van zijn ouders is

een vakantie in Italië, waarbij ze rijden langs een plaats in Duitsland waar de Joodse arts woonde die zijn vader onder zijn hoede nam in Auschwitz. Een andere herinnering is dat zijn moeder een keer naar Berlijn rijdt om spullen op te halen. Volgens Yael hebben families codes: “de manier waarop mensen met elkaar praten of niet met elkaar praten, bestaat uit allerlei codes” (Yael, derde generatie, familie A). Ze herinnert zich een “gevleugelde” familie-anekdote over haar grootmoeder, die de nagel van een middelvinger miste en daar altijd een ander verhaal over had:

“Toen begreep ik dat als mensen raar gingen doen, andere verhalen gingen vertellen of heel moeilijk gingen kijken, dat er dan iets aan de hand was. En dat bleek die oorlog te zijn.” (Yael, derde generatie, familie A)

Voor Yael waren associaties met de oorlog alleen aanwezig bij haar grootouders thuis: “dat voelde als een soort oorlogshuis, heel donker en er was zo’n hele vreemde sfeer daar”. Bij haar eigen ouders noemt ze dat zij het “gewoon ontkennen”, maar daar zou het ook “gewoon heel vaak over de oorlog gaan, terloops”. Yael bevraagt haar vader bijvoorbeeld over het vele nieuws dat hij kijkt en de kranten die hij leest waarop hij antwoordt (in haar woorden): “zodat ik weet wanneer ik maatregelen moet nemen”. Waarop ze zegt: “En dat is dan iemand, die zegt nooit ergens last van te hebben, dus dat zijn al die verborgen boodschappen”. Samuel herinnert zich ook dat zijn vader in de trein altijd eerste klas reisde, omdat de treinreizen tijdens de oorlog hem “onherroepelijk getraumatiseerd” zouden hebben. Yael herinnert zich dat ze niet aan haar grootmoeders haren mocht “kriebelen”, omdat dit haar grootmoeder herinnerde aan de luizen [in de kampen, CZ], en dat haar grootvader schrok toen ze een keer een gestreepte trui aan had, wat hem deed denken aan gevangenispakken: “Dat waren duidelijk hints dat het getraumatiseerde mensen waren”.

Bij Jeannette (tweede generatie, familie B) is er een duidelijke herinnering aan het oorlogsverleden: ze wordt als negenjarig meisje door haar moeder gevraagd om na schooltijd bij een interview met een journalist aanwezig te zijn.⁵ Haar moeder en de journalist zijn dan al in gesprek en daar hoort ze een anekdote:

“over ‘een meisje met een kaakontsteking die niet behandeld werd, waardoor een deel van haar gezicht was weggerot. Zij werd half dood op een wagen met lijken gegooid. Dat was het allereerste wat ik hoorde en ik begreep daar helemaal niets van.” (Jeannette, tweede generatie, familie B).

Nadat de journalist is weggegaan, bevraagt ze Jeannette moeder die dan aangeeft dat ze in een concentratiekamp heeft gezeten, voordat Jeannette geboren werd en dat ze daar zat omdat ze Joods was. Dat is het tevens het moment dat Jeannette erachter komt dat zij Joods is, terwijl ze christelijk werd opgevoed. Haar moeder wil op vragen van Jeannette en haar broer antwoorden, maar ze wil hen uit zichzelf “niets opdringen waar ze misschien verdriet van krijgen”. Jeannettes zoon Sander (derde generatie, familie B), kan zich het oorlogsverleden herinneren doordat hij op jonge leeftijd de dodenherdenking bezoekt met zijn grootmoeder. Zijn ouderlijk gezin begeleidt haar daarbij. Henny staat er in het middelpunt, omdat een plakkaat van haar familie en van wie zij de enige overlevende is, op de muur van de synagoge bevestigd is. De jaarlijkse plaatselijke herdenking wordt een traditie en dat maakt dat hij vragen gaat stellen. Op de middelbare school ontdekt hij dat zijn grootmoeder “never nooit” iemand anders heeft verteld over wat ze heeft meegemaakt. Door een werkstuk dat hij moet schrijven en waar hij haar voor interviewt, leidt dit er volgens hem toe dat zij meer gaat praten (zie ook paragraaf 4.3).

⁵ Op 4 mei 1966 staat Henny op de voorpagina van Ter Apeler Courant met de titel ‘Mevrouw overleefde kamp Auschwitz’.

Ook Marianne (tweede generatie, familie C) herinnert zich vanaf hele jonge leeftijd, ongeveer drie jaar, “allerlei nare verhalen” [over de oorlog, CZ], die met name haar moeder deelt. De precieze details weet ze niet: vooral dat hij “hele erge dingen had meegemaakt, dat hij het heel moeilijk had gehad en dat dat heel erg doorwerkte”. Ze probeert zich in haar vader te verplaatsen, door als kind op blote voeten in de sneeuw te staan, zodat ze erachter kan komen hoe het is om op appel te staan in de vrieskou. Ze heeft het idee dat er een schil om haar vader heen zit, die verbinding met hem lastig maakt. Ook heeft Marianne het over flarden, bijvoorbeeld dat haar vader bijna was opgehangen en dat een Duitser die voorbijkwam hem redde omdat hij op zijn zoon leek. Het roept een sfeer op en geeft haar de indruk dat haar vaders leven iedere keer “aan een zijden draadje hing”. Deze specifieke anekdote komt niet terug in het interview met haar vader. Dit is iets wat vaker gebeurt in de interviews: de (klein)kinderen van Joodse overlevenden weten soms specifieke details of anekdotes, die niet in het getuigeninterviews zijn beschreven door de overlevende zelf, maar vermoedelijk via mondelinge overdracht zijn overbracht. David noemt in zijn interview wel dat in Wüstegiersdorf⁶, een kamp dat “verluisd en zo slecht was als Auschwitz”, een kind dat uit de rij liep en aan de kant iets te eten kreeg, openbaar terechtgesteld moest worden voor “een poging tot ontvluchting”. De *Lagerälteste*, de kampoudsten, moesten dan de kist onder zijn voeten wegtrekken. Daarnaast beschrijft Marianne dat haar vader erg mager was en in de laatste nachten in het kamp heeft moeten vechten tegen de dood, omdat hij bang was dat hij in slaap zou vallen en niet meer wakker zou worden. Deze ervaring is ook gedeeld door David zelf. De dochter van Marianne, Noa (derde generatie, familie C), kan zich juist niet de eerste keer herinneren dat ze zich bewust werd van het oorlogsverleden van haar grootvader, want ze “was zo jong en ze heeft er nooit echt over gepraat”, maar “je weet het wel”. Marianne vertelt Noa vermoedelijk vóór haar middelbare schoolperiode wél over de tatoeage op haar grootvaders arm en dat hij een nummer was en geen persoon tijdens de oorlog: “Dat staat me denk ik het meeste bij van wat me verteld is daarover”. Marianne legde dit uit, maar praatte niet per se over haar eigen ervaringen:

“Sowieso uit mijn jeugd, toen mijn ouders nog bij elkaar waren, heb ik weinig herinneringen, omdat het misschien toch een traumadingetje is dat je ouders uit elkaar gaan. De herinneringen uit mijn jeugd zijn niet zo helder.” (Noa, derde generatie, familie C).

Marianne heeft meer te vertellen over haar jeugd dan zichzelf volgens Noa en dat komt volgens Marianne omdat zij bewust niets vertelde aan haar kinderen. Bij Marcelle en Yasha (tweede en derde generatie, familie D) worden er herinneringen aangehaald. Bij Marcelle “ging de oorlog door alles heen”. Zij heeft herinneringen aan de ouders van haar vader, die op zondag op bezoek komen, “gezellig broodjes eten en dan verhalen over de oorlog vertellen”. Dit waren stoere verhalen, over dat ze zich hadden verstopt in een kolenhok en buiten de honden hoorden blaffen. Over haar tweede moeder Denise wist ze al snel, toen ze tien, elf jaar was, dat zij Auschwitz overleefd had en dat haar ouders en twee broers waren vermoord. Marcelle heeft een sterke herinnering aan haar:

“Ik weet nog goed dat Denise “heel snel, héél snel, wij hadden ons bord nog vol en dat zij al haar eten [al op had, CZ] en ze zei “dat komt door de oorlog”, want als ze haar eten snel op had, kon ze voor een tweede keer in de rij staan.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

⁶ Het hoofdwerkkamp dat onderdeel was van het Arbeitslager Riese project. Zie ook A. Kamola, S. Rózycki, P. Bylina, P. Lewandowski en A. Burakowski, “Forgotten Nazi Forced Labour Camps: Arbeitslager Riese and the Use of Archival Aerial Photography and Contemporary LiDAR and Ground Truth Data to Identify and Delineate Camp Areas”, *Remote Sens* 12, nr. 11 (2020), 1802.

Aan de oorlog zelf heeft Marcelle als kind nog een tweetal herinneringen: stil moeten zijn als er wordt aangeklopt en gebeld, en tijdens de Slag om Arnhem als ze parachutisten “in strepen” uit de lucht naar beneden ziet komen. Ook haar zoon weet “het eigenlijk best wel goed”. Hij heeft als jongetje van acht of negen jaar een vakantie in Frankrijk doorgebracht met zijn ouders en zus, waarbij zij voor het eerst de jongere broer van Denise bezochten, André, naast Denise de enige van hun familie die de oorlog heeft overleefd. Yasha heeft naar het getatoeëerde nummer op zijn arm gevraagd – Denise had deze laten weghalen –, waarop hij vertelde dat ze in Auschwitz hadden gezeten. Yasha’s vader heeft als kind in Bergen-Belsen gezeten. Hij groeit dus op met twee Joodse ouders, die als kinderen de oorlog hebben overleefd:

“Van mijn vaders kant lag het dichterbij. Er waren allemaal facetten, want mijn moeder heeft ondergedoken gezeten dus hoe zeg je dat? De drie generaties zijn hier niet helemaal *clear*.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Yasha voelt zich op bepaalde wijze óók onderdeel van de tweede generatie en vindt de afbakening in generaties niet altijd helder. Een andere herinnering is dat de familie bij wie zijn moeder ondergedoken zat een onderscheiding kreeg van de staat Israël: “Dat is een penning voor mensen die heldhaftige dingen hebben gedaan en wij werden toen uitgenodigd”. De uitreiking was op de Israëlische ambassade. Yasha was jonger dan twaalf jaar.

“Ik vond dat heel indrukwekkend, want dat waren voor mij op dat moment toch de mensen die mijn moeder gered hadden. Zij stonden daar alsof het de normaalste zaak van de wereld was wat ze gedaan hadden. Mijn zus vroeg toen aan een van hen: “Was u niet bang?” Dat weet ik nog heel goed, en hij zei toen: “Nee, daar dacht je niet aan, je deed het gewoon.” Ik vond dat zo bijzonder, ik zou doodsbang zijn.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Een paar jaar later gingen zij voor het eerst naar Israël, waarbij ze ook het Yad Vashem, the World Holocaust Remembrance Center, bezochten:

“Daar staat ook zo’n boom met een naam van die familie. Dat waren momenten die ik me heel goed herinner, dan loop je daar als kind in zo’n best wel indrukwekkend museum, met allemaal grote foto’s van nare dingen die gebeurd zijn.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Deze herinneringen van momenten gebeurden vrij kort op elkaar. Voor Yasha zijn dat de jaren dat hij zich bewust werd van het oorlogsverleden van zijn (groot)ouders. Het is dan ook “bijna onvermijdelijk” om er niet over te praten:

“Het museum is zo ingericht dat je er niet aan ontkomt om het dan daarover te hebben. Maar mijn ouders herinneren zich natuurlijk niet zoveel. Mijn moeder en vader zijn geboren in 1942 en 1941, dus echt directe herinneringen nee. Zij hebben denk ik de overleveringen van anderen: mijn vader van zijn oudere broer, mijn moeder van haar moeder, maar ik denk niet zelf.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Yasha's vader herinnert zich volgens Yasha niet zelf hoe het was als kind in Bergen-Belsen:

“Of hij denkt soms dat hij zich dingen herinnert, maar dat zijn volgens mij ook dingen die hij gewoon gehoord heeft van zijn ouders, hoe hij zich gedroeg in het kamp en hoe het was in het kamp.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Vijf van de zes overlevenden zijn als oorlogsvluchtelingen uit de oorlog gekomen; er is één familie, die als gezin herenigd is (familie F) en één tweede generatie deelnemer (familie D) waarbij haar ouders (haar vader, biologische ‘eerste’ moeder en tweede moeder Denise) en alle grootouders de oorlog overleven (de ouders van haar vader en biologische moeder).

In de familie van Jaïr (tweede generatie, F) kan zijn vader “niet stoppen” om over het oorlogsverleden te praten. Bij zijn moeder was dit “een soort stilzwijgen, maar ook wel voelbaar”. De grootouders van Jaïr aan zijn moeders kant waren niet zijn echte grootouders. Hij was nog vrij jong toen hij dat ontdekte. Hij zat in de keuken op een krukje. Dat ging gepaard met spanning, hij kreeg het warm en begon zich af te vragen “waar hij hoorde, wie ze waren en wie dan wél zijn opa en oma waren?” Hij herinnert zich ook dat hij met orthodox-joodse jeugdkampen werd meegestuurd en dat het de norm was dat je vanaf jonge leeftijd, vier of vijf jaar, al kon lezen. Jaïr houdt op een gegeven moment de sjoer (joods gebedenboek) verkeerd om in zijn handen en krijgt daar een opmerking over; evenals tijdens de seider met Pesach waar hij geacht werd het ‘*Ma Nishtana*’ te zingen⁷:

“Daar kwam later een onderstroom bij van ‘de traditie, je moet dat weten en het is belangrijk omdat de generatie voor ons dat niet konden doen, omdat ze zijn vermoord’. Eigenlijk van jongs af aan was joodse les verplicht. Mijn moeder trekt steeds verder naar de orthodoxie toe. Het was denk ik een veilige omgeving. Voor mijn vader ging het om het humanitaire en dan haalde hij zijn hele onderduikgeschiedenis erbij, waar die allemaal had gezeten met alle uitweidingen en details.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Later vertelt Jaïr nog dat “de joodse beleving van zijn moeder en vader zich steeds meer ontwikkelde in een andere richting, wat mede leidde tot een uit elkaar groeien en een scheiding”. Benjamin (tweede generatie, familie E) geeft aan dat er bij hem thuis niet heel geheimzinnig over het oorlogsverleden werd gedaan:

“Het was niet iedere dag aan de orde, maar zowel mijn moeder als mijn vader hebben daar met enige regelmaat over verteld, zelfs zoveel dat ik de Spielberginterviews ook heb gezien nadat ze uitkwamen, behalve die van mijn moeder Ida. Het voelde beter deze te zien na haar overlijden in 2000.” (Benjamin, tweede generatie, familie E).

Verder is er “geen scherp moment” dat Benjamin over het oorlogsverleden van zijn ouders hoorde, behalve dat hij geen opa’s en oma’s had, maar “schijnopa’s en -oma’s”. Ida’s kleindochter Aliza zegt dat ze heel jong moet zijn geweest dat ze over het oorlogsverleden hoorde, ook al kan ze zich niet herinneren dat haar grootouders hier direct met haar over praatte. Ook hebben haar ouders “er nooit een geheim van gemaakt, wat ik best knap vind”:

⁷ Dit zijn vier vragen die traditioneel worden gesteld op de eerste avond (seider) van Pesach, vaak gezongen door kinderen.

“Het is wel iets waar je redelijk alleen mee dealt en dat ik als kind ook moeilijk vond [andere kinderen hadden dit volgens haar niet, CZ] maar dat de ouders van mijn grootouders allen vermoord zijn in de oorlog is een wetenschap die ik heb zolang ik me kan herinneren.” (Aliza, derde generatie, Familie E)

Aliza herinnert zich wel dat ze op zevenjarige leeftijd met de familie een steentje op het graf van haar grootmoeder legde ter nagedachtenis aan háár ouders, omdat zij “natuurlijk nooit ergens begraven zijn”. De eerste herinneringen aan het oorlogsverleden en de manieren waarop die voor het eerst kenbaar wordt gemaakt, lopen uiteen. Er is in geen enkele familie sprake van een totaal zwijgen: er worden op z’n minst terloopse opmerkingen gemaakt, (de zwaarte van) het oorlogsverleden komt terug in gevoelde sfeer, als apart beleefde gedragingen of uitingen, in codes en verborgen boodschappen (familie A, C). Ten tweede kunnen sommige momenten bepalend zijn in de herinnering, bijvoorbeeld als een kind wordt gevraagd bij het interview van een journalist aanwezig te zijn (familie B), het ouderlijk gezin gezamenlijk naar Israël reist of men te maken heeft met officiële herdenkingen en erediensen (familie B, D) of het zien van de videogetuigenissen (familie E). Zo’n eerste moment kan ook een herinnering aan een sfeer, een beeld, een fragment van een gesprek zijn. Dergelijke ervaringen zijn anders dan interacties thuis, toch hebben ze invloed op de herinnering. Ten slotte wordt er in sommige families juist (te) veel over gedeeld volgens de tweede generatie (familie E, F) of op een ogenschijnlijke ongecompliceerde manier (familie B, D) waarbij toch diepere lagen aan gevoelens en emoties schuil gaan die niet worden benoemd of besproken en worden opgemerkt door de (klein)kinderen.

4.2.2 Tijdens de jeugd: zwijgen, filteren, praten

Welke eerste herinneringen de tweede en derde generatie hebben en hoe die tot stand zijn gekomen, kondigen soms ook het verdere verloop van het doorgeven van familie verhalen aan. Het is niet waarschijnlijk dat in families waar vooral gezwezen wordt over het oorlogsverleden, dit in één keer verandert en er uitgebreid gesproken wordt, tenzij zich een duidelijke of radicale kentering voordoet. De ervaringen tijdens de jeugd lopen van ontkenning en vermindering tot herhaaldelijk praten over de oorlog; van voelbaar zwaar verdriet en angstige, onzekere ouders naar trots op overleving en soms stoere, heldhaftige verhalen. Vanuit de eerste generatie is met name in familie A sprake van selectieve gespreksvoering rondom de oorlog en een bepaalde mate van vermindering, ook deels een bewuste keuze. Elias geeft aan dat “hij en zijn vrouw een uniek echtpaar zijn: alle twee Portugees-Joods, alle twee Auschwitz overleefd, we lopen niet met tientallen rond te marcheren”:

“In een gewoon gezin zijn kinderen nooit erg gediend van de wijsneuzige opmerkingen van ouders. Er zijn gezinnen waar de kinderen onder dat motto worden gebombardeerd met van “in de oorlog” of “toen ik zo oud was als jij.” Wij hebben gekozen dat niet te doen en als de kinderen wat vragen, wij antwoord zullen geven – zij het niet te gedetailleerd – maar wij willen de kinderen niet belasten.” (Elias, eerste generatie, familie A)

Elias onderscheidt in het interview twee groepen kinderen: “de ene groep verwijt ons ‘jullie hebben ons nooit iets verteld’ en de andere groep zegt ‘mensen kinderen, iedere dag weer over de oorlog en achter elkaar door’ en ertussen is niet veel”. Alleen in familie D benoemen alle generaties dat de oorlog geen geheim was en dat er geen geheimzinnige sfeer was, maar dat betekent natuurlijk niet dat de (groot) ouder geen pijnlijke herinneringen en nare gevoelens met zich meedraagt, die al dan niet onbedoeld en onbewust impact hebben op relaties en sociale interacties, zoals later aan bod zal komen (bijvoorbeeld als

een focus op gezelligheid serieuzere onderwerpen en diepgaandere gesprekken kan verbloemen). Elias (familie A) zegt dat de kinderen verwijten maakten:

“Nu zeggen de kinderen op min of meer verwijtende manier dat ze het uit boeken moesten halen of uit films moesten zien, maar dat wij ze nooit iets hebben verteld, het zij zo. We hebben die keuze gemaakt en ik geloof nog altijd dat we een goede keuze hebben gemaakt, want ik ken nogal wat mensen die in hun jeugd door de ouders, ik zou bijna zeggen, vervolgd zijn met de oorlogsverhalen.” (Elias, eerste generatie, familie A).

Zijn zoon Samuel zegt dat zijn ouders alleen bepaalde ervaringen over de oorlog deelden:

“Mooie verhalen over de periode dat hij de wacht hield [als brandmeester bij de Snoge, CZ], over bepaalde karakters en mensen die daar waren en dat was eigenlijk wel zijn link met het verleden, wat hij terug kon roepen, waar hij wel over kon praten. Over de oorlog werd niet gesproken.” (Samuel, eerste generatie, familie A).

Eerdergenoemde voorbeelden zijn dat ze gebakken aardappeltjes maakten en Monopoly speelden, daar had Elias goede herinneringen aan, maar vanaf de kamperiode houdt het op. Samuels moeder, die ook geïnterviewd is voor het Spielbergproject, zou met name vasthouden aan de positieve vooroorlogse periode: zij kwam uit een grote, warme familie en niemand kwam terug. Van zijn moeder weet Samuel bijvoorbeeld dat ze op appel stond en dat ze een klompje brood bij zich hield tijdens Jom Kippoer [om zelfs dan nog te vasten, CZ]:

“Ze had een enorme kracht om dat vol te houden, zo’n anekdote hoor je dan. Het oorlogsverleden kwam voornamelijk qua sfeer, hints en uitingen naar voren dan dat er over gesproken werd. Het was een klassiek voorbeeld van een gezin waar twee kampoverlevenden alle moeite deden om hun eigen gezin weer op te bouwen en naar de toekomst te kijken, en dat verleden een beetje proberen weg te poetsen.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Tegelijkertijd vertelt Samuel dat als de Snoge vol met kaarsen stond op een feestelijke en ingetogen manier, zijn moeder dan zei dat zij vooral “de lege plekken zag: ‘die is er niet meer en die en die en die’, dat waren voor haar hele verdrietige dagen. Ik weet heel weinig, maar dat is omdat ze dat gewoon zei”. Over het doorgeven van verhalen aan zijn dochter zegt hij “dat daar niet veel over te vertellen viel, want ik wist helemaal niet veel”. De familiegeschiedenis of eigen ervaringen deelde Samuel niet. Doordat Samuels kinderen op joodse scholen onderwijs volgden “ontkwamen ze niet aan de oorlog”, maar thuis “zitten en laten we praten” gebeurde niet. Zijn dochter Yael beaamt dit. Waar Samuel juist zijn ouders probeerde te ontzien, is Yael nieuwsgierig en onderzoekend. Voor haar is het “eigenlijk een ingewikkelde gijzeling waar ze in zat”. In elk geval kende haar vader de familiegeschiedenis niet goed of “wilde hij die niet kennen”, dus Yael kan niet beginnen bij het begin van het oorlogsverleden van haar grootouders:

“Het is alleen in flarden naar mij toegekomen, in scenes en nooit een coherent lopend verhaal, omdat ze het zelf niet precies wisten. Ze noemt de periode dat haar gootvader de Portugese Synagoge bewaakte; dat Portugezen koningsgezind waren en dat ze het Wilhelmus in de trein naar Theresienstadt zongen; de joodse zegening van haar grootvaders vader in Theresienstadt en dat dat de laatste keer is dat ze elkaar zagen, een paar jaartallen, begrippen en flarden.” (Yael, derde generatie, familie A).

Ze vertelt dat ze met name verhalen via haar tante en oom ophaalde (broer en zus van haar vader), “want zij hadden het er eigenlijk de hele dag over, dus dat was plezierig”. Via een “indirecte link” kon Yael alsnog aan bepaalde informatie komen. Omdat haar vader een ernstige darmafwijking krijgt op twaalfjarige leeftijd en veel tijd in het ziekenhuis doorbrengt tijdens Yaels jeugd, zoekt ze het oorlogsverleden zelf ook niet uit: zij ontziet haar vader dus ook op een bepaalde manier. Wel ziet ze het Spielberginterview van haar grootvader, maar dat is lang geleden. Ze zou “het puzzeltje” een keer compleet moeten maken, maar “daar is ze ook een beetje bang voor”. Het voelde voor haar ook als verraad, omdat haar moeder “min of meer namens haar vader aangaf daar een beetje weg van te blijven”. Tegenover deze dynamiek staat de familie van (groot)ouder Aaron (familie F), die in veertien pleeggezinnen heeft gezeten. Daar zegt Jaïr eigenlijk direct over dat het “enige constante aan zijn opvoeding ‘verandering’ was”, dat er geen duidelijke tijdlijn was, maar flarden en dat zijn vader hier eindeloos over praatte:

“Mijn vader kon obsessief over die oorlog vertellen, dat ging maar door, totaal onbegrensd. Vooral het gegeven van “veertien pleeggezinnen, veertien pleeggezinnen, veertien pleeggezinnen”, dat was continu en dat heb ik ervaren als obsessief.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Zijn vader herhaalde volgens Jaïr telkens dezelfde dingen en kon daarmee niet stoppen:

“Het is voor mij een grote brij met verhaallijnen die door elkaar lopen. Ik denk dat hij eindeloos bezig is geweest om die tijd te reconstrueren en dat het vertellen van verhalen een manier is geweest om het te kunnen verwerken. Maar ik weet niet of dat altijd gelijk liep met de daadwerkelijke gebeurtenissen. Ik heb het ervaren als een levend verhaal. Waar ik normaal verhaallijnen zou pakken, daar kan ik bijna alleen maar fragmenten vertellen. En uit die verhaallijnen komt ook een soort euforie voort, een soort lef en durf en iets branieachtigs van “ik stapte op iedere Duitser af, niemand durfde dat en ik deed dat en ik ging de IJssel over en ik ging eieren halen” en “dan kwam ik met de eieren en het meel thuis en dan werd ik op zolder opgesloten en dan rook ik dat er beneden pannenkoeken werden gebakken.” En dan kreeg hij geen eten. Het verhaal eindigde altijd toch dat hij het slachtoffer was. Er was een zwaar zelfmedelijden en hij sprong altijd van de hak op de tak.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr deelt nog dat hij “enerzijds met een zeker begrip naar de verhalen luisterde, en dat de verhalen anderzijds als totaal gekmakend voelden, als een soort pijniging die moest worden gedeeld”. Jaïr benoemt ook het verschil met zijn moeder, die stiller was. Van zijn vader wordt een groot deel van zijn Poolse familie vermoord, maar hij werd herenigd met zijn ouders. Zijn moeder had niemand meer: haar ouders, broertjes en andere familieleden en bekenden werden allemaal vermoord. Zij had meer een houding van “niet zeuren, het gaat er niet om wat er is gebeurd, maar om wat je ermee doet. Dat leverde een strijd op en zij trok steeds meer naar de orthodoxie”. Zijn dochter Talia bevestigt dat haar grootvader “er in het algemeen veel openlijker over sprak, dus voor hem was het ook meer vanzelfsprekend om het zo even aan ons te vertellen”. Ze benoemt daarin ook het verschil in copingmechanismen van haar grootouders:

“Het was iets dat altijd terugkwam. Hij had het er altijd over, als ik langer dan – met alle liefde die ik voor hem heb – een half uur bij mijn opa thuis zit, dan begint hij over de oorlog. En mijn oma is volledig het tegenovergestelde. Zij had het daar eigenlijk nooit over. Alleen als ik er echt naar vroeg, dan gaf ze er antwoord op, maar zelfs na de eerste zin kreeg ze al tranen in haar ogen en dan was het zo moeilijk voor haar om het daarover te hebben. Dus zij waren daar allebei heel anders in. Er zijn zoveel

details en kanten van het verhaal zijn dat er eigenlijk altijd wel iets was, wat nieuw was.” (Talie, derde generatie, familie F)

In de familie van Henny (familie B) ervaart haar dochter Jeannette dat “haar moeder [een, CZ] geheim had”:

“Ik heb het er ook later met mijn broer over gehad, die hetzelfde gevoel had, je hebt het idee dat er iets was waar ze nooit over hebben gepraat. Ze praatte nooit ergens over.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

In familie E vertelt Ida, overlevende, het volgende:

“Dat er eigenlijk niet zoveel te vertellen is over die onderduik, ik leefde eigenlijk een beetje als een dier. Het ging naar eigen zeggen – studeren, werken, twee kinderen krijgen – tamelijk goed. Ik redde het een beetje.” (Ida, eerste generatie, familie E)

Ida vertelt vervolgens over een situatie op de school van haar kinderen, waardoor ze ervan overtuigd raakt dat ze haar eigen kinderen zal kwijtraken. Dit leidt tot een depressie. In het Spielberginterview vertelt ze weinig over of ze haar kinderen opvoedt met de herinnering aan het oorlogsverleden en hoe dit gebeurt. Haar zoon Benjamin vertelt dat het gevoel bij haar “vooral angst, onzekerheid en verraad was. En bij mijn vader ook verraad, maar ook trots dat hij het overleefd heeft”. Bij kinderen die twee Joodse ouders hebben en de kampen of onderduik overleefden, worden hier ook de verschillen in copingmechanismen zichtbaar: volgens de (klein)kinderen praat de ene (groot)ouder praat meer dan de ander, heel vaak of ‘gehuld in stilte’, of wordt bij de ene (groot)ouder vooral angst ervaren en bij de ander trots. Benjamin is beperkt geweest in wat hij aan zijn kinderen vertelde, hij is vrij beschermend geweest. Hij heeft zijn dochters wel de beide video-interviews gegeven, maar voor zover hij weet hebben zij deze niet gezien:

“Het lijkt wel alsof zij ook schromen om de emotionele verhalen te horen. We hebben het er verder ook niet over, dus ze moeten dat doen wanneer ze willen.” (Benjamin, tweede generatie, familie E).

Een overeenkomst tussen de familie van David en Ida (familie C en E) is dat respectievelijk de grootvader en grootmoeder op relatief jonge leeftijd van de kleinkinderen overlijden. Aliza (familie E) heeft haar grootvader lang meegemaakt, maar haar grootmoeder niet. Zij overleed toen zij zeven jaar oud was. Vragen stellen deden ze niet. Benjamin geeft daarbij ook aan dat zijn geheugen slecht is en hij hen weinig heeft kunnen vertellen:

“Daar komen ze de details niet van te weten, mijn zus heeft een beter geheugen. Ik denk dat ze ook wel altijd mijn angst gevoeld hebben daarover en die schroom hebben, precies wat ik bij mijn ouder had om daarnaar te vragen. Bang om mij verdriet te doen. Ik zou het prima vinden als ze vragen zouden stellen, maar ik kan me geen vragen herinneren. Onbewust heeft het oorlogsverleden van mijn ouders invloed gehad op de opvoeding van mijn kinderen. Ik heb dat geprobeerd te vermijden, maar dat heeft gewoon z’n invloed. Ik heb het nooit aangezwengeld. Misschien heeft mijn slechte geheugen daar ook wel iets mee te maken, dat ik het me niet wil herinneren of ik weet het niet goed.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Hieruit komt enerzijds de ambiguïteit naar voren dat Benjamin een slecht geheugen zou hebben, maar zich anderzijds afvraagt of hij het zich niet wil herinneren. Daarnaast merkt hij het mogelijke patroon op dat zowel hij zijn ouders en zijn kinderen hem niet wilden belasten. Noa's grootvader overleed toen zij tien, elf jaar was: "ik was nog zo jong" (derde generatie, familie C). Haar moeder, Marianne, vertelt dat "er een soort taboe op zat om actief dingen aan haar vader te vragen, om hem niet onnodig te belasten of onnodig terug te brengen naar die tijd. Dat deed je niet en als het er toevallig over ging, dan heb ik wel eens gevraagd "hoe zit het dan met dit of met dat?", maar echt doorvragen, dat was eigenlijk *not done*. Ik deed het met de informatie die vrijwillig kwam". Dit duurde tot aan het begin van haar tienerjaren. Toen haar vader via een contact in Limburg in aanraking kwam met mensen in Duitsland, begon hij op middelbare scholen in Duitsland te vertellen over zijn oorlogservaringen en ging hij lesgeven in een leerhuis Limburg. Marianne voelde ging mee en voelde toen voor het eerst dat een gesprek misschien mogelijk was en begon ze met vragen stellen. Over haar eigen kinderen, zegt Marianne:

"Ik heb ervoor gekozen om te wachten tot zij zichzelf als mensen gevormd hebben, tenzij ze zelf met vragen komen. Hun eigen weg te gaan in de wereld, zoals die nu is. En als ik het gevoel heb dat zij krachtig genoeg zijn in zichzelf en dat ze ervoor open kunnen staan, ga ik ze wat vertellen van onze geschiedenis. Ik heb het expres zoveel mogelijk bij ze weggehouden, omdat ik wilde voorkomen dat het met ze zou doen wat het met mij heeft gedaan: dat je er eigenlijk van beschadigd raakt, zo angstig en dat je ook in de hulpverlenersrol gaat zitten en gaat denken dat je hem moet helpen en redden, omdat hij zielig is. Dat was bij mijn moeder ook, die is indirect door de oorlog ook flink getraumatiseerd." (Marianne, tweede generatie, familie C)

Van haar moeder weet Noa vooral dat ze heel erg tegen tatoeages is:

"Maar meer omdat dat dus voor haar nog zo gebonden is aan het [getatoeëerde] nummer dat mijn opa had. Dat snap ik wel, ik heb er zelf ook geen behoefte aan en stel dat ik het echt zou willen, dan kan ik altijd in gesprek daarover met haar, maar ik respecteer het wel." (Noa, derde generatie, familie C)

Marianne geeft aan dat de kinderen het in grote lijnen weten:

"Ze weten wat opa David heeft meegemaakt en dat oma ook het een en ander heeft meegemaakt, dat is hele oppervlakkige kennis zonder ze al te veel te vermoeien met de gruwel details. Maar ondanks mijn verwoede pogingen om veel aan mijzelf te werken is het mij gewoon niet gelukt om ze helemaal van die geschiedenis af te screenen." (Marianne, tweede generatie, familie C)

Benjamin noemt iets vergelijkbaars door zijn kinderen niet te hebben willen belasten met "dat hele Joods-zijn":

"Ik had een naïeve veronderstelling dat ik ze daarmee wat zou beschermen tegen de Joodse angst. Dat is me maar ten dele gelukt." (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Daarna deelt hij dat zijn beide dochters hem "toevallig" een paar jaar geleden dat ze zich beiden Joods voelen. Marcelle hoort het verhaal van haar tweede moeder niet in "één verhaal, één stuk. Het kwam dan zo en misschien ook wel omdat wij iets vroegen". Daarbij verwijst ze naar twee verhalen:

“Er waren natuurlijk twee verhalen in ons huis. Want het eerste, mijn eerste leven was de onderduik van mijn ouders en pas nadat Denise in ons huis kwam, kwam de oorlog met de kampen bij ons thuis. Want dat was verschillend [en ook natuurlijk in een ander land, SV].” (Marcelle, tweede generatie, familie D).

Tijdens de jeugd van de (klein)kinderen komen uiteenlopende ervaringen naar voren, waarin met name opvalt dat ouders hun kinderen niet willen belasten en de kinderen hun ouders niet. Maar ook kunnen ‘geheimen en geheimzinnigheid’ naast duidelijke vertelmomenten bestaan. Het stellen van vragen of doorvragen is niet vanzelfsprekend, “not done”, ook als bepaalde gebeurtenissen leiden tot meer open gesprekken met de (groot)ouder. Dit verschilt per generatie: de tweede generatie lijkt minder ruimte te ervaren voor gesprek, heeft minder de behoefte of ervaart schroom. De derde generatie neemt over het algemeen (meer) initiatief dan de tweede generatie, lijkt zich meer risico te veroorloven, maar dit leidt niet altijd tot meer of betere antwoorden. De derde generatie ervaart ook schroom, angst en onwetendheid, in de loyaliteit naar de ouder en het begaan met zijn welzijn, soms gevoeld verraad jegens de ouder. Ook is historische kennis die verkregen is op school anders dan de persoonlijke verhalen die thuis in het gezin of in de familie (in flarden of fragmenten) aan bod komen. Mechanismen van zelfbehoud en bescherming van de (klein)kinderen en zichzelf spelen een rol, evenals een jonge leeftijd, ideeën over gezonde ouder-kindrelaties en emoties van angst en onzekerheid. In families waar meer openlijk wordt gesproken, is dit niet per se altijd makkelijker, bijvoorbeeld als eindeloos vaak, emotioneel, of als het in flarden en fragmentarisch wordt verteld.

4.3 Veranderingen in de loop der jaren

Er zijn een aantal families waarin zogenaamde keerpunten, processen van transformatie of van verwerking plaatsvinden: soms wordt er een duidelijke, ingrijpende keuze gemaakt het oorlogsverleden van de ouders achter zich te laten (familie A), gaan (klein)kinderen (langdurig) in therapie (familie A, C, E), worden de bezoeken aan zijn ouder begrensd (familie F) of zoeken (klein)kinderen juist meer de geschiedenis op, soms meer algemeen, of van anderen en niet per se van de (groot)ouder (familie A, B). Er zijn personen die bewust bezoeken brengen aan de kampen op latere leeftijd met hun (klein)kinderen, bijvoorbeeld op uitnodiging en met een georganiseerde reis, en lezingen gaan geven (familie B, C, D, F) of tijdens een vakantie of zakenreis een kamp bezoeken als men vlak bij de betreffende plek is (familie A, D). Deze ontwikkelingen in de loop der jaren hebben zowel invloed op de innerlijke beleving van de personen zelf en in hoe ze zich verhouden tot het oorlogsverleden, als invloed op de gespreksvoering en onderlinge verhoudingen met hun (klein)kinderen.

4.3.1 Georganiseerde kampbezoeken

Henny (eerste generatie, familie B) gaat in april 1995, iets meer dan één jaar voordat zij zal meedoen aan de interviews van het Spielbergproject met het Nederlands Auschwitz Comité en met “een heleboel mensen uit allerlei provincies naar Auschwitz”. Het Auschwitz Comité organiseerde een “speciale reis, omdat de oorlog vijftig jaar geleden was, met één overlevende en één jongere uit elke provincie. Ik was degene uit de provincie Groningen”. Ze vertelt dat de jongeren die meegingen, meestal redacteuren waren van schoolkranten, en dat ze met ongeveer 34 personen waren. Haar keuze om te gaan was echter niet direct gemaakt:

“Ik heb er heel lang over gedaan of ik mee zou gaan of niet. Ze zeiden later nog eens “we hebben moeite gehad om jou mee te krijgen”, want ik dacht “ik ga niet.” Ik was het ook nooit van plan, maar toen ineens dacht ik: “ik ga wel, ik wil het even weerzien” Waarom? Geen idee, ineens had ik het gevoel dat ik er even heen moet. Toen wilde ik graag dat iemand meeding, maar mijn man wilde niet, mijn dochter durfde niet en mijn zoon zat in Spanje. Dus mijn schoonzoon [toenmalige man van Jeannette, CZ] is meegegaan en dat was achteraf de beste keuze. Ik heb veel aan die jongen gehad, dat was echt fijn.” (Henny, eerste generatie, familie B)

Het bezoek heeft voor Henny “heel veel” betekend. Ze kan er “nu veel makkelijker over praten, en ze kan haar verhaal kwijt aan mensen die het ook meegemaakt hadden”. Ze vond herkenning en er werd geluisterd: “daar heb ik heel veel aan gehad, het is voor mij allemaal veel gemakkelijker geworden”:

“De jongelui hebben een enorm moeilijke tijd gehad daar, die waren heel goed voorbereid op alles, maar toen ze er toch voor stonden hadden die kinderen geen leven meer, ze waren kapot, die waren daar echt helemaal, helemaal stuk van.” (Henny, eerste generatie, familie B)

Doordat Henny’s schoonzoon meeding en alle verhalen heeft aangehoord, is hij degene uit de familie die er in het meest over weet. Haar kleinzoon Sander vertelt dat ze vrij weinig over het oorlogsverleden van zijn oma hebben gesproken, totdat “zij echt besloot om met mijn vader naar Auschwitz te gaan. Mijn oom en mijn moeder hebben allebei heel snel direct nee gezegd”. Sander heeft grootse bewondering voor zijn oma, omdat ze naar de plek is gegaan “waar ze naar de hel is gegaan, om het even zo te zeggen”. Hij vertelt dat zijn moeder een foto heeft waar ze met z’n drieën op staan en naast elkaar lopen: zijn vader, zijn oma en een vrouw die haar gedurende het hele bezoek tijd bijstaat. Sander lacht als hij zich herinnert hoe zijn vader terugkwam van de reis:

“Die was vrij verbaasd hoe mijn oma daar eigenlijk open en eerlijk alles heeft neergelegd. Die connectie met die mevrouw was ook wel echt heel goed. Mijn vader weet eigenlijk veel meer over de situatie toentertijd. Het was een stap voor mijn oma om weer terug te gaan naar een plek waar ze eigenlijk het liefst niet meer naartoe wilde. Ze is daar geweest, ze heeft daar rondgelopen en al die herinneringen opgehaald.” (Sander, derde generatie, familie B)

Hoewel Sander niet meer precies wist wanneer het bezoek plaatsvond en “ook van de *Spielberg Foundation*, dat durf ik even niet meer te zeggen”, vertelt hij over de verbazing van zijn vader over de openhartigheid van zijn grootmoeder die door het bezoek en de gevoelde steun en erkenning (makkelijker) over haar oorlogsverleden kon praten. Sander heeft zijn zoon, die vernoemd is naar zijn Joodse overgrootvader en wiens naam in het Hebreeuws getatoeëerd staat op zijn arm, “eigenlijk bijna alles verteld, althans, alles wat ik belangrijk vind”:

“Dat ze in een kamp heeft gezeten, ondergedoken is geweest, het joodse geloof krijgt hij mee. Hij is ook al een keer mee geweest met de dodenherdenking, samen met mijn moeder.” (Sander, derde generatie, familie B)

Terwijl Sander er juist een “beetje klaar mee is, elke keer hetzelfde”, vindt zijn vrouw nu juist dat ze naar de plaatselijke dodenherdenking moeten gaan. Het was Sanders wens om de naam van zijn Joodse

overgrootvader terug te halen en zijn zoon te vernoemen. Bij een dochter hadden ze haar de namen van zijn grootmoeders zussen gegeven. Dit citaat geeft aan dat Sander als derde generatie in contact wil blijven met zijn Joodse familiegeschiedenis en deze levend wil houden. Hij geeft daarmee voor een deel het oorlogsverleden ook door aan zijn kinderen, inmiddels vierde generatie. In de familie van Denise (familie D), gaat haar broer André uit Frankrijk met scholieren naar Auschwitz op verzoek van iemand uit zijn woonplaats. Zijn kinderen vragen vervolgens aan hem of ze mee kunnen, maar ze vragen ook iets van hem, ze komen op voor hun behoeften betrokken te worden bij dit deel van zijn levensgeschiedenis, ook al doen ze dit wellicht niet bewust:

“Zeg papa, als jij wel met die kinderen naar Auschwitz gaat en ons helemaal niks vertelt, dan willen wij ook met jou naar Auschwitz.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Hij vraagt Denise mee te gaan, die daar volgens Marcelle nooit over had nagedacht en die haar kinderen vraagt mee te gaan. Met een groep van ongeveer twintig mensen bezoeken ze het kamp in de zomer van 2005. Marcelle gaat ook mee. André vertelt haar later over een aantal dingen die in een fabriek zijn gebeurd en die hij niet aan zijn vrouw en zijn kinderen wil vertellen. Marcelle mag het niet doorvertellen. Hij gaat naar een psychiater uit de familie van zijn vrouw, “wat allemaal niet zo erg hielp”, totdat een aantal oudere vrienden hem opzoeken. Hierna gaat André elk half jaar bij zijn vrienden op bezoek: “en dan gingen ze praten, praten, praten over de oorlog”. Hij is door het kampbezoek opener geworden.

4.3.2 Keerpunten

In de familie van Elias (A) en David (C) vinden duidelijke keerpunten plaats: Samuel (tweede generatie, familie A), krijgt op twaalfjarige leeftijd een ernstige darmafwijking. Hij denkt dat dit te maken heeft met “behoorlijk wat stress en naar binnen vreten van emotionele narigheid, dat werd ook gedacht en gezegd door de artsen”:

“Na tien jaar ellende en twee operaties hebben we in het ziekenhuis besloten om een streep te zetten onder het oude leven en een nieuw leven met z’n tweeën op te bouwen. Als ik het oneerbiedig zeg, dan was het oude leven onder het juk van mijn ouders. Mijn vader was behoorlijk autoritair en mijn moeder had een emotionele manier. Misschien zou ik het vandaag chanteren noemen, dat alles bij elkaar maakt dat dat toch altijd emotioneel geschipper is geweest. Het interessante is dat toen we dat besloten en ook dat kan je allemaal niet bewijzen, alleen maar aanvoelen, ik daarna nooit meer last heb gehad van Crohn. De emotionele verbreking en een beetje relatietherapie, is een breekpunt in mijn leven dat goed heeft uitgepakt. Dat is wat ik ervan kan zeggen.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel en zijn vrouw besluiten in oktober 1975, na een lange periode van ziekenhuisbezoeken – tussen zijn twaalfde en drieëntwintigste levensjaar is hij steeds enkele weken per jaar in het ziekenhuis – en twee operaties in 1970 en 1975, “een streep onder het oude leven te zetten en te bouwen aan een nieuw leven”. Zij trouwen voor de burgerlijke stand in januari 1976 en onder de choepa in de Snoge in april van datzelfde jaar:

Samuel weet niet “hoe al die verbanden in elkaar zitten, ik heb dat nooit psychoanalytisch bekeken, ik ben gewoon mijn leven gaan leiden.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Hij heeft ook nooit de archieven opgezocht of “dingen gaan zitten uitpluizen.” Hij heeft “behoorlijk bewust het verleden het verleden gelaten”, zodat hij en zijn vrouw “zich konden gaan concentreren op de toekomst en het hier en nu”. Dat is tot op heden een bewuste keuze en daarom heeft Samuel ook niet “zoveel met veel Joden die zich daar juist continu mee bezighouden, zonder disrespectvol te zijn”. Hij is ook niet naar de kampen geweest, behalve naar Theresienstadt in de tweede helft van de negentiger jaren: hij moest voor werk naar Praag en hij en zijn vrouw besloten Theresienstadt te bezoeken, toen ze erachter kwamen hoe dichtbij het kamp eigenlijk bij Praag ligt. Samuel herinnerde zich dat hij daar op een muurtje een blikje Coca-Cola neerzette:

“Een blikje Coca-Cola [lacht hardop] in zo’n barak van een kamp. Dat weet ik echt nog en ook dat gevoel wat ik daarbij had van: ik zet hier even een leeg blikje Coca-Cola neer [geluid van hand op tafel die dat nabootst, SV]. Dat was mijn privé herinnering.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Ook al hebben zij het kamp niet doelbewust bezocht om het oorlogsverleden van zijn ouders te reconstrueren of om iets te verwerken, het heeft wel iets betekend voor Samuel. In het symbool en de kleine beweging van een blikje neerzetten, “zijn privé herinnering”, constateert hij een gevoel van vrijheid, wat afsteekt tegen de gevangenschap van Joden in het kamp indertijd. In het leven van David (familie C) heeft zich ook een keerpunt voorgedaan: hij ontvangt in 1953 zijn artsdiploma en in de wachttijd voor een vervolgstudie neurologie gaat David werken in een psychiatrische kliniek. Hij vertelt wat hij als eerste ziet:

“Gevangenen die achter elkaar liepen met kruiwagens, toen was ik weer in Westerbork en in Auschwitz. Het was eigenlijk weer heel ingrijpend, het was een zeer traumatische ervaring voor me, dus ik heb het daar ook niet prettig gehad. Erna ben ik assistent geworden in de psychiatrische kliniek in het Wilhelmina Gasthuis en heb ik mijn neurologie-specialisatie uiteindelijk gehaald in 1957, 1958.” (David, eerste generatie, familie C)

David gaat werken als “zenuwarts, in de psychiatrie-neurologie”. Daar komen mensen uit de onderduik en ex-gevangenen naar hem toe voor hulp. Tot 1976 zal hij niets anders doen dan deze mensen helpen – behandelen en begeleiden –, zo’n twintig jaar lang: “collega’s vonden toen dat ik het maar wat rustiger aan moest doen.” Hij raakte ook ontdaan van een traumatische ervaring op zijn werk. De internist voor wie hij werkzaam was, zei hem toen “het kalmer aan te doen”. Via het maatschappelijk werk van de uitkeringsraad kwam David in aanmerking voor een verzetsuitkering via de Pensioen- en Uitkeringsraad. Hij kon daardoor op korte termijn een uitkering krijgen, zodat hij kon stoppen met zijn werk. Daarbij wilde hij weg uit Amsterdam:

“Ik vond het een belastende stad voor alle angsten die je daar in de oorlog te verwerken had, alle razzia’s. Ik had er te veel meegemaakt, dus ik ben ver weggegaan.” (David, eerste generatie, familie C)

David geeft zijn praktijk in 1976 op en verhuist naar Limburg “en begint het gras te maaien” [begint te lachen, SV], maar “zo snel groeit het ook weer niet”. Hij oefent uiteindelijk toch zijn beroep weer uit:

“Mensen kwamen van heinde en verre toch weer naar me toe, maar voor vier à vijf uur per dag, niet tien à twaalf uur en vooral de tweede generatie. De eerste generatie bestond toen bijna niet meer.” (David, eerste generatie, familie C)

Hij verdiept zich ook in het jodendom, en wordt actief bij een joods leerhuis in Limburg. Marianne (tweede generatie, familie C) zegt over haar vader dat de omgang met het oorlogsverleden begint met flarden, er wordt dus niet heel veel over gepraat, maar dat in haar puberteit naarmate haar vader David naar scholen en congressen gaat om te praten over zijn ervaringen in de oorlog, hij er beter over kan praten en dat ook meer doet. Verhalen worden zo samenhangender. Ze vertelt daarnaast over een reis naar Buchenwald in 2000 met het toenmalige actualiteitenprogramma *Netwerk*, dat een interview met David wil doen: “Hij zei dat hij nooit naar Auschwitz zou gaan, dat was de hel, maar naar het kamp waar hij bevrijd was, wilde hij wel”.

“Hij vertelde me: ‘ze gaan een programma over mij maken.’ En ik zei ‘maar pap, dat is echt heftig want dat heb je nooit gedaan, wil je dat dan met mensen doen die je helemaal niet kent en waar je niet vertrouwd mee bent? Als je wil, dan ben ik er voor je, dan ga ik met je mee.’” (Marianne, tweede generatie, familie C)

De twee dochters van David gaan met hem mee en hij keert voor het eerst na de oorlog terug naar kamp Buchenwald, waar hij bevrijd is. Marianne vertelt dan ook hoe zich dat verhoudt tot het spanningsveld dat ze als kind voelde tussen de terughoudendheid “om het allemaal niet te gruwelijk te maken” en de gruwelen, “waarvan je voelde dat dit het normale menselijke vermogen” te boven ging:

“We hebben de hele rit van waar ze die dodenmars van Ohrdruf naar Buchenwald hebben gelopen, met de auto gedaan en je wil niet weten hoe ver dat is, daar kan je je helemaal niets bij voorstellen. Ik krijg er weer kippenvel van, ik heb een week nodig gehad om een beetje weer bij te komen van die reis. Dat ik voor het eerst het gevoel had van dat ik de verhalen snapte, want ik voel nu hoe heftig dit is en dat je met één been altijd in die geschiedenis zult staan omdat het zo ernstig is, dat je nooit meer helemaal alleen in het hier en nu kunt zijn. Dat heeft ons heel dicht bij elkaar gebracht en toen had ik voor het eerst dat gevoel wat ik als kind had dat ik het niet snapte en er niet bij kon zijn. Toen vond ik het dichtbij genoeg. Het was heel heftig, ook de wreedheid. Dat kamp lag op een plek waar de wind het koudst is, altijd. Het ging door merg en been. En naast het prikkeldraad en de crematoria had je de hondenkuilen en de hondenhokken. En het vlees van de gevangenen ging zo over de schutting in die kuil en als je daar staat [diepe zucht] wat mensen kunnen doen is zo heftig.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne geeft aan dat ze de spanning van haar vader opmerkte, naarmate ze dichterbij het kamp kwamen, “dan kreeg hij van die koude, klamme zweethandjes en het zweet stond op zijn voorhoofd”. Er was bij de aankomst in het hotel nog een anekdote waarbij David wordt gevraagd om zijn paspoort, waarop Marianne ingrijpt:

“Toen heb ik tegen die jongens van *Netwerk* gezegd dat ze even moeten uitleggen dat dit dus nu niet kan. Hij is hier nu in vrijheid, hij hoeft zich niet te melden, dus geen stempels, geen dingen.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Hoewel de reis gespannen bleef en het moeilijk was, ontvouwde zich langzaam maar zeker een keerpunt, want het was vrijdagavond toen ze aankwamen en Marianne zei tegen haar vader:

“He pap, destijds in 1944, begin 1945 was er geen vrijheid om sjabbes te vieren, maar nu is het sjabbes en nu zijn we hier in vrijheid. Hoe mooi is de overwinning dat we dat hier nu zouden kunnen vieren, zullen we dat doen? En dat was voor hem een kantelpunt.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Dat voor David zijn vrijheid bevestigd werd, is voor hem belangrijk geweest: “Ik ben nu vrij, ik kan mezelf zijn en ik ben nu veilig om mezelf te zijn”. Daarna hebben Marianne, haar zus en hun vader allerlei plekken bezocht.

4.3.3 Therapie

Een aantal deelnemers hebben professionele hulp gezocht, zoals therapie en medische zorg. Twee van de overlevenden zijn zelf zorgverlener geworden, zoals arts en medisch specialist (familie C en F), waarvan één psychiater (familie C) en sommigen maatschappelijk werker (familie D). Sommige overlevenden wilden juist bewust geen hulp, mogelijk uit zelfbescherming, omdat men dacht dat de situatie dan slechter zou worden of dat ze gestigmatiseerd zouden worden. Anderen in alle generaties hebben juist veel geïnvesteerd. Een voorbeeld is Marianne (tweede generatie, familie C), die in haar lagereschooltijd wordt gepest. Zelf zegt ze dat dit komt door een “*self fulfilling prophecy*”: uit doodsangsten die ze als kind had voor de buitenwereld, die “slecht, kwaadaardig, gemeen en onrechtvaardig was”. De eenzaamheid die ze door bepaalde incidenten heeft ervaren, laat diepe sporen na. Ze ervaart ook dat haar vader niet helemaal aanwezig is. Pas op de middelbare school gaat het iets beter. Als ze begin twintig is, gaat ze werken “aan zichzelf in verschillende serieuze therapieën”:

“Ik heb meer tijd nodig gehad dan mijn hele jeugd om daar weer een beetje van te genezen dat ik normaal kon functioneren en mezelf kon voelen. Ik ben wel beschadigd geraakt. Dan is het ook niet zo raar, hè?” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne is beter geworden in het kunnen verbinden met anderen en met zichzelf. Ze geeft aan dat iedereen “wel iets meeneemt wat moeilijk is of niet lekker gaat, niet alleen als je deze geschiedenis hebt”. Ze is dankbaar dat ze er niet bij blijft zitten en het aangaat. Daar is ze verder meegekomen en dat zou ze ook iedereen aanraden: om “dwars door het probleem te gaan en er niet te veel van probeert weg te rennen, want het levert zoveel op”. Ze vertelt over een familieopstelling die duidelijk maakte dat ze “emotioneel lichaamswerk” nodig had, dat haar vader ‘aan haar hing’ en dat ze meer ruimte moest maken voor eigen behoeften. Zelf zegt ze dat ze achtenveertig was “voordat ik voor het eerst het gevoel kreeg dat ik echt geïntegreerd was, zo lang heb ik erover gedaan”. In Ida’s leven (eerste generatie, familie E) gaat het een tijdlang goed, “ik redde het een beetje”, totdat er twee kinderen uit de schoolklas van haar zoon overlijden en ze ervan overtuigd raakt dat ze haar kinderen ook zal verliezen. Ze raakt in een depressie – “het was helemaal niet mooi meer” – en ze durft haar kinderen niet meer aan te kijken. Op een gegeven moment “is er niets meer te beginnen”: ze eet niet meer, zit niet meer aan de tafel en deed “werkelijk niets meer”:

“Die arme dochter van mij die nog jong was, moest de hele huishouding doen. Toen ben ik natuurlijk in therapie gegaan. Die therapie heeft tweeëntwintig jaar geduurd.” (Ida, eerste generatie, familie E)

De depressie duurt niet zo lang “godzijdank” maar de (verlies)angst wel. In de familie van Aaron (familie F), vertelt kleindochter Talia over haar grootmoeder, de ex-vrouw van Aaron, die een Portugees-Joodse

achtergrond heeft en als enige de oorlog heeft overleefd in een pleeggezin waar ook mishandeling plaatsvond: het huwelijk was voor haar een ontsnapping uit haar jeugd, wat ze daar had meegemaakt en had weggestopt. Wanneer Talia's grootmoeder paniek- en angstaanvallen krijgt, gaat ze in therapie. Ze begint dan met praten over haar verleden. Op deze manier komt opnieuw naar boven wat er allemaal is gebeurd in haar jeugd. Talia wilde haar verhaal optekenen voor een middelbare schoolopdracht, maar ze kon er toen nog nauwelijks over praten. Haar zusje heeft dit later gedaan, toen het wel kon, waardoor het verhaal uiteindelijk alsnog is vastgelegd. Niet alleen in de eerste en tweede generatie vinden processen van verwerking plaats. Ook in de derde generatie is hier sprake van:

“Door therapie ben ik erachter gekomen dat heel veel van zijn [haar vader] niet geuite emoties of verdrietigheden of ingewikkeldheden met die oorlog, waarvan hij ze zelf dus ontkent, dat ik dat een beetje heb geïnternaliseerd.” (Yael, derde generatie, familie A)

Ze vertelt dat ze altijd op haar vader gericht is geweest en dat ze de dingen zag die hij niet kon uiten of kon voelen. Ze heeft veel gelezen over de doorwerking van de oorlog:

“Het is een verhaal uit vele. Het staat in een traditie van heel veel mensen die dit zo hebben meegemaakt en beleefd, en die zich een leven hebben geprobeerd te vormen, naar aanleiding van alles wat ze hebben meegemaakt, via hun familieverhalen. Dat het ook niet heel uitzonderlijk verder is. Maar het is wel iets waarvan je rekenschap moet geven. Dus als je bepaalde dingen doet of nalaat in je leven of bepaalde dingen gebeuren, of herhalen zich steeds is het wel interessant om erbij stil te staan hoe dat nou komt. Dat heeft een functie. Ook om beducht te zijn op hoe je het erna gaat doen natuurlijk.” (Yael, derde generatie, familie A)

Yael heeft veel gesproken over de impact van het oorlogsverleden in therapie. Ze vindt het onterecht dat die therapie voor de tweede generatie vergoedt, maar niet voor de derde generatie⁸:

“Mijn therapieën zijn hier [de oorlog, CZ] eigenlijk voor negentig procent over gegaan. En alles wat er aan patronen en rare dingen in mijn leven zit, voel ik me heel erg verbonden met dit verhaal, dus dat vind ik wel gek dat ze daar een soort lijn trekken, alsof het daar dan zou stoppen. Dat is niet zo.” (Yael, derde generatie, familie A)

Yael laat hier ook treffend zien hoe het oorlogsverleden van haar grootouders en ouders doorwerkt in haar eigen leven en dat de rol van het oorlogsverleden is veranderd. Ze heeft en kiest er nu bewuste woorden voor, die zich hebben kunnen vormen doordat ze er de afgelopen tien jaar “zo veel mee bezig is geweest”. Twintig jaar geleden was het een ander interview geweest: “Ik had het helemaal niet zo vaak over de oorlog”.

4.3.4. Grenzen opzoeken en bewaken

Er is met name één familie, waarbij sprake is van wat Jaïr (tweede generatie, familie F) omschrijft als “onbegrensd vertellen” door zijn vader. Hierdoor ontstaat er een bepaalde afstand tussen hem en zijn vader en in het gezin. Toen zijn ouders nog getrouwd waren, opperde zijn moeder dat “het echt tijd wordt dat Aaron in therapie gaat” en dan wordt “hij echt duivels en dat heeft hij ook nooit gedaan”. Als Jaïr zijn

⁸ Tijdelijke vergoeding psychotherapie voor kinderen van oorlogsgetroffenen, zie <https://www.svb.nl>.

vader daarmee jaren later zijdelings confronteert in “een ontspannen moment”, zegt Aaron dat als hij dat eenmaal doet, hij voor het leven getekend is, dat het dan niet meer goed komt. Zijn vader kiest bewust *niet* voor therapie: dat als “je hulp nodig hebt, dat je dan gestigmatiseerd bent voor het leven.” Voor Jaïr voelt zijn relatie met zijn vader lang onveilig en na een incident waarbij zijn vader hem en zijn broer en zus als twintigers voor dood verklaart, trekt Jaïr voor een lange periode “een soort luik naar beneden”. Hij beschrijft dat het onvoorwaardelijke dat je als kinderen naar je ouders hebt, lange tijd voorwaardelijk werd. Nu Jaïr een stuk ouder is kan hij zijn vader beter accepteren en is hij dankbaar voor zijn vader. Tegelijkertijd onderkent hij wél welke behoeften hij heeft gehad en dat zijn vader hem niet kon geven wat hij nodig had door zijn zware oorlogsverleden. Jaïr kijkt nu vooral naar wie zijn vader wél is en dat is ondanks alles toch met name een negentiger die met grote dankbaarheid terugkijkt op z’n leven. Jaïr vertelt dat naarmate zijn vader ouder wordt zijn mildheid toeneemt, maar altijd in de context van zijn nimmer aflatende drang om herhaaldelijk over de oorlog te praten. In de familie van Henny is haar kleinzoon Sander geïnteresseerd in haar oorlogsverleden en zoekt hij het juist op. Hij wil een keer “in de voetstappen van zijn oma treden”. Hij wil naar Auschwitz om te zien waar zij heeft gevangengezeten. Hij is tot nu toe alleen in Westerbork en Bergen-Belsen geweest:

“Het is vrij heftig als je in zo’n kamp rondloopt. Auschwitz is al heftig, maar daar heb ik natuurlijk wat meer herinneringen aan dan menig ander mens. Wanneer weet hij nog niet, niet dat hij het niet wil of kan, maar hij moet er gewoon tijd en energie voor maken.” (Sander, derde generatie, familie B)

Sander vindt het minder relevant om op zoek te gaan naar wie zijn familie zou hebben verraden:

“Dan denk ik weer, wat heeft dat dan voor nut? Dat ik weet wie het heeft gedaan? Het waren al rare tijden, je kan beter iemand anders aan gaan kijken, die de hele oorlog heeft bedacht in plaats van één persoon die een heel gezin heeft verraden. Dat vind ik dan.” (Sander, derde generatie, familie B)

In dit citaat komt ook naar voren dat er een voorkeur is voor het algemener of breder kijken naar de Tweede Wereldoorlog dan naar de persoonlijke verhoudingen in de eigen familiegeschiedenis. Enerzijds zoekt Sander naar informatie en ‘ervaringen’ van de oorlog, maar niet zozeer enkel vanuit het gezichtspunt van zijn grootmoeder, ook vanuit de algemene geschiedenis en politiek. Ook Benjamin (tweede generatie, familie E) houdt “dit best wel af”, volgens zijn dochter Aliza. Een tante deed bijvoorbeeld onderzoek in de stadsarchieven om erachter te komen wie Aliza’s overgrootouders hebben verraden:

“Dat is dan weer zo’n periode dat het weer even gaat leven in de familie, dat er wel over gepraat wordt.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Haar tante is dus “best wel strijdvaardig” en haar vader “ziet het misschien als een bepaald soort negativiteit waar hij niet zo goed raad mee weet.” Aliza zou het zelf heel ingewikkeld vinden om te weten wie die mensen zijn en wat ze nu nog met die informatie moet. In deze twee belevingen van de derde generatie wordt er niet zoveel nut gezien in het opzoeken van individuele verraders, maar Sander “blijft de Tweede Wereldoorlog wel altijd fascinerend vinden”. Hoe ze de oorlog “bedacht hebben, georganiseerd hebben”, welke zetten bepaalde generaals gemaakt hebben [bijvoorbeeld Winston Churchill of Bernard Montgomery, CZ]. Dat vindt Sander juist interessant. Op een indirecte manier put hij voor zijn werk als manager ook uit het oorlogsverleden van zijn grootmoeder en beseft hij dat leiderschap ook politiek is en tact vraagt:

“Ik heb het er met mijn leidinggevende over gehad. Ik vind het interessant hoe bepaalde mensen zo kunnen denken en om het [situaties] te kunnen voorkomen of te kunnen oplossen bepaalde tactische bewegingen gaan maken, en dan puur op *mindset* en leiderschap en doorzettingsvermogen. En juist dat doorzettingsvermogen vind ik belangrijk, want dat is mijn oma.” (Sander, derde generatie, familie B)

Het zijn “heel veel verbintenissen bij elkaar” [lacht]. Sander verbindt zijn interesse in de Tweede Wereldoorlog aan zijn oma, wat op zijn beurt doorsijpelt in zijn werk, omdat zijn oma’s doorzettingsvermogen “de overwinning heeft gemaakt, het overleven”. Hier komen ook elementen van trots en empathie voor de ervaringen van de grootouder naar voren, die op een gelaagde manier doorwerken in zijn leven. Wat opvalt, is dat het opzoeken en bewaken van grenzen niet alleen gaat over persoonlijke familierelaties, maar ook over inhoudelijke afbakening: dan worden onderwerpen veralgemeniseerd. Dit zou mogelijk een vorm van verdringing kunnen zijn of onderliggende angst kunnen aantonen (zoals ook het niet willen van professionele hulp) om zich meer te verdiepen in de persoonlijke, intieme ervaringen van de (groot)ouder en nare gevoelens die dit teweeg kunnen brengen, of meer eenvoudig verschillende informatiebehoeften weergeven. De gedeelde ervaringen laten de verschillende omgangsvormen met de oorlog zien die op hun beurt ook weer te maken hebben met het copingmechanisme van de (groot)ouder, waardoor de een moet en wil begrenzen, de ander proactief onderzoek doet en weer een ander er juist niet meer over wil weten.

4.4 Conclusie

De bevrijding, terugkeer en ontvangst in de Nederlandse samenleving is vanuit institutioneel oogpunt in geen enkel familie verhaal met positiviteit omgeven, behalve in eerste instantie in de familie van de Franse Denise. In de familie van Henny heeft zij vooral steun ontvangen van burens en vrienden uit haar woonplaats. Een enkeling heeft een zus gevonden of een bekende van vóór de oorlog. Veelal is er kilte en afstand ervaren, afwijzing over de identiteit en teleurstelling over de manier waarop Joden in Nederland zijn opgevangen. Ondanks sociale steun van bekenden stond men er (institutioneel) overwegend alleen voor. Dit sentiment loopt als een rode draad door de generaties heen, niet altijd alleen doordat de grootouder dit zelf vertelde, maar ook door het inmiddels gedane historische onderzoek naar de ontvangst en opvang van Joden. Het is een onderwerp dat nog steeds leeft.

Met betrekking tot het ‘zwijgen of praten over het oorlogsverleden’ zou je kunnen spreken over de eerder genoemde zelfselectie: het gegeven dat alle deelnemers van de eerste generatie interviews hebben gegeven, getuigt van een bereidheid te vertellen over de ervaringen tijdens de Holocaust. Niemand is dus volledig ‘zwijzaam’ geweest. De onderliggende motivatie komt voort uit het gevoelde belang voor de kleinkinderen, om iets achter te laten, dat iemand het kan navertellen, dat het nooit vergeten mag worden en opnieuw mag gebeuren. De interviews van de USC Shoah Foundation richten zich op het vooroorlogse leven en de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog en vervolgens op wat de eerste generatie feitelijk heeft meegemaakt in de kampen en in de onderduik. Dit betekent echter niet dat zij dezelfde verhalen delen met hun (klein)kinderen. Het wordt duidelijk dat de eerste generatie juist óf heel weinig vertelt, heel selectief en fragmentarisch óf juist vrij veel. Dit heeft zijn weerslag op de (klein)kinderen, die daar verschillend mee omgaan. Voor de tweede generatie is het oorlogsverleden zowel omgeven door geheimen en geheimzinnigheid als door duidelijke momenten waarbij de oorlog ter sprake komt. Dat slaat over naar de derde generatie, die de oorlog ook door alles heen voelt maar waarover niet gesproken wordt. De tweede generatie vraagt minder snel en vaak door. Voor de derde generatie maakt het ook uit of de grootouder(s) nog leven als het kleinkind op leeftijd is dat het vragen kan stellen en begrip kan ontwikkelen van het oorlogsverleden, en in hoeverre zij in nauw contact staan met elkaar en of de (groot)ouder er voor kiest om

erover te vertellen. Sommigen zijn te emotioneel aangedaan, weiden te veel en te vaak uit, of praten niet of alleen over algemene en 'positieve' ervaringen en vermijden de kampervaringen.

Daarnaast maakt het uit of de (klein)kinderen Joods worden opgevoed. Op joodse scholen of joodse les krijgen (klein)kinderen in elk geval onderwijs over de oorlog. Tegelijkertijd betekent dit wederom niet dat ze het oorlogsverleden van hun (groot)ouder goed kennen. Veelal worden de (klein)kinderen beschermd, om ze niet te belasten; soms wordt er heel weinig verteld en in flarden, selectief, via een ander of nagenoeg niet. Zowel de tweede als de derde generatie geeft wisselend aan meer te willen weten over het oorlogsverleden van hun (groot)ouder. De invloed van familierelaties, in hoeverre zij hecht zijn, ontstane gezinssituaties en de sociale omgeving is hierbij eveneens merkbaar. Er is een algemeen patroon van gevoelde aarzeling: de ouder wil zijn kind misschien wel informatie aanreiken, maar niet belasten; het kind voelt dat er 'iets' is en wil mogelijk meer weten, maar zijn ouder ook ontzien en niet kwetsen. Er kan ook angst voor confrontatie met nare gevoelens zijn. Zelfbescherming en bescherming van de ander spelen een grote rol in al het vertelde door de generaties heen.

Er zijn ten slotte in de levensverhalen van de eerste generatie en in de interviews met de tweede generatie een aantal keerpunten en gebeurtenissen waar te nemen, waarbij men regie neemt en bewuste keuzes maakt, professionele hulp zoekt, herinneringsplekken bezoekt. Hierdoor vindt een bepaalde mate van verwerking plaats, dat vaak meer openheid creëert en meer gesprek en reflectie mogelijk maakt tussen generaties. Dit heeft invloed op de algemene beleving van het oorlogsverleden en het welzijn van de tweede generatie en derde generatie. Er is ruimte voor meer gesprek: soms gaat de grootouder meer praten, soms kunnen de tweede en derde generatie meer vrede hebben met het levensverhaal van de ouder, omdat voldoende invoelbaar is gemaakt wat het oorlogsverleden heeft ingehouden. Ouder worden helpt ook bij het ontwikkelen van begrip voor de (groot)ouder). In andere gevallen is er bewust voor gekozen het oorlogsverleden achter zich te laten of wordt er juist geen professionele hulp of informatie opgezocht. Soms zorgt dit bij de derde generatie ook voor vragen die onbeantwoord blijven en weerbarstige relatiepatronen. En soms wordt er juist niet geheimzinnig over het oorlogsverleden gedaan, maar blijven gesprekken aan de oppervlakte en wordt er niet proactief over doorgepraat. Ook de mate van interesse in de oorlog verschilt en op welk niveau informatie wordt vergaard: de ene familie is wél bezig te onderzoeken wie en hoe verraad is gepleegd, de ander interesseert zich eerder voor de oorlog als algemene historische gebeurtenis. In het volgende hoofdstuk wordt ingegaan op de ervaren invloed van het oorlogsverleden op het lichamelijk en psychisch welzijn, familierelaties en identiteitsbeleving in drie generaties.

In dit hoofdstuk staat de ervaren invloed van het oorlogsverleden van de (groot)ouder op drie generaties en op verschillende gebieden centraal: 1) de lichamelijke en psychische gevolgen van het oorlogsverleden, 2) de familierelaties en sociale interacties in de omgeving, 3) levensovertuiging en (Joodse) identiteitsbeleving. In de eerste paragraaf worden de lichamelijke en psychische gevolgen besproken, zoals de ontberingen in de kampen en onderduik, en psychische klachten. Het gedeelte over psychische gevolgen is uitgebreider, omdat in hoofdstuk vier al aan bod kwam hoezeer Joodse overlevenden lichamelijk moesten aansterken en hoe dat gebeurde. In de tweede paragraaf komen familierelaties en sociale interacties aan bod. Ten slotte wordt een paragraaf gewijd aan de levensovertuiging en (Joodse) identiteitsbeleving van de tweede en derde generatie.

5.1 Lichamelijke en psychische gevolgen

De invloed van de periode in de kampen en in de onderduik heeft grote invloed gehad op het lichamelijk welzijn van de eerste generatie. Als de Jodenvervolgung niet tot de dood leidde, was er vaak sprake van algehele lichamelijke verzwakking: uitgemergelde lichamen door bewuste uithongering en zware fysieke dwangarbeid of door voedselschaarste (familie A t/m F), uitblijven van menstruatie (familie D) en permanente spierverslapping (familie C). Ook zijn er sommige deelnemers, die mogelijk trauma- of stressgerelateerde lichamelijke klachten hebben ervaren (familie A, C). Maar ook meer subtiele lichamelijke gevoelens bij tweede en derde generaties komen voor (tijdens de interviews), zoals misselijkheid, geraaktheid en benauwdheid als sommige onderwerpen ter sprake komen (familie A, B, C, F). Daarnaast wordt duidelijk dat psychische klachten, die gerelateerd lijken aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder, een rol spelen in elke generatie van alle families. Klachten die worden genoemd, zijn depressie, verdriet, angsten, nachtmerries, waakzaamheid, wantrouwen, een gebrek aan verbondenheid en beklemming. Soms kan men emoties als verdriet of angst niet goed plaatsen door eigen ervaringen en wordt verteld dat het overgenomen kan zijn van de (groot)ouder (familie A, C, E). Ook is het belangrijk te benoemen dat lichamelijke en psychische klachten niet altijd duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. De Holocaustoverlevenden zijn zowel lichamelijk als psychisch beschadigd, bij de tweede generatie lichamelijk deels ook maar vooral, evenals binnen de derde generatie, belast met psychische klachten.

5.1.1 Lichamelijke gevolgen

In het interview met Samuel (tweede generatie, familie A), vertelt hij over een ernstige darmafwijking (ziekte van Crohn), die hij op twaalfjarige leeftijd krijgt. Hij moet daardoor elk jaar een paar weken naar het ziekenhuis en ondergaat uiteindelijk twee operaties. Zoals eerder beschreven in hoofdstuk 4, besluit hij na deze operaties een streep onder het verleden te zetten, samen met zijn vrouw, en verder te gaan:

“In die periode en met het ziek zijn heb ik toch mezelf gevonden of ontwikkeld. Dus ik heb geen last meer van mijn tweede-generatie-zijn zou ik zeggen en ik denk dat het psychosomatische, veroorzaakt door stress een tweede generatie-effect is. Daarom denk ik dat ik erkend ben als tweede generatie voor die uitkering [Wuv, CZ] als dat nodig zou zijn. Maar inmiddels en eigenlijk vanaf dat ik me vrijgevochten heb, heb ik dat ook wel achter me gelaten. Dus ik heb het ook niet verstoep, ik heb het

verwerkt en bewust doorgemaakt, maar ik ben er niet in blijven hangen. Wat ik veel zie bij tweede generatiemensen, is dat ze erin blijven hangen.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel verbindt zijn ziekte aan naoorlogse problematiek van de tweede generatie. Hij vertelt nog dat “de huisarts de voorgeschiedenis kende, maar dat een verband met de opvoeding of oorlogsverleden niet werd besproken. Er werd wel gesproken over een psychosociale aandoening, en de omgeving legde zulke verbanden wel”. Hoewel de ziekte van Crohn ook voorkomt bij mensen “zonder specifieke achtergrond”, volgens Samuel is “de relatie [met het oorlogsverleden van zijn ouders, CZ] niet onaannemelijk”. Hij noemt daarbij ook de Wuv: de Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers 1940-1945. Deze werd vastgesteld in 1973 en had als doel vervolgingsslachtoffers van de Duitse of Japanse bezetting te erkennen en te ondersteunen. Samuel identificeert hij zich niet (meer) als tweede generatie slachtoffer en hij heeft ook geen last meer van ziekte en stress:

“Daar heb ik helemaal geen gedachten bij [de term tweede generatie, CZ]. Ik zie wat de tweede generatie is, ik ben echt tweede generatie, maar ik zou bijna zeggen op een verwerkte manier. Dus mijn verwerking heeft in die vroege jaren plaatsgevonden met mijn eigen boosheid en ervaring en uitvinden van hoe ga je daarmee om? En hoe gedraag je je? En hoe hou je je eigen vrijheid terwijl je toch in de bubbel leeft?” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Bij David (eerste generatie, familie C) komt in het interview met zijn dochter naar voren dat er sprake is van spierverslapping tijdens zijn leven naast de psychische schade die hij heeft geleden:

“Hij was een beschadigd mens, zo waren zijn beenspieren weg. Hij kon niet meer goed een berg beklimmen. Ik heb hem een berg opgeduwd en weer afgetild als kind, want mijn moeder moest zo nodig een bergwandeling maken, terwijl dat eigenlijk niet ging. Zij liep honderden meters voor en ik zag mijn vader worstelen. Ik kon hem niet aan zijn lot overlaten. Ik heb hem omhooggetild, geduwd, getrokken, ik ben uren bezig geweest om naar boven en naar beneden te komen. Dat was dan fysiek, maar mentaal was het net zo.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Deze anekdote laat zien dat fysieke gevolgen van de oorlog ook kunnen doorwerken in het leven erna. David ontvangt tijdens zijn leven (tijdelijk) een uitkering: de Wet buitengewoon pensioen 1940-1945 (Wbp), die in 1947 werd opgesteld om nabestaanden van overleden verzetspersonen te ondersteunen en die later ook zorg bood aan “invaliden geworden verzetsdeelnemers”.¹ Hoewel de meeste deelnemers (grotendeels) fysiek herstellen van lichamelijke verzwakking, is er ook sprake van psychische belasting.

5.1.2 Psychische gevolgen

Vaak wordt over de oorlog gesproken als directe oorzaak van psychische schade bij oorlogsgetroffenen. Sommigen zien de oorlog eerder als context waarbinnen de psychische schade ontstaat, die weer kan resulteren in hechtingsproblematiek, die vaak onderliggend is aan naoorlogse problematiek.² De ervaren psychische klachten hebben invloed op relaties in de omgeving (paragraaf 5.1.3.). Ook indirectere psychische gevolgen van bepaald gedraging of gevoelde sferen zijn aan de orde, of “geïnternaliseerde” of “overgenomen” emoties van de ouder, die de ouder mogelijk zelf heeft verdrongen en niet heeft geuit. In

¹ Zie <https://www.svb.nl/>.

² Zie bijvoorbeeld Arjen van Lil. Een interview met klinisch psycholoog en psychotherapeut Anton Hafkenscheid over de naoorlogse generatie. *GGZ Vaktijdschrift* (2024), 1(7) : 19. [10.31739/GGZV.2024.1.18](https://doi.org/10.31739/GGZV.2024.1.18).

de familie van Yael (derde generatie, familie A) benoemt ze de angsten en nachtmerries en dat zij daarvoor therapie volgde:

“Ik heb natuurlijk toch, daar ben ik wel in therapie achter gekomen, veel van zijn [haar vader] niet geuite emoties of verdrietigheden of ingewikkeldheden met die oorlog waarvan die zelf dus ontkent, dat hij dat heeft, dat heb ik wel een beetje geïnternaliseerd. Dat ik eigenlijk soms het gevoel heb van dat ik dingen voel die hij zou moeten voelen. Het gaat ook wel heel erg over hem, niet zo zeer over mijn moeder. Het speelt met name op in mijn nachtelijk leven dus heel veel nachtmerries daarover. Veel angst dat er oorlog uitbreekt; mijn zusje woont in Israël, dus dat is ook niet prettig. Ik heb angst om naar Israël te gaan. Ik ga daar dus nu niet heen.” (Yael, derde generatie, familie A)

Er speelt bij Yael ook mee dat zij directe familie in Israël heeft, maar het gaat meer over de niet geuite emoties van haar vader volgens haar en de emotionele belasting die ze met name 's nachts ervaart. Ze ervaart het oorlogsverleden van haar grootouders en de doorwerking op haar vader en haar als “gewoon totaal bepalend voor alles”:

“Hoe ik naar de wereld kijk, welke beslissingen ik neem, hoe angstig ik ben over dingen. Hoe weerbaar soms ook, hoe ik op m'n *qui-vive* ben. Dat heeft er allemaal mee te maken. Ik kan me geen stap bedenken in een dag die je niet daaraan zou kunnen relateren. Wat echt krankzinnig is, als ik het mezelf hoor zeggen, maar ik denk het wel.” (Yael, derde generatie, familie A)

In dit citaat komt ook weerbaarheid naar voren, een element dat vaker terugkomt in de interviews: er is niet alleen negatieve impact, maar ook veerkracht, weerbaarheid, zelfbescherming. Tegelijkertijd is er alertheid, een gevoel van op je hoede zijn. Ten slotte benoemt Yael de hevigheid van de doorwerking van het oorlogsverleden en het onderscheid met mensen en hun familiegeschiedenis waarbij dit niet speelt:

“Iedere familie heeft z'n gezeik, maar al die relatief onbelaste Hollanders hebben wel wat familiedingen maar dat voelde wel anders dan zo'n heftigheid van dood en terreur en verderf en moord.” (Yael, derde generatie, familie A).

Yael vertelt dat het vooral lastig is de complexiteit van het leed dat er was door de oorlog, en de bijbehorende doorwerking uit te leggen. Jeannettes beschrijving van de nachtmerries die ze heeft over dat ze in vernietigingskamp Auschwitz zit, doet denken aan de eerdergenoemde 'indirecte intrusies' en 'post-memory'.³ Hierbij kunnen personen van de tweede generatie intens beleefde beelden en herinneringen hebben van oorlogservaringen die ze zelf niet hebben meegemaakt maar die wel als echt voelen. Wanneer Jeannette nachtmerries krijgt, woont ze op kamers bij haar grootmoeder van vaderskant in Utrecht:

“Het is de poort van Auschwitz en ik dacht: waarom denk ik dat ik daar geweest ben? Dat is heel raar, daar ben ik nog nooit geweest. Ik zal er ook niet komen, dat weet ik zeker. Dit is echt heel gek. Ik ben daarover na gaan denken, en vanaf dat moment kreeg ik heel veel nachtmerries. Elke keer zat ik in dat kamp en elke keer gebeurde er van alles en [ik weet] nog dat ik heel naar wakker werd. Dit besprak ik met mijn vader, die op dat moment werkte in Zuidlaren, in Drenthe in een psychiatrisch ziekenhuis. Hij werkte samen met een Joodse psychiater. Aan hem had hij verteld: 'Mijn dochter heeft

3 Dashorst, “Indirect intrusions”; Hirsch, “The generation of post-memory”.

hele nare nachtmerries en die denkt elke keer dat ze in Auschwitz is. Hoe komt dat?’ Toen zei hij: ‘Laat haar eens twee weken lang haar nachtmerries opschrijven.’ Dat heb ik gedaan en dat heb ik aan hem meegegeven waarop hij zei: ‘Wat zij aan het doen is, is zich losmaken van haar moeder. Zij woont niet meer thuis en zij ziet haar moeder niet de hele tijd meer.’” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Jeannette laat weten dat ze “dit wel heel apart vond”:

“Dat ik dat op deze manier moest doen, was niet leuk. Maar ik begreep het. Ik had eerder ook wel eens heimwee en dan voelde het niet goed om hier [ouderlijk huis, CZ] weg te gaan. Ik had altijd ook wel de indruk dat ik op mijn moeder moest passen, dat zij geen gekke dingen zou doen. Dat deed ze ook helemaal niet, maar dat idee had ik. (...) Toen kon ik haar loslaten en kon ik bij haar weg. Voor mijzelf.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Ze bevestigt dat dit inzicht voor haar een keerpunt was. De psychiater zei dat Jeannette haar moeder probeerde los te laten, dat ze niet meer verantwoordelijk voor haar was en dat haar moeder zich nu zelf moest redden:

“Zo hoort het ook”, zegt Jeannette. “Toen dacht ik: nu moet je jezelf redden. En toen zei ik [tegen mijn vader]: ‘nu is ze voor jou.’” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

In dit vertelde verhaal komt het losmakingsproces van Jeannette goed naar voren. Ze zegt hier ook iets over de druk die ze voelde om voor haar moeder te zorgen. Een andere anekdote die Jeannette vertelt, heeft te maken met het huis dat door haar ouders is gebouwd en veel ramen heeft, en waar ze nu woont. “Dit is niet voor niets”, zegt ze. Zo kan ze kijken of er iemand aankomt. Haar auto staat lange tijd in het zicht en ze heeft altijd een geldig paspoort, zodat ze direct weg kan als het nodig is. Er speelt nog meer doorwerking in Jeannettes leven: van antisemitische incidenten, zoals mensen “die niet willen kopen van Joden” of “zich niet laten helpen door Joden” en mensen die uit de rij voor de kassa stappen als zij zien dat zij de kassière is, tot gepest worden om haar krullen, met nachtmerries als gevolg. Zelfs als Jeannette op een gegeven moment haar haren afknipt, heeft ze “korte krulletjes”. In de “contreien van haar woonplaats was veel NSB-gebeuren”. Naar een voormalig NSB-kantoor, een villa, wat “een waanzinnig museum” schijnt te zijn, gaat ze “natuurlijk” niet. Ook vertelt ze over een incident bij haar leraar Duits, als ze examen doet over Freud, en hij haar “uitfoetert” en “laat zakken”, omdat “hij het niet pikt dat hij met twee Joden zit”. Kortom, de invloed van haar moeders oorlogsverleden speelt niet alleen door in Jeannettes persoonlijke leven, maar laat ook naoorlogs antisemitisme zien en de verhouding tot Nederlanders die zich aansloten bij de Nationaalsocialistische Beweging.

Jeannette vertelt vervolgens over haar zoon Sander die hetzelfde copingmechanisme had als haar moeder: zich onzichtbaar maken. Ze geeft hierbij een voorbeeld als hij zich als kind op de peuterspeelzaal verwondt aan zijn hoofd. De arts zegt dat hij in shock is en niet huilt en reageert. Als Jeannette aan Sander vraagt of hij wel iets heeft gevoeld, zegt hij: “Jawel, maar ik deed alsof ik er niet was”. Volgens Jeanette speelde hij verder, “hij had er ook geen last van, maar het was wel heel bijzonder en schokkend. Het hoort erbij, hij heeft dit meegekregen”. Hier legt Jeannette een verband tussen wat ze ziet als eenzelfde gedragspatroon van háár moeder en haar zoon. Ze vertelt ook over haar alertheid en dat die haar beschermt tegen ‘contacten’ die niet goed voor haar zijn:

“Het beschermt jezelf tegen vergissingen. Alertheid. Wat bedacht zijn, ook dat heb ik me eigen gemaakt. Als ik ergens ben bij mensen aan wie ik voorgesteld word, dat ik dan denk “oh nee, hier moet ik weg”. Dat heb ik wel eens gehad. Dan probeer ik het toch nog even uit, maar dan ben ik er wel kort. Het heeft mij ook behoed voor vriendschappen die niet zijn doorgegaan zijn omdat ik voelde dit niet te moeten doen.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

In Mariannes familie is ook sprake van psychische klachten (tweede generatie, familie C): ze is gepest en ervaart met name als kind en jongvolwassene angst, een gebrek aan verbondenheid en voorzichtigheid. Ze is dankbaar dat haar eigen kinderen niet gepest zijn en dat ze vanaf jonge leeftijd fijne vriendschappen hebben. Tegelijkertijd ziet ze in haar jongvolwassene kinderen soms het gebrek aan weerbaarheid terug dat ze als kind had:

“De diepe angst zoals ik die heb gehad, heb ik blijkbaar nog niet voldoende kunnen overwinnen om ze er echt van te vrijwaren, zoals mijn vader zich niet liet intimideren door een SS’er. Opkomen voor zichzelf vinden ze soms moeilijk, maar dat heb ik als kind al helemaal niet gekund. Dat ik dat nu iets beter kan, is nog niet op tijd, maar zij hebben weer iets minder rotzooi op te ruimen, dus misschien dat de generatie na hen daar weer wat beter in wordt. Ik denk wat ze zeggen van dat een oorlog zeven generaties doorwerkt, dat is niet voor niks. Je hebt jezelf nu eenmaal bij je en je kan dat niet helemaal uitwissen. Je bent [wie] je bent en dat heeft een uitwerking.” (Marianne, tweede generatie, familie C).

In dit citaat benoemt Marianne duidelijk dat ze haar kinderen heeft willen ontzien en hen wilde behoeden voor belasting van het oorlogsverleden van haar vader, maar dat zelfs met alles wat zij heeft gedaan om zichzelf te helpen, de doorwerking van dit verleden niet heeft kunnen stoppen. In elk geval hoopt ze dat ze er minder last van hebben dan zij heeft ervaren. Ze vertelt ook dat haar moeder in een (te) vroeg stadium bij haar én haar kinderen over het oorlogsverleden vertelde en dat dit evenmin goed werkte:

“Maar ik ben wel een keer bij mijn moeder, die was er dus naar mijn smaak, ook naar mij toe als kind, gewoon te vroeg bij om met dat soort verhalen te komen. En die heeft dat dus buiten mij om wel een keer met de kinderen gedaan, toen ze nog best wel klein waren en toen ben ik echt boos geworden. Ik zei: ‘dat mag je echt niet meer doen. Laat ze alsjeblieft gewoon kind zijn, laat ze nog even in die onschuld en in die vrijheid en het leven is leuk ervaren, Want dat wordt al serieus genoeg als ze helemaal volwassen zijn.’” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Ze geeft in haar eigen leven aan dat “voorzichtig blijven, voelen of mensen wel of niet oké zijn” altijd een factor is geweest. Ze kan bijvoorbeeld geen “diepe vriendschappen hebben die kort door de bocht zijn”. Ze houdt dan liever een beetje distantie. Waar ze in haar jeugd vooral last van heeft gehad, als het gaat over het oorlogsverleden van haar vader, is angst en moeite “om normaal te functioneren”. En ze wilde graag begrijpen wat de nare herinneringen precies inhielden, maar kreeg daar geen goed antwoord op thuis:

“[deze behoefte] werd dan niet bevredigd, dat bleef geheimzinnig, als je eigen fantasie er met je vandoor gaat, is dat vele malen erger dan de realiteit. Dus het niet weten van de details maakte het soms nog gruwelijker. En later kijk je natuurlijk allerlei documentaires en je leest boeken van andere overlevenden, maar je blijft verbaasd over dat het zo gruwelijk is dat je dat zelf niet bedacht krijgt. Het is echt té bizar. Ik was wat dat betreft een lief, zachtaardig kind en ik kon het dus niet verzinnen.

De werkelijkheid was vele malen erger, maar het angstige van het niet weten heeft zich bij mij vooral vertaald in dat ik me als kind niet normaal in de wereld durfde te begeven, omdat ik dacht dat iedereen echt levensgevaarlijk is.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Ze keek als kind altijd naar beneden en liep aan “het handje van mijn moeder of vader”. Marianne vertelt dat ze werd gepest, omdat kinderen niet snaptten dat zij zich afsloot uit doodsangst en “dan word je gewoon gelyncht”:

“Dat hele primitieve wat volwassenen in de kampen tot een soort extremen hebben doorgetrokken, dat zit er dus gewoon al in bij de kinderen. Je bent anders, dus je wordt gelyncht.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne geeft ook aan dat het een soort *selffulfilling prophecy* was. Dat door haar houding precies gebeurde waar ze bang voor was en dat was op zijn beurt weer een bevestiging dat de buitenwereld “slecht, kwaadaardig, gemeen, onrechtvaardig was”. Ze vertelt bijvoorbeeld over een tekening die ze maakte op de kleuterschool, die ze even moest laten liggen, omdat ze nog iets moest doen van de juf. Toen ze vervolgens vroeg aan de juf of zij ervoor wilde zorgen dat de meisjes aan haar tafel er niets mee deden, en even later terugkwam, was de tekening “stuk”. De juf antwoordde dat ze toch een nieuwe tekening kon maken. Marianne vertelt “dat dat onbegrip, die eenzaamheid en de razernij die ik daarover gevoeld heb, dat onrechtvaardige, hele diepe impact heeft gemaakt”. Marianne vertelt ook over het antisemitisme in haar schoolomgeving, waarbij ze zich een pastoor herinnert die Joden beschuldigde van Christus’ dood. Voor haar was de lagereschooltijd “een hel met vele nachtmerries”. Zoals eerder genoemd verhuisde David met zijn vrouw en kinderen naar Limburg voor meer rust. Daar ging het pesten van Marianne door, ook door een benoemd mentaliteitsverschil tussen het stedelijke Amsterdamse en provinciale Limburgse leven en doordat er nog weinig bekend was over pesten en preventiebeleid. Deze jeugdervaringen en bijbehorende klachten van Marianne als angst, eenzaamheid en wantrouwen kunnen iets weergeven over de doorwerking van haar vaders oorlogservaringen. En hoe dit voor een deel haar functioneren beïnvloedde en daarop weer haar sociale relaties met anderen als kind en tiener.

In de familie van Ida, Benjamin en Aliza (familie E) loopt angst, met name verliesangst en separatieangst, als rode draad door de familiegeschiedenis heen. Een bepalend moment voor Ida was toen zij haar ouders voor het laatst zag en zij afscheid kwamen nemen om naar een ander onderduikadres te gaan. Ida beschrijft dat ze als kind wilde spelen (op haar eerste onderduikadres kon dit niet, maar op het tweede onderduikadres waar ze toen verbleef – een boerderij – wel) en nam vluchtig afscheid. Dan krijgt ze het nieuws over haar ouders:

“Ik werd geroepen en dat vond ik storen, maar ik kwam. (...) Daar stond ik en toen dacht ik nu moet ik voor goed fatsoen een traan uit mijn oog persen en dat heb ik dan ook zo’n beetje gedaan. Ik dacht eigenlijk maar één ding: ik wil spelen, ik wil terug. Dus ik hoorde dat aan [het nieuws dat haar ouders waren opgepakt en weggevoerd, CZ] ik draaide me meteen om en ik rende weg.” (eerste generatie, Ida, familie E)

Voor deze verliesangsten heeft Ida therapie gehad. Haar zoon Benjamin beschrijft zichzelf als iemand die zich dingen snel op zichzelf betreft, kwaad wil voorkomen en anderen wil helpen. Hij is misschien ook “een eenling”. Hij heeft professionele hulp gezocht. Dat vond hij niet behulpzaam, maar hij erkent wel dat hij “niet onbelast” is:

“Dat je heel goed bewust bent van het feit dat je een product bent van ouders die al deze ellende hebben meegemaakt. Ik had het natuurlijk allemaal liever niet gehad, maar dat dat iets is wat je te dragen hebt en mee om moet gaan en je weg in moeten vinden. Toen ik een jaar of eind twintig was, dacht ik: ik ga eens in therapie om dat te bespreken. Toen heb ik een heel aantal sessies gehad met iemand. En dat hielp me helemaal niet, ik ben gewoon een product van mijn ouders met alle angsten die daarbij horen. Het helpt mij niet om daarover te praten. Maar gelukkig, de andere kant is er ook dat ik altijd heb gekoesterd, ook omdat ik gezien heb hoe dat anders kan, dat ik wel kan functioneren gelukkig en gewoon kan werken en dat ik niet daar niet aan onderdoor ben gegaan. Ik denk wel dat dat [oorlog, CZ] er continu is. Het is altijd iets op de achtergrond. Dat is zwaar, vind ik. Dat is een soort basale angst en die angst is weer met succes overgedragen.” (Benjamin, tweede generatie, familie E).

Benjamin refereert hier naar zijn dochter Aliza die ook angsten en paniek heeft ervaren. Aliza zegt hier zelf het volgende over:

“Toen ik rond de twintig was, kreeg ik heel veel last van paniekaanvallen en ik denk dat dat wel een moment was waarop ik me bijna gedwongen voelde om meer vragen te stellen over waar ik vandaan kwam en ook welke rol angst heeft gespeeld bij mij, of voor mijn vader of en hoe hij ermee omgaat en hoe dat een rol heeft gespeeld in zijn jeugd. Soms denk ik dat het misschien ook in het Joodse volk zit. Elke paar generaties steekt zoiets weer de kop op. De oorlog was natuurlijk wel een groot dieptepunt, maar misschien is het ook wel verweven in nog verder dan de generatie van mijn oma, een soort angst of spanning of alertheid. Ik weet niet precies hoe ik het zou bestempelen, maar ik kan me voorstellen dat als dit al zoveel honderden, duizenden jaren speelt, dan is dat misschien wel zo en dat is dan bijna ook een soort troost. Ik heb het niet zelf bedacht. Dit is ook wie ik ben en waar ik vandaan kom. En ik wil er wel mee leren omgaan, maar het maakt me ook wie ik ben.” (Aliza, derde generatie, familie E).

Het moment dat Aliza klachten kreeg, was voor haar een aanleiding om meer vragen te gaan stellen over haar familiegeschiedenis. Ze snijdt hier ook een ander punt aan, namelijk dat angsten en alertheid misschien bij de Joodse geschiedenis horen. In dit citaat wordt de problematiek van naoorlogse generaties geprojecteerd op het Joodse volk als geheel in de geschiedenis en dat angsten veel verder terugvoeren dan de Holocaust. Uit deze gedachte put ze ook troost, omdat de psychische belasting niet per se enkel aan het individu is toe te schrijven; het is groter dan dat en niet zomaar iets dat opeens ontstaan is, ook al zijn de verhalen van vóór de Tweede Wereldoorlog minder tastbaar:

“Er is over het algemeen bekend dat het Joodse volk altijd is verjaagd en opgejaagd. Ik kan me best voorstellen dat zoiets zich op een gegeven moment verweeft in DNA of in families, maar in ieder geval vanaf de recente geschiedenis, dus vanaf mijn opa en oma, vind ik het ook al niet gek. Mijn vader is door twee getraumatiseerde ouders opgevoed, dus dat gaat z’n sporen nalaten. En ik denk dat mijn zusje en ik dat weer in mindere mate hebben, maar wel hebben meegekregen. Dat we altijd wel hele bezorgde ouders hebben gehad. En je weet natuurlijk nooit precies of er een verband is, maar ik zou het niet gek vinden als dat er wel is.” (Aliza, derde generatie, familie E).

Onder een aantal deelnemers wordt het verband tussen historische en collectieve trauma’s gelegd, die hun sporen ook lichamelijk nalaten. Hier is steeds meer maatschappelijke aandacht voor.⁴ Het vakgebied

4 Zie bijvoorbeeld Bessel van der Kolk, *Traumasporen in lichaam, brein en geest* (Uitgeverij Mens 2022).

van de epigenetica doet onderzoek naar biologische reacties op stress en trauma, zoals wijzigingen in de genexpressie van kinderen van Holocaustoverlevenden.⁵ Een ander thema van psychische belasting, komt naar voren in de familie van Jaïr (tweede generatie, familie F). Hier wordt name gesproken over ‘klachten’ als egocentrisme van de ouder: het continu vertellen en reconstrueren van het verleden (en daarmee jezelf en het eigen verhaal continu centraal stellen) en het afhouden van hulp, omdat “het dan niet meer goed komt”. Jaïr voelt als kind, maar ook tijdens het interview over het oorlogsverleden van zijn vader, soms misselijkheid en onpasselijkheid. De zwaarte van het onderduikverleden en de vele pleeggezinnen waar zijn vader heeft gezeten, is nog steeds voelbaar: “er zit een enorme heftigheid achter”. Volgens Jaïr koppelt zijn vader het meegaan in zijn pijn aan loyaliteit:

“De pijn die hij heeft, moeten wij ook voelen, anders zijn wij niet trouw aan hem, zo lijkt het. Ik ben geen psycholoog en kan het mechanisme niet precies duiden, maar het kan voelen als totaal onbegrensd en obsessief.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr voelt de psychische belasting van het oorlogsverleden van zijn vader, juist door hoe zijn vader omgaat met zijn eigen oorlogsverleden. Hij ziet sinds een paar maanden een coach: “een hele leuke man met wie ik het over dit soort dingen heb”:

“Ik zie hem één keer in de drie weken en dan merk ik dat ik het fijn vind om het daarover te hebben. Mijn vader was zo extreem dat ik dat makkelijker kon plaatsen dan m’n moeder, omdat dat normaler was en dat komt eigenlijk nu pas naar voren. Ik heb op een gegeven moment psychoanalyse gedaan. Toen ging dat ook hierover en er zijn momenten, maar ik herken het nu dat ik anderen kan benijden voor hun onbezorgdheid in het leven, maar ik moet zeggen dat het eigenlijk steeds beter gaat. Dat ik me steeds vrijer en lichter voel. En dat ik er ook voor kies om te accepteren dat dat zo is en dat ik dat gevoel binnenlaat, maar niet dat ik erin zwelg.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr geeft aan dat hij hulp heeft gezocht en zelfonderzoek heeft gedaan gerelateerd aan het oorlogsverleden van zijn beide ouders. Maar hij blijft er niet in hangen en hij heeft daar wegens zijn vaders “patroon om er eindeloos over door te gaan” ook een bepaalde allergie voor. Jaïr staat daar anders in: hij wil ergens aan bijdragen en een fijn betekenisvol leven leiden, maar zegt ook dat hij “licht wil leven waarin hij vooral veel dingen kan loslaten”. Dus het bezoek aan de coach ziet hij ook nog als horend bij het “opruimen”. Hij komt steeds meer met “de overblijfselen in het reine”. Zijn coach zegt bijvoorbeeld dat het niet gek is dat Jaïr bepaalde dingen voelt, en dat het waarschijnlijk ook al veel verder teruggaat, “misschien wel tien Joodse generaties lang zijn dit soort dingen gaande”. De coach bevestigt ook dat Jaïr er goed mee omgaat, dat mensen met minder heftige gebeurtenissen en familie verhalen, heftiger kunnen reageren. Die lichtheid en dat optimisme ziet hij al veel meer bij zijn dochters. Zijn dochter Talia benoemt daarnaast dezelfde copingmechanismen van haar grootouders als Jaïr:

“Ik denk dat ik er altijd best wel goed mee ben omgegaan. Maar dat is ook omdat mijn oma er zo altijd al heel erg in heeft gestaan van ‘we kunnen niet bij de pakken neerzitten.’ Mijn opa en oma waren hier altijd heel anders in, want mijn opa had altijd voor zichzelf een slachtofferrol en is daar zijn hele leven

5 Zie bijvoorbeeld Rachel Yehuda, “Holocaust Exposure Induced Intergenerational Effects on FKBP5 Methylation”, *Biological Psychiatry* 80, nr. 5, 372-380; Yehuda, “How parents’ trauma leaves biological traces in children”, in “Trauma in the family tree”, *Scientific American* 327, nr. 1 (2022): 50. <https://doi:10.1038/scientificamerican0722-50> en “How trauma and resilience cross generations”, in *The On Being Project* (2015), geraadpleegd op 6 december 2024, <https://onbeing.org/>.

in blijven hangen. Mijn oma was het tegenovergestelde van door moeten gaan en ‘de nieuwe generatie is onze hoop’ en juist dat het kracht geeft in plaats van, natuurlijk is er altijd verdriet en dat verdriet zal er altijd blijven, ook in mij is dat diep. Alleen tegelijkertijd moeten we juist daarom meer trots zijn om Joods te zijn en in Israël zijn. Zo heb ik [het] vertaald, ook omdat mijn oma dat zo voor zichzelf heeft vertaald. Daar heb ik veel respect voor.” (Talia, derde generatie, familie F)

Ze ervaart psychische belasting in de vorm van diep verdriet, maar heeft ook een manier gevonden om er goed mee om te gaan. De genoemde fragmenten tonen aan dat het oorlogsverleden van de eerste generatie doorwerkt in de jeugd en latere levens van tweede en derde generaties. Deze belasting wordt als zwaar ervaren: nachtmerries, angsten, verhoogde spanning, alertheid en verdriet hebben een grote impact op de belevingswereld van de deelnemende families. Tegelijkertijd is er een uitweg, een manier om er mee om te gaan: door het te accepteren, door het als iets te zien dat onderdeel is van wie je bent, door professionele hulp te zoeken als het nodig is en met specifieke klachten te leren omgaan, en door een eigen identiteit te ontwikkelen. Zo voelt Jaïr een grote drang om te leven en kan hij ook een diep vertrouwen in zichzelf ervaren (tweede generatie, familie F). Hij is er sterker door geworden. Het kan ook als voorrecht worden gezien dat hij “al die dingen heeft mogen afleggen en achterlaten”. Zijn dochters zijn er ook “goed uitgekomen”. Talia geeft aan dat zij juist “gek genoeg van allebei hun verhalen [grootouders], CZ], heel veel geleerd heeft en dat heeft me ook wel weer meer kracht gegeven en juist meer Joodse identiteit en meer belang voor mijn Joodse identiteit” (derde generatie, familie F).

Ook het overleven en voortleven zelf kan als een vorm van genoegdoening ervaren worden. Zo zegt Marianne (tweede generatie, familie C): “Ik leef, ik ben gelukkig, ook al hebben jullie geprobeerd ons uit te roeien”. Net als Jeannettes moeder Henny (familie B), die eens zei: “Ik heb gewonnen van Hitler, ik heb kinderen”. Sander (derde generatie, familie B) zegt geen belasting te ervaren en is vooral trots. Omdat zijn “oma het heeft overleefd, ziet hij haar eigenlijk meer als rijkdom dan als een slachtoffer, eigenlijk positief”:

“Misschien zal het heel raar klinken, maar ik ben trots op hoe mijn oma dit gedaan heeft. En dan komen er toch nog best wel wat vragen over die ik dan misschien had willen stellen aan mijn oma. Waarom ze bepaalde dingen heeft gedaan. Of ik dan daar nu echt actie op zou ondernemen om dat te gaan onderzoeken? Nee, denk ik niet, eigenlijk is mijn antwoord dat ik trots ben op mijn oma.” (Sander, derde generatie, familie B)

Hoe Sanders grootmoeder heeft kunnen overleven, vormt voor hem een bron van inspiratie. Marcelle (tweede generatie, familie D), is naar eigen zeggen niet belast met het oorlogsverleden van haar ouders en haar eigen onderduikperiode als kind. Ze identificeert zich ook niet met de term ‘oorlogsslachtoffer’: “nul, nul, absoluut nul”. Ze heeft vooral kracht geput uit hoe dapper mensen waren en hoe moedig mensen vandaag de dag zijn, en hun kinderen en kleinkinderen. Ze heeft zich wél eens afgevraagd of haar moeders dood door een hersentumor op eenendertigjarige leeftijd misschien voor een deel veroorzaakt is door “de enorme angsten voor het verraad die ze heeft uitgestaan” en door de spanning van heel erg jong zijn ten opzichte van haar tien jaar oudere man en met een kind in de onderduik, “maar dat valt helemaal niet te bewijzen”. Yasha (derde generatie, familie D) geeft aan ook weinig last te hebben gehad van angst of verdriet, hoogstens boosheid en een diepgeworteld gevoel van rechtvaardigheid. Hierbij kan (kennis over) het oorlogsverleden in de eigen familiegeschiedenis bepaalde normen en waarden voortbrengen.

Yael (tweede generatie, familie A) brengt nog een ander perspectief in. Haar vader is volgens haar een prettiger mens geworden door hoe hij met het oorlogsverleden van zijn ouders is omgegaan, maar dat ziet ze juist als iets dat los staat van de oorlog, “dat is ondanks de oorlog”. Zij ziet niets positiefs aan de oorlog, behalve dat het je een bepaalde lens geeft om naar de wereld te kijken:

“Dat je je door die familiegeschiedenis misschien extra realiseert dat het je ook veel materiaal geeft om naar de wereld te kijken en om patronen te zien en hoe mensen zich kunnen gedragen en hoe een oorlog in het klein altijd op de loer ligt, ook in je eigen leven. Met de kanttekening dat je moet oppassen dat je niet alles wat je meemaakt als een oorlogssituatie ziet, maar dat zit er wel bij. Maar echt positieve kanten aan de oorlog? Wat kun je daar nu op antwoorden?” (Yael, tweede generatie, familie A).

Of de familie sterker is geworden door de oorlog, kan je volgens haar helemaal niet weten, want “je weet niet hoe de familie was geweest zonder oorlog”. De oorlog heeft haar “heel veel angsten gegeven. Nee, dit zijn geen fijne tijden om te leven, vind ik”. De psychische belasting gerelateerd aan het oorlogsverleden van de grootouder werkt door in de tweede en derde generatie waarin soms sprake is van lichamelijke klachten en meestal psychische klachten. Voor sommigen vormt het oorlogsverleden van de (groot)ouder een bron van normen en waarden en veerkracht.

5.2 Familierelaties en sociale interacties

De relaties tussen generaties verschillen: over het algemeen wordt de relatie tussen de eerste en de tweede generatie als moeizamer benoemd dan tussen de tweede en de derde generatie. Soms wordt er een bijzondere of sterke relatie ervaren tussen de eerste en de derde generatie (familie B, E, F). Soms worden familiodynamieken gekenmerkt door relatieve openheid of stroefheid, waarbij in de ene familie enige ruimte is voor vragen over het oorlogsverleden en dit bij de andere juist vermeden wordt. Er zijn nuances in hoe familierelaties worden ervaren en zijn ze eveneens niet statisch. Bij de eerste generatie is er veelal sprake van wegstoppen en verdringen van de pijnlijke emoties, ervaringen en verliezen door de Holocaust; bij relatief veel tweede en derde generaties is sprake van (overmatige) zorgzaamheid, ouders willen hun kinderen beschermen en kinderen hun ouders ontzien. Sommige relaties worden als niet goed, afstandelijk of wederkerig ervaren (familie A, F), andere relaties als ‘warm en goed’ of als gezond en hecht (maar ook complex) ervaren (B, C, D, E). Verschillen in mening kunnen naast elkaar bestaan en open gesprekken zijn mogelijk, maar dit betekent niet altijd dat lastige onderwerpen ook besproken worden. Sommige ouder-kindrelaties maken grote ontwikkelingen (familie C) door en andere stagneren meer, of worden als stabiel ervaren, men vindt berusting en een vorm waarin de relatie op een prettige manier behouden en ‘geleefd’ kan worden (familie A t/m F). In vier families zijn beide (groot)ouders Joodse Holocaustoverlevenden. Gedrag en eigenschappen worden door de kinderen soms bij andere ouders ervaren: zo wordt in familie A meer gereserveerdheid bij de (groot)moeder ervaren en in familie F meer bij de (groot)vader. Ook zijn sommige deelnemers in de eerste en tweede generatie (meermaals) gescheiden en hertrouwd (familie B, C, F): deze nieuwe partnerrelaties hebben ook invloed op ouder-kindrelaties. Daarnaast komt de rol van gender zo nu en dan aan bod: in de relaties van moeders en vaders met hun dochters en zonen, en in broer-zus relaties. In deze deelstudie wordt daar niet uitgebreid op ingegaan, maar bewustzijn over het belang van genderrollen en -patronen kan aanvullende inzichten bieden bij het duiden van relatie- en gezinsdynamieken. Ten slotte kan gender een rol spelen bij herinneringsprocessen.⁶

⁶ Zie ook Luisa Passerini (red). *Gender and Memory* (1st ed.) (Routledge 2005). <https://doi.org/10.4324/9780203791042>.

5.2.1 Afstandelijkheid bij de eerste generatie, meer nabijheid bij de tweede en derde generatie

De relaties in de familie van Samuel en Yael (A) laten zien dat het verlies van alle directe familieleden van hun (groot)ouders en ervaringen in de kampen tijdens de Holocaust leidde tot zware trauma's. Zowel Samuel als Yael benoemen de ervaren afstandelijke en kritische houding van hun (groot)ouders. Dit komt voor een deel ook naar voren in de derde generatie. Yael omschrijft de sfeer bij haar grootouders als "oorlogshuis":

"Dat [indirecte associaties met de oorlog, CZ] was alleen aanwezig als ik bij mijn opa en oma thuis was. Dat voelde als een soort oorlogshuis, heel donker in Amsterdam-Zuid en er was een hele vreemde sfeer daar in huis. En bij mijn ouders thuis, zij ontkennen dat gewoon, maar dat ging heel vaak over de oorlog, terloops. En hun beste vriendin die altijd bij ons was die had het daar ook de hele dag over. Ik stelde daar vragen over." (Yael, derde generatie, familie A)

Op een ander moment tijdens het interview zegt Yael: "We hebben een hele slechte verhouding met mijn opa en opa". Samuel vertelt op zijn beurt dat er geen warme, liefdevolle relatie was. Over het overlijden van zijn ouders geeft hij aan dat hij juist tevreden was dat "ze eindelijk hun rust hadden uit die zwaarte, wat ze allemaal mee te torsen hadden, dat ze daarvan verlost waren". In zijn eigen gezin werd er niet over de oorlog gesproken:

"Wij waren hele individuele mensen. Wij hadden geen echte broer-zus [relatie, CZ], we overleefden. Als ik nu terugkijk, dan overleefden we alle drie op onze eigen manier in dat gezin." (Samuel, tweede generatie, familie A)

In vervolgcorrespondentie met Samuel, geeft hij wel aan dat relaties "tot op zekere hoogte zijn veranderd met zijn broer en zus, van helemaal geen contact, naar af en toe elkaar zien". Er is alsnog geen sprake van echte warme gevoelens, zoals Samuel die in zijn eigen gezin ervaart. Met zijn zus heeft hij weinig gepraat, met zijn broer meer en die ziet hij ook af en toe. Daarbij zegt hij wel dat er een "broergevoel" is, maar dat het toch "geen echte, warme relatie" is. Hij zegt daarbij ook dat hij door zijn ziekte buitenproportioneel veel aandacht kreeg ten opzichte van zijn broer en zus. In zijn gezin was er niet echt sprake van affectie:

"Knuffelen was er niet echt bij, het was erg aanpassen van mij naar hun. Zij deden wat ze konden om ons te geven wat we nodig hadden, maar het moest wel in hun kader passen, zoals een keppel op doen. Zoals ik naar een ouder-kindrelatie kijk, dat was er niet. Het was echt van 'zo moet het zijn.'" (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel schetst in het citaat een beeld van zijn vader als autoritaire, "precieze" man, die weinig ruimte biedt voor afwijkende meningen of gedrag, zoals bepaalde leefregels: op tijd thuis zijn, keppel op hebben, koosjer eten. Ook was er druk om te presteren. Samuel vertelt dat zijn vader teleurgesteld in hem is als hij zakt voor zijn eindexamen en trots als hij ondanks zijn ziekte weet door te leren en optreedt in de Snoge als voorzanger. Samuel heeft de video-getuigenis van zijn vader bekeken die voor hem "zo een beetje wel bekend" was, maar de video van zijn moeder niet; daar voelt hij een zekere weerstand bij. Ook al vindt Samuel het van groot belang dat de getuigenissen bestaan en zijn vastgelegd voor volgende generaties, het draagt voor hem niet bij aan de relatie met zijn ouders zoals hij ze gekend heeft: het beïnvloedt zijn perceptie niet met terugwerkende kracht. Yael vertelt dat de video's (die ze lang geleden heeft gezien) voor haar van grote waarde waren, ook met betrekking tot hoe zij haar grootouders heeft ervaren. Daarover zegt ze het volgende:

“Dat waren heel vervelende mensen. Hij had een hekel aan ze. Ze waren niet warm en niet aardig, ze waren raar en vroom. Opa was autoritair. Het is jammer dat je zo weinig familie hebt. Ik voelde altijd een enorm verdriet over wat mijn vader was aangedaan. Dat vond ik vreselijk. Als ik dan hoorde hoe erg het was in dat huis, dan zag ik gewoon altijd zo’n klein jongetje voor me, zo’n ziek jongetje, die dat dan allemaal had meegemaakt en er ook nog eens niet over praatte. Dat vond ik dan heel erg. En tegelijkertijd, maar dat kwam pas later, was ik er eerst vreselijk boos over en later kwam pas een beetje mildheid naar hun toe. Die mensen waren zo getraumatiseerd, wat verwacht je, hoe kun je nog een normale ouder worden? Maar dan denk je ook weer dat heel veel mensen niet zo waren, daar kom je dus eigenlijk niet uit. Ik vond het vooral erg voor mijn vader, omdat die zo’n opvoeding heeft gehad. Hij heeft zelf zo geprobeerd om het goed te doen en dat het zo’n aangenaam mens is en geworden, ondanks die achtergrond.” (Yael, tweede generatie, familie A)

Uit deze fragmenten ontstaat het beeld dat het oorlogstrauma zorgde voor een afstandelijke en kritische houding van de grootouders én in een religieus huishouden. Hoe aangenaam haar vader ook is geworden als mens, ondanks alles wat hij heeft meegemaakt, Yael ervaart de relatie als “een ingewikkelde gijzeling”: enerzijds wil ze hem ontzien en niet te veel belasten, anderzijds is ze nieuwsgierig en wil ze meer weten:

“Als nieuwsgierig kind was het duidelijk dat er veel verhalen te halen zijn bij die familie en waar ze allemaal heel raar over doen. En mijn vader kon eigenlijk heel slecht praten over zijn jeugd, die ging altijd heel ingewikkeld met z’n handen wiebelen als het over zijn jeugd ging. Mijn vader is heel lang ziek geweest als kind, hij had de ziekte van Crohn, en er is echt wel een correlatie te ontdekken, medisch gezien, dus het opspelen daarvan en spanningen. Om te zeggen dat het huis waarin die opgroeide hem ziek heeft gemaakt, gaat wat ver. Maar doordat hij ziek is geworden, was het wel altijd zo dat mijn moeder zei: “Vraag maar niet te veel door bij papa, want dan wordt die weer ziek.” Dus dat was eigenlijk een hele ingewikkelde gijzeling waar ik in zat, terwijl ik de hele tijd alles wilde weten, want er was heel veel over te weten. Ik wist dat ze in Auschwitz waren geweest, allebei. Maar ik zag ook aan hem dat hij dat heel ongemakkelijk vond als het überhaupt over zijn jeugd ging, over die ingewikkelde relatie met zijn ouders, het religieuze daarvan en dat oorlogsgedoe.” (Yael, derde generatie, familie A)

In dit citaat komt naar voren dat de kinderen hun ouders ontzien: Samuel ontziet zijn ouders en past zich vooral aan zijn ouders aan; Yael ontziet haar vader, die een lange periode ziek is geweest. Het contrast is dat Yael aangeeft nieuwsgierig te zijn en meer wil weten en vragen stelt, terwijl het bij Samuel eerder een gegeven is dat er niet over de oorlog wordt gesproken of andere gesprekken plaatsvinden zoals in een ‘normale’ ouder-kindrelatie. Yael krijgt wel “indirecte informatie” via haar oom en tante die juist veel met de oorlog bezig waren. Over haar partnerrelatie zegt Yael dat ze “uiteindelijk tot de conclusie is gekomen dat ze toch niet met iemand kan zijn die niet-Joods is”:

“Ik vind dit een pijnlijke conclusie, omdat ik veel relaties heb gehad met niet-Joden en omdat ik in de basis vind dat dat schandalig is om dat na te streven. Ik vind dat je open moet staan voor iedereen en ik weet ook zeker dat het niet echt zo is. Maar ik voel meer veiligheid bij mensen die dat ten diepste begrijpen en daarmee bedoel ik kennelijk dat ze het vanuit hun eigen familiegeschiedenis kennen, terwijl je als je empathisch aangelegd bent, ook heel goed iets zou kunnen begrijpen wat je niet zelf hebt meegemaakt. Maar misschien zijn dat gewoon de voorbeelden geweest van de mensen met wie

ik was in het verleden, bij wie ik me toch niet veilig genoeg voelde. Dan heb ik dat gekoppeld aan Jood zijn, maar dat is eigenlijk onzin, want mijn beste vrienden zijn niet Joods en daar kan ik me ook heel veilig en goed bij voelen. En dan hoeft ik niet zo alert te zijn op wat ze zeggen of niet, want die mensen kies ik wel uit. Als ik bij iemand op m'n tenen moet lopen op dat gebied, kan ik daar niet mee omgaan.” (Yael, derde generatie, familie A)

Ook al weet Yael gevoelsmatig dat niet-Joodse vrienden en mogelijke partners empathisch kunnen zijn en veiligheid kunnen bieden – ze heeft immers goede niet-Joodse vrienden –, geeft ze aan dat er een verschil is met mensen die vanuit hun eigen familiegeschiedenis begrijpen wat haar grootouders hebben meegemaakt en de doorwerking hiervan in haar leven. Ze koppelt gevoelde sociale veiligheid wisselend aan het oorlogsverleden. Daarin speelt ook de belasting een rol, die vaker genoemd wordt bij de naoorlogse generatie:

“Je moet je ouders niet te veel belasten, je moet heel wantrouwig zijn, altijd een soort van alertheid naar de wereld. Heel erg in loyaliteiten denken, dat mensen kleur moeten bekennen en niet zo’n beetje half-half met alles en iedereen mee moeten. Angstig zijn en weerbaar tegelijk, ingewikkelde dingen.” (Yael, derde generatie, familie A)

Loyaliteit en standpunten durven innemen spelen een rol in hoe mensen door Yael kunnen worden ervaren. Over haar vader zegt ze dat hij erin geslaagd is om niet voor de belasting te zwichten of om die zodanig te verdringen dat hij er niet actief last van heeft. “Dat is ook wel weer slim”. Samuel heeft zich niet vrij kunnen uiten, omdat dit indruiste tegen gangbare ideeën of de ideeën van zijn ouders. Hij zat daardoor “een beetje in een geforceerde bubbel”. Hij heeft die ideeën zelf proberen los te laten, maar is niet de confrontatie met zijn ouders aangegaan:

“Maar ik heb die mensen gelaten voor wat ze waren met hun eigen verdriet en herinneringen en ik heb daar echt altijd mijn best voor gedaan om dat niet te verergeren door mijn gedrag. Dat vind ik wel typisch tweede generatie. Dat je voor je ouders gaat zorgen, omdat je ze niet teveel pijn wil doen. Dat is natuurlijk niet een hele normale gang van zaken, want je breekt los op een gegeven ogenblik uit je ouderlijk huis en dan ga je. Dat is bij mij beperkt gebleven.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Hij heeft een strategie gekozen om zijn ouders niet te veel pijn te doen, maar ook niet om zichzelf gevangen te laten nemen: “Mijn hoofd zat niet in die bubbel”. De vader van Yael heeft een manier gevonden om het oorlogsverleden van zijn ouders te laten rusten, terwijl Yael er juist mee bezig is en ook bepaalde ontkenning of verdringing ziet in haar vaders omgang met dit verleden, hoe goed dit ook voor hem heeft uitgepakt. De familierelaties in deze drie generaties lijken op het gebied van het oorlogsverleden voor een deel gekenmerkt door stroefheid en verstriking, ook al wordt de relatie tussen de tweede en derde generatie als beduidend beter ervaren. De ouders van Samuel zijn hun gehele familie verloren in de oorlog. Dit heeft grote impact gehad op de mate van hechting die zij in staat waren aan te gaan met hun naasten:

“Zij konden dit gewoon niet. Als ze hun emoties vrij lieten dan kwam er zoveel ellende uit dat ze dat allemaal weg hebben gestopt, maar daardoor ook niet in staat waren om affectieve relaties diep te ondergaan, want daar komen natuurlijk ook emoties aan. En die waren er wel, maar die waren verstopt. Maar zij konden bijvoorbeeld ook absoluut niet een leuke opa en oma zijn voor de kleinkinderen, de

kinderen deden natuurlijk gewoon wat ze deden en dat ging helemaal niet. Dat vond ik enorm triest.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel benoemt het verdriet over dat zijn ouders geen “leuke” grootouders konden zijn voor zijn kinderen. Over zijn eigen gezin zegt hij dat de relaties liefdevoller en warmer zijn: “zij kennen mij, maar ik ken hun ook”:

“Mijn ouders kenden mij niet om het zo te zeggen. Ik ken mijn kinderen heel goed en zij kennen mij ook. We praten over alles en als we ruzie moeten maken, dan maken we ruzie en dat we een meningsverschil hebben, dan hebben we een meningsverschil, dus dat lijkt me vrij. Ik ben tevreden over hoe die relatie is. Ik ben niet zo’n beller, zo sociaal dat ik alles bijhoud en over anderen informeer. Ik hou de grote lijn goed in de gaten en als ik er moet zijn om advies te geven of iets te vieren. Maar die relatie is gewoon goed.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

De ouders van Samuel waren niet in staat affectie te tonen, omdat ze hiermee ook nare gevoelens moesten toelaten. In combinatie met hun religieuze huishouden leidde dit onder meer tot afstandelijke relaties, een kritische houding en prestatiedruk, die volgens hem voortkwamen uit zelfbehoud. In zijn eigen relatie met zijn kinderen is er meer emotionele nabijheid en toegankelijkheid, waar hij tevreden over is.

5.2.2 ‘Close’ ouder-kindrelaties: *laveren tussen liefde, (on)beschikbaarheid en onbedoelde lasten*

In de familie van Jeannette en Sander is er ook sprake van het ontzien van de (groot)moeder, want “ze had het ergste al meegemaakt” (Jeannette, tweede generatie familie B). Jeannette vertelt ook dat haar moeder “buien” kon hebben en verward kon zijn. Henny “gilde” bijvoorbeeld een keer in een winkel: “waarom heeft hij toen niet gezegd: we gaan weg?!” Ze doelde volgens Jeannette op haar vader en hun ouderlijk huis dat afbrandde in 1935 en haar vader opnieuw had laten bouwen in de Amsterdamse stijl – een “*eyecatcher*” – en daarmee zijn keuze om niet eerder weg te gaan. Jeannette vertelt dat ze zich schaamde als dit opeens gebeurde bij haar moeder. Ook was ze bang dat er ongelukken zouden gebeuren en “dat moeten we niet hebben”. Daar kwam bij dat Jeannette, die “hypersensitiviteit had ontwikkeld” en inlevingsvermogen in “haar narigheid” had. Ze had een diepe band met haar moeder, maar ook het gevoel had dat ze op haar moest letten. Haar moeder is volgens Jeannette ook niet “fijn doodgegaan”. Jeannette vertelt dat verpleegkundigen haar moeder te veeleisend vonden en dat ze constante hulp nodig had. Ze beschrijft een situatie waarbij zorgverleners haar ringen en kettingen wilden afdoen, zodat ze zichzelf niet kon beschadigen, maar dit mocht niet van Jeannette door de emotionele waarde van deze sieraden. Door Jeannettes eerdergenoemde hypersensitiviteit kan ze zich in hoge mate inleven in haar moeder, wat er ook voor zorgt dat ze overmatig zorg op zich neemt en zich verantwoordelijk voelt. Voor “emoties en pijnen” gaat Jeannette in haar jeugd naar haar vader toe. Toch omschrijft ze de relatie met haar ouders als “close”: “niet meer en niet minder dan dat”. Ze is bewust in de buurt van haar ouders gaan wonen met haar gezin en heeft gezorgd voor haar vader, die lange tijd ziek is geweest. Over de relatie met haar kinderen hoopt ze ook dat deze “close” is:

“Ik denk dat ik met beiden goed contact heb. We doen dingen. Wij [dochter en Jeannette] lijken heel erg op elkaar.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Sander, Jeannettes zoon, zegt over zijn zoon, inmiddels vierde generatie, dat ze “onwijs close” zijn:

“We noemen elkaar ook gabbers. Dus je hebt een liedje van *Lion King*, dat wordt met vader en zoon gezongen in de musical. En dan kent hij de tekst en ken ik de tekst en als we dat met elkaar zingen, dan is dat heel erg sentimenteel. Zo’n band hebben we met elkaar.” (Sander, derde generatie, familie B)

Hij denkt dat het oorlogsverleden wél invloed heeft gehad op de relatie tussen hem en zijn grootmoeder en “ook wel op de relatie tussen mij en mijn moeder, maar omdat dat haar moeder was.” In de relatie met zijn oom speelt dat oorlogsverleden minder. Sander vond zijn oma interessant. Hoe meer hij over haar te weten kwam, hoe interessanter zij werd. Het is een belangrijke relatie voor hem geweest. Hij ging als jongetje naar zijn oma toe, die ook regelmatig oppaste om vragen te stellen voor een schoolverslag. Ook ging hij met zijn ouderlijke gezin mee naar de herdenkingsbijeenkomsten, waar hij naast zijn oma stond. Sander benoemt de ervaren verschillen tussen zijn moeder en hem:

“Zij denkt op een andere manier dan ik. Zij heeft meer afschuw en ik ben juist meer de Sherlock Holmes. Zij stoot het af en ik ga erin. Als je nu tegen mij zegt dat we morgen naar Auschwitz gaan, dan zou ik dat doen en mijn spullen pakken. Als je dat tegen mijn moeder zegt, zou ze daar zeker niet naartoe gaan.” (Sander, derde generatie, familie B)

In dit citaat komt de nieuwsgierigheid van de derde generatie naar voren ten opzichte van de tweede generatie, die dat niet per se heeft of kan uiten (familie A, B). De verschillen zorgen volgens Sander niet voor botsingen. Hij vertelt dat zijn moeder hem aanmoedigen, als hij een bezoek aan het kamp zou willen brengen, terwijl ze dat zelf niet zou willen. In familie C stelt Marianne dat de relatie met ouders goed is, maar dat de kindertijd schadelijk is geweest:

“Intens, heel liefdevol. Enorm op elkaar betrokken. Onvoorwaardelijk. En tegelijkertijd volkomen gestoord, beschadigend, lastig, zwaar soms, maar ook daar weer, het is wat het is, we hebben het met elkaar te doen. Laten we er het beste van maken. Laten we er iets moois van maken. Ik heb toen ik net uit huis was wel even een tijdje wat distantie genomen. Wat niet wil zeggen dat ik geen contact hield, want ik belde bijna elke dag met ze. En ik vond het ook echt heel moeilijk toen mijn vader besloot om bij mijn moeder weg te gaan. En hij kwam wel bij mij en dan vertelde hij ook wel dat hij het ook heel moeilijk vond, dat hij zich een soort verrader voelde, dat hij vond dat hij het niet kon maken naar haar, maar dat hij zo ongelukkig was.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne laat hier goed de ambivalentie zien in de relatie van haar ouders: de relatie werd als hecht ervaren, maar kende ook verstoringen. Ze vertelt bijvoorbeeld dat haar moeder nog voor haar vader zorgde toen hij de relatie verbrak en een nieuwe partner kreeg met wie hij niet altijd kon optrekken omdat hij al wat ouder was:

“Dan ging hij bij mijn moeder logeren en dan ging zij voor hem zorgen. Als hij ziek was, dan moest zijn vriendin gewoon werken, ‘of hij dan bij haar kon.’ En toen heb ik op een gegeven moment ingegrepen en gezegd: ‘Mam, ben je nou eenmaal besodemieterd?’” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Tegelijkertijd zijn ze nooit officieel gescheiden en heeft haar vader ook berouw getoond over zijn gedrag:

“Ze is altijd van hem blijven houden en met alle gevolgen van dien. En hij heeft ook wel eens huilend bij haar aan de keukentafel gezeten dat hij enorm veel spijt had dat hij bij haar weg was gegaan. Ze is tot op het laatste moment naar hem toe gegaan, als hij daar weer moederziel alleen zat, want de kinderen waren naar school en zijn vriendin werkte. Mijn ouders waren officieel nog steeds getrouwd.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne vertelt dat ze haar ouders geconfronteerd heeft met hoe deze relatiedynamiek voor haar is geweest en zei: “Ik snap alles, maar snap jij hoe dit voor mij was?” Die gesprekken waren mogelijk:

“Ze vonden dat zó erg. Die zaten net zo te huilen als ik nu over mijn kinderen, want de liefde is er. En dan kan je heel veel van elkaar hebben en ik vind het heel mooi dat het gelukt is om in hele mooie open gesprekken al die rommel op te ruimen. Dus toen mijn vader slecht was de laatste jaren ben ik bijna elk weekend naar hem toe gegaan. Vaak in mijn eentje, zodat ik dan de hele dag met hem kon praten. Hij hielp mij en ik hielp hem. Ik vond het zó knap dat hij tot op het laatste moment nog in staat was om te leren om open te blijven staan en te zeggen: ‘wat erg dat ik dat zo onder mijn ogen heb laten gebeuren, dat ik dat niet doorhad.’ Ik probeerde ook daar waar dat kon nog dingen te herstellen of te veranderen, ook naar zijn eerste kinderen of naar mijn moeder toe als ik een nieuw inzicht had. Dat is zo respectvol. Dus toen mijn vader overleed, was er ook niks onafgemaakt, niks onuitgesproken tussen ons. En ik was voor hem opgelucht dat het lijden klaar was.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Door het hele interview loopt het gegeven dat Marianne lange tijd professionele hulp heeft gezocht en gehad om haar jeugdervaringen te onderzoeken en te verwerken. Dit heeft haar veel gebracht, zoals gesprekken met haar ouders op latere leeftijd, waardoor – en deze zin wordt vaker genoemd door deelnemers – “rommel kan worden opgeruimd” en erkenning kan plaatsvinden. Dit proces laat zien dat mensen niet alleen de genen, maar ook de emotionele erfenissen meekrijgen van hun (voor)ouders en die zij weten te verwerken en waartoe zij zich leren te verhouden en daarover een eigen taal over ontwikkelen. Als aanvulling komt in haar citaat, net als bij Samuel, naar voren dat er een zekere rust is als haar vader overlijdt doordat hij al zoveel geleden heeft en dat dit een zekere “vrolijkheid” (Samuel) of “dankbaarheid” (Marianne) teweegbrengt. De relatie met haar ouders heeft een grote ontwikkeling doorgemaakt.

De relatie met haar eigen kinderen die wat jonger zijn dan de rest van de deelnemers uit de derde generatie (begin twintig) is over het algemeen goed en ‘in beweging’ maar soms moeizaam geweest, waarbij de kinderen ook belasting hebben ervaren. Dit kwam echter met name door de scheiding van hun ouders en is volgens Marianne eerder indirect een gevolg van het oorlogsverleden en de schade die ze daarbij opliep als kind dan een directe oorzaak. Marianne vertelt dat de scheiding voor haar een onvermijdelijke uitkomst was van de ontwikkeling die ze zelf eerst moest doormaken. Daar hebben de kinderen onder geleden. Marianne heeft nu een fijne relatie met haar man, met wie ze in staat is schuringen of conflicten zich niet meer direct persoonlijk aan te trekken en samen te bespreken. De vader van Marianne, David, heeft drie levenspartners gehad met wie hij allemaal kinderen kreeg, waarvan haar moeder de tweede partner is met wie hij altijd getrouwd is gebleven. Er is weinig contact met Davids kinderen uit zijn eerste huwelijk, maar met de derde partner en haar kinderen is er wel goed contact. Mariannes dochter, Noa, geeft aan dat ze haar ouders niet zo vaak ziet, maar dat de relatie met haar ouders “wel prima is”. Hier speelt de relatief

jonge leeftijd van Mariannes kinderen, die nog studeren, ook een rol, en niet zoals andere, wat oudere derde generatiegenoten, die al wat meer kunnen terugblikken op hun adolescentie. Ook vertelt Marianne dat het normaal is voor de leeftijd van haar kinderen, dat zij hun eigen weg gaan en zich losmaken, maar dat de kwaliteit van het contact goed is. Dit wordt ook door Noa ervaren.

5.2.3 Warmte en gezelligheid thuis, voorzichtigheid en vermijding aan tafel

In de familie van Marcelle en Yasha (familie D) hebben haar Joodse grootouders en ouders (eerste moeder jong overleden, Denise als tweede moeder) de Holocaust overleefd. Deze relaties worden als warm en goed omschreven; er wordt veel gepraat, maar niet zozeer over lastige onderwerpen. Yasha zegt het volgende over de familieverhoudingen met zijn grootmoeder Denise:

“Zij heeft het weggestopt en zo heeft ze geleerd andere problemen ook weg te stoppen. Ze vermeed problemen, sprak niet makkelijk over dingen die haar dwars zaten. Als er aan tafel iets gebeurde, als iemand een *snappy* opmerking maakte tegen iemand anders, dan had ze zoiets van ‘jongens, wie wil er nog een kopje thee?’ Ze was meester in het zorgen dat er geen problemen waren en ik kan niet anders dan dat terugvoeren op haar eigen oorlogsverleden, de manier waarop zij overleefd heeft en hoe ze er later mee om is gegaan, namelijk door zich daar van te distantiëren en het weg te stoppen, want dat rakelt het allemaal op en dat was te pijnlijk.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Yasha geeft aan dat deze dynamiek niet per se negatief was. Zijn grootmoeder zorgde er ook voor dat “iedereen happy was”:

“Zij was wat dat betreft ook wel gewoon het cement in de familie en degene die zorgde dat iedereen altijd bij elkaar was en dat het dan gezellig was. Dus het heeft wel invloed gehad, maar het zorgde er wel voor dat lastige dingen niet werden besproken aan tafel. Je ging het niet als je bij oma aan tafel nog even hebben over wat je dwarszat.” (Yasha, derde generatie, familie D)

De relatie wordt als goed gezien, maar volgens Yasha liep je “wel het risico dat gesprekken wat oppervlakkig zijn” en dat het vooral gezellig moet blijven: “dat je het vooral hebt over hoe lekker het eten is en hoe mooi de tafel gedekt is en niet over hoe je je voelt, dus misschien heb ik er wel iets in gemist”. Zijn moeder Marcelle is overwegend positief over de relatie met haar ouders en haar kinderen. Over haar ouders, zegt ze:

“Geweldig! Ik heb natuurlijk vaak gedacht dat mijn leven anders was gelopen als mijn moeder was blijven leven. Mijn moeder speelde waanzinnig goed piano. Ze had een Steinway vleugel. Na de oorlog heeft ze een rode accordeon gekocht. En op piano speelde ze Bach, Mozart en Haydn. Ze heeft mij nog voordat ze overleed, meegenomen naar concert en ik heb schriften van haar gevonden over kunstgeschiedenis. Zij had gelukkig een middelbareschooldiploma, anders dan Denise. Nogmaals het was een heel gelukkig huwelijk, maar Denise was minder uitgesproken en had minder passies dan mijn moeder.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Marcelle beschrijft een mooie herinnering aan haar moeder en dat haar leven er mogelijk anders had uitgezien als ze nog had geleefd, ook al was het huwelijk van haar vader met Denise goed:

“Het was bij ons altijd hartstikke gezellig thuis. Iedereen kon komen en kon eten en alles mocht. Ik woonde in Arnhem en ik had veel vriendinnetjes. Als er sneeuw was zei hij: ‘Willen jullie achter de auto?’ En dan bonden we touwen achter de auto met de sleetjes en de andere vaders deden dat niet. En dan stonden die vriendjes ook op straat een beetje jaloers. En dan riep mijn vader: ‘Wil je ook? Hang je slee er maar achter.’ Bij ons thuis werd altijd gelachen. Mijn vader had altijd mopjes, hij maakte de hele dag geintjes. Het enige wat niet leuk was, was het overlijden van mijn moeder, het enige kind van mijn grootouders.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Zoals eerder benoemd, hebben alle Joodse grootouders van Marcelle de oorlog overleefd en is haar moeder jong overleden, een tragische gebeurtenis in hun leven. Haar grootmoeder zei dan wel eens: “Kind, ik adem nog wel, maar ik leef niet meer”. Verder, stelt Marcelle, hadden ze een goede jeugd met veel gezelligheid. Dit contrasteert met de familie van Samuel (familie A), waarbij beide ouders de kampen hadden overleefd en als wees uit de oorlog kwamen. Marcelle vertelt dat ze een goede relatie met haar kinderen heeft:

“Ik ben dol op ze. Nu mijn man aan het dementeren is, doen ze van alles, ze hebben de financiële huishouding zo ongeveer overgenomen en doen allerlei dingen voor ons. Mijn dochter zit steeds te denken dat ik er uit moet en verzint culturele activiteiten. En Yasha doet ontzettend veel. Ik heb een hele goede verhouding met m’n kinderen.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Het ouderlijke gezin van Marcelle was redelijk zelfredzaam na de oorlog, “dat maakte wel heel veel uit”:

“Mijn moeder kwam niet in haar eentje met drie kinderen uit die oorlog. Ze kwamen met een volwaardige man en een vrouw en twee kinderen uit die oorlog en diezelfde man kon in de zaak komen werken bij zijn schoonvader, dus hij had direct een inkomen. Ze hadden een huis. Het ging ze financieel best goed. Ze hadden al een auto. Ze waren verre van zielig. Er waren toen ook heel veel mensen die hartstikke zielig waren, maar wij niet, echt niet.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

In de familie van Benjamin en Aliza zijn de relaties ook relatief goed (familie E), waarbij Benjamin soortgelijke opmerkingen maakt als Yasha:

“Mijn vader zei altijd: ‘Je moet heel voorzichtig zijn met jouw tante, want die heeft dingen meegemaakt die je niet wil weten.’ Dus wij durfden nauwelijks naar haar te kijken. Dat was een aardige tante, maar ook daarom was er die hele zweem van voorzichtigheid, niet over praten, haar niet kwetsen. Dat was het centrale thema eigenlijk: elkaar niet kwetsen. We hadden ook nooit ruzie. Er werd nergens over gesproken.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

De relaties zijn goed, maar er is dus ook een bepaalde voorzichtigheid en onbereikbaarheid mee gemoeid: over sommige onderwerpen wordt niet gesproken. Dit krijgt zijn weerslag in de familierelaties:

“Ik denk dat de relatie met m’n moeder heel goed was, met m’n vader af en toe wat ingewikkeld. Mijn moeder was alleen maar warm en beschermend naar mij en aanrakerig ook. Mijn vader was meer op afstand. Maar het grappige is dat ik altijd het idee heb gehad dat mijn vader de enige vriend is geweest die ik ooit heb gehad. Terwijl dat bij m’n moeder niet zozeer was. Die was er gewoon altijd en dat was goed. Ik verwijt hen niks. Het is goed dat ze die oorlogsverhalen hebben verteld. Daar ben ik eigenlijk alleen maar positief over.” (Benjamin, tweede generatie, familie E).

Benjamin heeft in zijn ouderlijke gezin affectie ervaren, ook al waren er verschillen tussen zijn ouders, maar voelde hij zich ook “een beetje een eenling”, zowel thuis als daarbuiten:

“Dat uitte zich ook op school. Er waren allemaal groepjes en ik hopte een beetje tussen die groepjes in. Ik had met niemand ruzie, maar ik had verder ook niet hele goede vrienden en mijn vader, daar keek ik erg tegenop. Mijn vader was geniaal. Hij wist alles en altijd bezig met mij met leren. Dat vond ik heerlijk. Er hing een grote wereldkaart voor het bed en voordat ik naar bed ging, behandelden we altijd één land en daar praatten we dan langdurig over, over dat ene land wat daar allemaal mee was. Hij deed biologieonderzoek en dat deed ik samen met hem in de sloot, beiden met onze laarzen stonden we naar een aantal plantjes te zoeken. Dat was een enorme verbondenheid die ik nooit met een andere goede vriend heb gehad. Dat lag aan mij dat ik dat nooit ben aangegaan. Ik heb een vriend, die is totaal anders dan ik en die belt mij af en toe en daarom hebben wij nog steeds contact, want ik ben een hele slechte beller. Maar dat is wel de reden van de band met mijn vader denk ik.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Benjamin vertelt in dit citaat liefdevol over zijn vader en hun band die hij koesterde zijn kindertijd. Zijn vader was iemand van wie hij kon leren. Deze specifieke verbinding had hij niet met zijn moeder, maar de relatie met haar ervaaarde hij wel als goed. Hoe Benjamin zich verhoudt tot zijn sociale leven komt goed naar voren: hij wil wel contact met mensen en met Joden omdat dat goed voelt, maar dan moet hij zelf dat initiatief nemen. Hij zegt dat hij altijd een excuus heeft om dit te doen, dat het bijvoorbeeld te druk is, maar “dat is niet de hele waarheid”:

“Het is dat ik niet zo ben van het contact onderhouden. Ik heb altijd het idee dat ik mensen tot last ben en ik zie daar tegen op. Dus dat doe ik niet. Ik had me voorgenomen om dat meer te doen, maar dat is nog niet gelukt. Ik heb toevallig met m’n twee Joodse vrienden weer afgesproken, een paar maanden geleden. Maar ik vind het heel lastig om dat te onderhouden, dus daar moet ik meer mee doen en nu ben ik weer zo afgeleid doordat ik veertig uur werk, dat ik denk: nu even niet. Het nu-even-niet-argument heb ik altijd wel. Er is altijd wel iets anders wat op dat moment belangrijker is. Maar ik vind die vluchtige contacten juist wel leuk, het hoeft niet zo diepgaand te zijn verder.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Later in het interview vertelt hij nog over zijn contacten met anderen:

“Met sommige heb ik wel contact, maar dat zijn er niet veel. Ik heb niet zo heel veel verbintenissen überhaupt met mensen. Maar er zijn verschillende niet-Joden waar ik hele goede contacten heb. Die vriend die ik dan zie, die ken ik bijna m’n hele leven, hij is wel heel belangrijk voor me, hoe verschillend wij ook in elkaar zitten. Ik geloof niet dat ik meer Joodse vrienden dan niet-Joodse vrienden heb. Het gaat mij meer om de mens en ik houd er wel van een beetje intelligent te zijn, dat is wel meegenomen en die vind je in beide groepen.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Hij zegt over zichzelf dat hij niet goed is in verbintenissen aangaan en contacten onderhouden. Daarnaast denkt hij dat hij mensen tot last is. Die verbintenissen gaan zowel over Joodse als niet-Joodse contacten. Hij vindt de mens belangrijker. Met zijn kinderen ervaart hij een goede relatie, die elk eigen kwaliteiten hebben:

“Ik vind het heel goed, het zijn hele fijne meiden. Het zijn twee hele verschillende dochters met elk hun eigen kwaliteiten. Ik vind het geweldig hoe ze het doen en wat het belangrijkste is: dat we hele goede relatie met ze hebben.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Zijn dochter Aliza beschrijft de relatie met haar grootouders als goed, maar haar grootmoeder Ida overleed toen zij zeven jaar was en haar grootvader begin twintig, dus haar grootvader heeft zij langer gekend. Hij dook onder tijdens de oorlog en was eerst getrouwd en had een gezin in Israël. Over de relatie met hem zegt Aliza:

“Heel goed, liefdevol. Hij was altijd blij als we op bezoek kwamen. Ik kan me zijn blik nog heel goed herinneren, pure liefde, trots en gek op de kleinkinderen en trots. En hij had dus ook allemaal kleinkinderen in Israël en toen hij wat vergeetachtiger werd, kreeg hij van mijn tante een visuele stamboom met de foto’s en namen erbij van wie waarbij hoorde en dat liet hij elke keer zien van: dit is mijn familie.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Over haar eigen ouders, geeft ze aan dat ze een redelijk beschermende opvoeding heeft gehad. Dit uitte zich bijvoorbeeld in een verre reis die ze maakte en hun beschermende rol daarin:

“Ik denk wel het elkaar beschermen en weten waar je bent. Zoveel mogelijk willen anticiperen op dingen, voor elkaar zorgen. Toen ik zeventien was, ben ik naar Australië gegaan. Achteraf denk ik: wat heb ik mijn ouders aangedaan, want die hebben het volgens mij heel zwaar gehad. Maar mijn vader regelde alles voor me, superlief maar die hadden het heel moeilijk gevonden als ik had gezegd: ‘laat mij even mijn eigen ding doen’. Ik denk dat het hun heel veel rust gaf om te weten in ieder geval precies waar ik wanneer was. Ik had maar dit [knipt met vingers] hoeven doen en mijn vader was naar me toe gevlogen, als ik dat fijn had gevonden, naar Australië.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Ze geeft aan dat ze de betrokkenheid van haar ouders fijn vond, maar niet wist dat dat niet bij iedereen zo is: ze zegt dat ze het soms moeilijk vond om zich los te maken van haar ouders en dat haar zusje daar anders in is geweest. Zij volgens Aliza “iets rebelser, die heeft zich er vaker tegen verzet”. Verder beschrijft Aliza haar ouderlijk gezin als volgt:

“[Ik heb heel erg] een gevoel meegekregen van bescherming en angst, maar ook van bezorgdheid, en daardoor heel warm en veilig, maar misschien af en toe toch ook wel richting de grens van benauwend. En dat snap ik heel goed met de context. Maar ik denk wel dat dat heeft bijgedragen aan wie ik nu ben. Dat is iets wat ik mijn kinderen hopelijk iets minder zou willen meegeven, dat is misschien een luxe die ik heb omdat ik er één generatie verder vandaan zit.” (Aliza, derde generatie, familie E)

In veel Joodse families met een oorlogsverleden is angst een rode draad. De opvoeding van Aliza kenmerkt zich volgens haar door voorzichtigheid en soms een te beschermende rol van de ouders. De nadruk ligt dan vooral op de overmatige zorgzaamheid van de ouder richting het kind, en niet van het kind richting de ouder, zoals meer het geval is bij andere families (A, B en C). Ook benoemt Aliza dat bepaalde gedragingen of belastingen minder worden naarmate de generatie jonger is en steeds verder van het oorlogsverleden afstaat. Deze distantie kan helpen relativeren en bijdragen aan de verwerking van en verhouding tot het oorlogsverleden.

5.2.4 Losmaken, vrijheid in verbondenheid en veranderende relatiedynamiek

Hoewel er overeenkomsten bestaan tussen familiepatronen, hebben families A en F een behoorlijk expliciete dynamiek en consistent verloop tussen de generaties. Daar is sprake van een relatief groot contrast tussen de eerste en tweede, en tweede en derde generatie. Eerder kwam aan bod dat de vader van Jaïr veel praat over de oorlog en dat het vele praten door hem als onbegrensd wordt ervaren. Als er wordt gevraagd in het interview met Jaïr hoe de relatie met zijn ouders is en specifiek met zijn vader, antwoordt hij het volgende:

“Dat er eigenlijk niet een echte wederkerige relatie is. Ik probeer wel met hem te praten, maar hij houdt vooral monologen. Ik heb het gevoel dat ik langsga uit een soort respect en omdat ik daar zelf ook wat mee te halen heb, maar het voelt uitermate complex. Zolang ik mij kan herinneren, keek hij mij nooit aan, altijd langs mij, heel gek. Dus daar ben ik me jaren van bewust geweest, dat ik echt zoiets had van ‘hallo ik ben hier’, en dan weggijken en dan altijd over de oorlog beginnen.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr vertelt over een uitermate complexe band met zijn vader. Hij denkt dat het op één of andere wijze te heftig is voor zijn vader om hem aan te kijken:

“Ik denk dat hij uiteindelijk een hele gevoelige man is, die een pantser om zich heen heeft gebouwd en in die zin vind ik dat hij dat knap heeft gedaan als zeer gerespecteerd medisch specialist die actief is geweest tot op hoge leeftijd en met lezingen geven aan middelbare scholieren. Ik heb veel respect voor hem, maar in de relatie blijft het alsof je niet echt tot hem kan doordringen. Ik denk dat iedereen die hem kent dat heeft. Dus laat hem in de Spielberginterviews helemaal z’n verhaal geven, laat hem op het podium en hij vertelt honderduit. Dan is hij op z’n best en voelt hij zich als een vis in het water.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

De relatie met zijn kinderen vormt hierin een contrast, dat is volgens Jaïr een “fijne” relatie:

“Fijn, grappig. Het plan is dat we geen plan hebben, dat is één van de gevleugelde uitspraken. Dus ik ervaar met hen een enorme vrijheid. Ze zijn altijd vol lichtheid en zijn superblij, heldere, slimme meiden, totaal niet politiek geëngageerd, daar hebben ze heel weinig mee. Ze staan heel praktisch in het leven. Dat is een verademing.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Talia, de dochter van Jaïr, benoemt dit contrast eveneens:

“Ik merkte dat bij hem [grootvader] niet zo, meer van mijn vaders verhalen. Hij vertelde altijd dat zijn band met ons als kinderen zo anders is, dan de band die hij had met zijn vader. Ik heb een hele goede band met allebei mijn ouders, vooral door de verhalen van mijn vader van hoe het voor hem als kind was, begreep ik hoe het eraan toe ging thuis, maar zelf bij verjaardagen kon je dat niet echt zien, dan was dat zoals het altijd is.” (Talia, derde generatie, familie F)

Over haar vader zegt ze dat “hij een heel *open minded* en optimistisch persoon is, en een wereldmens”. Ze is ook Joods opgevoed en die Joodse identiteit heeft een meer culturele focus gekregen vanwege haar leven in Israël:

“We zijn best wel Joods, wij gingen als kind naar sjoel en we deden een beetje sjabbat, maar we zijn nooit echt religieus opgevoed, dat we moesten leren [Tora en Talmoed bestuderen, CZ]. Dat deden we allemaal op school. Maar met de jaren is dat natuurlijk iets liberaler geworden en ik denk ook meer cultureel in een bepaalde zin? Omdat als je in Israël woont is het *obvious* dat je op vrijdagavond met elkaar gaat eten. En dat je hier Pesach viert en Poerim, dat is zoiets gewoons. Op die manier is dat een heel groot onderdeel van mijn leven.” (Talía, derde generatie, familie F)

Talía beschrijft een hechte band met haar ouders en haar zusje. Ook zij noemt het woord ‘close’. Ook deelt ze dat ze altijd een goede band heeft gehad met haar beide grootouders, maar meer met haar grootmoeder:

“Ik denk meer met mijn oma dan met mijn opa, ook omdat mijn opa verder weg woonde. Die band was prima, maar minder persoonlijk. Ze hebben natuurlijk allebei een oorlogsverhaal en ik sta bij beide verhalen heel dichtbij. Omdat ik dicht bij mijn oma zelf sta, denk ik dat haar verhaal dicht bij mij staat.” (Talía, derde generatie, familie F)

Ze vertelt ook dat ze dichtbij haar grootmoeder woonde in tegenstelling tot haar grootvader, die in een ander stad woonde, en dat haar grootmoeder een grote rol speelde tijdens haar jeugd:

“Mijn oma kwam gewoon drie of vier keer per week over de vloer, als kind en nu nog steeds hebben we een goede band.” [In deze familie leven beide grootouders nog, CZ]. (Talía, derde generatie, familie F)

Over zijn andere familierelaties beschrijft Jaïr nog dat hij met zijn broer en zus een soort sarcasme ontwikkeld heeft omdat het “vaak zo heftig, absurdistisch en obsessief is hoe zijn vader over de oorlog uitweidt. Humor doet in deze wonderen”. Bij zijn kinderen ziet Jaïr voor zijn vader een diep respect, om wat hij allemaal heeft meegemaakt en er toch goed is uitgekomen, maar “bij ons is er ook in een lange periode iets geknapt, dat we dit respect ook een beetje zijn kwijtgeraakt”:

“Het is zo heftig en obsessief geweest dat we lang geen respect meer voor hem konden opbrengen. Terwijl als we het feitelijk bekijken, het natuurlijk uit trauma voortkomt. Dus dat is dubbel. Dat het zo extreem is dat je moeite hebt om het een plek te geven. Het is bijna niet te bevatten. En die heftigheid zit niet alleen in de verhalen zelf. Als hij daarover vertelt, dan komt hij in een totaal andere zone terecht. Dat is denk ik ook het gevoel van ongemak dat ik kan er ook niet lang kan zijn, dan moet ik daar weg. Het voelt dan beklemmend.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Hij vertelt erna echter ook dat nu zij ouder worden, ze dit respect meer kunnen opbrengen, juist omdat ze zien dat het uit trauma en onvermogen voortkomt. Tevens zien ze dat naast zijn ‘onbegrensde’ “verhalendrank” steeds meer ruimte komt voor dankbaarheid:

“Tegelijkertijd is het fijn dat nu hij ouder is hij een andere, meer dankbare houding heeft. Dat werkt positief door voor de hele familie. Ik merk dat dit helend werkt voor mijn vader zelf en voor alle kinderen en kleinkinderen. Het heeft bijna een héél leven voor mij geduurd, maar nu is het er dan.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Bij de meeste families is sprake van een aanvankelijk moeizame, schadelijke of afstandelijke, relatie tussen de eerste en de tweede generatie (familie A, C, en F); bij andere families wordt direct de warme band benoemd, maar kent deze band ook complexe relatiedynamieken (familie B, E, D). Ook in families met beschreven goede relaties, zijn de psychische schade en de omgangswijzen met het oorlogsverleden merkbaar en voelbaar. Daarnaast ontstaan er in alle families maten van begrip, respect of compassie voor hun diep getraumatiseerde (groot)ouders, die niet anders konden of kunnen dan hun ware gevoelens en emoties te onderdrukken en te vermijden. Door hoe de sfeer en relatie is, maken sommige familieleden duidelijke keuzes voor zichzelf en voor hun kinderen om anders met het oorlogsverleden om te gaan (familie A, F). In andere families zijn er ontwikkelingen op latere leeftijd waardoor ze de relatie anders, voornamelijk positiever, zijn gaan beleven (familie B, C). Tegelijkertijd ontkomt men niet altijd aan de complexiteiten en onbedoelde lasten, die voorzichtigheid en angst in de hand werken en waarvan men ook benoemt dat ze wellicht horen bij een dergelijk familieverleden (familie D, E). Ook al wordt er soms openhartig gepraat in gezinnen en zijn er momenten van warmte en gezelligheid, dan nog (of juist) kunnen pijnlijke of lastige gespreksonderwerpen alsnog worden vermeden. Dit voelt in de ene familie meer beladen dan bij de andere familie. Soms werkt verdringing door in te veel afstandelijkheid en een gebrek aan affectie, soms in het tegenovergestelde: te veel nabijheid en beklemming.

5.3 Levensovertuiging en (Joodse) identiteit

Zoals in hoofdstuk 2 aan bod kwam, is het onderwerp van de Joodse identiteit met name benaderd met de schijf van vijf van Ido Abram, “een bekend model in Joodse kring” om te spreken over de eigen identiteit.⁷ Joden in Nederland waren volgens Abram geen nieuwkomers of personen met een migratieachtergrond, maar wel geïntegreerd met behoud van eigen identiteit. De aantrekkingskracht van de schijf is volgens Abram dat het betrekking heeft op het individu en niet de groep en dat het veronderstelt dat (Joodse) identiteit meer is dan alleen de religie, cultuur en traditie: Joods-zijn vindt ook plaats in andere ‘ervaringsgebieden’.⁸ Ook seculiere, ‘kosmopolitische’, ‘antiracistische’ en geassimileerde Joden hebben een Joodse identiteit.⁹ Daar komt de eigen beleving en persoonlijke levensgeschiedenis nog bij. Een risico volgens Abram was als Joden te veel zouden “blijven hangen” in het ervaringsgebied van de Sjoa en antisemitisme, wat hij “eenzijdig pathologisch” noemde, of zich alleen zouden identificeren met het ervaringsgebied van de Nederlandse samenleving. Het zou juist een uitkomst bieden als alle andere segmenten ook een rol speelden in de identiteitsbeleving. De Sjoa zou dan geen eindpunt van identiteitsvorming zijn en ook maakte het dan niet uit in welk ervaringsgebied je zou ‘beginnen’, zolang je ook aan de andere vier aspecten van de Joodse identiteit zou toekomen.

Uit de familiegeschiedenissen van de zes Joodse families spreekt de grote diversiteit van hun Joodse achtergronden, die overlap met elkaar kunnen hebben en niet altijd scherp afgebakend zijn: de meeste families hebben een smalle tot brede opvatting van ‘joodse religie, cultuur en traditie’. In deze paragraaf zijn ze toegepast op families en generaties, maar ook op individuele overtuigingen. Sommige families zijn traditioneel joods of (modern) orthodox zeker in de eerste generatie en doorlopend in de tweede (familie A, F), anderen seculier maar cultureel geëngageerd (familie B, C, D) door interesse in ‘lernen’, Joodse muziek, literatuur, geschiedenis en wetenschap. Wat ook duidelijk wordt, is dat Joods-zijn voor iedereen iets anders betekent en men voorbij de normativiteit kijkt van de door religie gedefinieerde identiteit:

⁷ Abram, “Joodse identiteit is geen vast gegeven”, 1.

⁸ Abram, “Joodse identiteit is geen vast gegeven”: 2.

⁹ Deze houden vijf ervaringsgebieden of waarden in, die de Joodse identiteit (kunnen) vormen: a. joodse religie, cultuur en traditie; b. Israël en zionisme; c. Sjoa en antisemitisme, vervolging en overleving, d. Persoonlijk levensverhaal en eigen beleving; e. Nederlandse cultuur en omgeving.

alleen via de Joodse moeder en via een religieus leven. Wel vormt deze normativiteit soms nog steeds een pijnpunt, als Joden enkel via de vader Joods zijn, zich niet erkend voelen in hun identiteit en geschiedenis en zich soms geen deel voelen uitmaken van een Joodse gemeenschap, ook al vindt men een eigen weg binnen het Jodendom of enige berusting (familie B, C).

De invloed van een Joodse of juist niet-Joodse partner speelt ook een rol: het hebben van een Joodse of uitgekomen partner blijkt niet altijd de identiteit te versterken of ruimte te geven aan de verdere ontdekking van de Joodse identiteit of juist het losmaken hiervan (familie C, F). In andere gevallen blijkt het hebben van een Joodse partner juist wel een opening te bieden voor ontdekking van de Joodse identiteit al dan niet tijdelijk (tweede generatie, familie D). Soms wil men juist in de tweede en derde generatie bewust een relatie met een niet-Joodse partner (familie A, B, F), maar pakt dit toch anders uit (familie A). In andere gevallen maakt de afkomst van de partner niet uit (familie B, C, D, E). Sommige families hebben een orthodox-joodse achtergrond via hun Duitse of Poolse overgrootouders (familie B, F). Deze families worden langzaamaan liberaler: men vindt zingeving en identiteit niet uitsluitend binnen het religieuze of liberale en culturele jodendom maar juist ook in het eigen levensverhaal en hoe men tot de eigen bevrijding komt. Tegelijkertijd is er door de gebeurtenissen Israël en Gaza sinds 7 oktober 2023 en de spanningen die dit teweegbrengen in de samenleving, ook een toenadering naar Joodse gemeenschappen waar te nemen. Er is dan sprake van herverbinding met de eigen gemeenschap, waar men dat passend vindt of nodig heeft. Ten slotte is de gemene deler in deze studie het Holocaustverleden van de Joodse (groot) ouder die de oorlog heeft overleefd en die ook een bron van identificatie vormt, zowel negatief (verdriet, angst) als positief (veerkracht, trots). De identificatie en doorwerking in tweede en derde generaties, zijn evident. Tegelijkertijd wordt het duidelijk dat nagenoeg niemand daadwerkelijk is ‘blijven hangen’ in ‘het ervaringsgebied’ van enkel de Sjoa en het antisemitisme en dat het vooral, zoals Abram stelde, een beginpunt kan zijn van de (naoorlogse) Joodse identiteitsvorming, maar niet per se ook het eindpunt.

5.3.1 Voorbij religieuze definities: joodse tradities, waarden en levenswijzen

De meeste deelnemers in dit onderzoek identificeren zich niet uitsluitend als halachisch joods, via de moeder en op een traditionele religieuze wijze. Eén familie heeft Portugees-joodse wortels en is oorspronkelijk orthodox: Samuel (tweede generatie, familie A) heeft ervoor gekozen zijn kinderen bewust met de Joodse tradities op te voeden omdat hij het belangrijk vond om dit door te geven, maar zelf definieert hij het Joods-zijn als “een culturele, sociale verbondenheid met de Joodse geschiedenis, de Joodse gemeenschap en niet zozeer op religieus gebied”. Hij omschrijft zichzelf niet als religieus omdat hij niet in God gelooft of in de waarheid van de Torah:

“Dat is een religieuze beleving. Voor mij is het Jodendom geen religieuze beleving, maar meer een *way of life*, de gebruiken, de tradities, de familiedingen en daar erken ik ook een bepaalde waarde aan, maar dat is niet een religieuze waarde. Dus ik ben een sociaal-culturele, historische Jood [lacht].” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Gezien Samuel orthodox is opgevoed, is hij wel “sterk opgegroeid” met de *halachische* definitie van joods-zijn. Gedurende zijn leven heeft hij zich echter deels losgemaakt van deze opvoeding:

“Daar ben ik zelf wel wat losser van gekomen, ben [daar] natuurlijk heel sterk mee opgegroeid, joods als je een joodse moeder hebt en anders niet. Ik ben daar wel veel losser in de loop der jaren over geworden. Naarmate ik zelf vrijer werd, werd dat beeld ook vrijer. Misschien moet het strenge er wel

zijn vanuit, laat ik zeggen ontwikkeling vanuit een volk en dat dat een manier is om dat in stand te houden. Dat zou wel kunnen, maar voor mij is het niets, mensen die Joods zijn en hoe Joods ze zijn, dat moeten ze zelf uitzoeken.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuels dochter Yael houdt zich niet aan de traditionele regels en wetten, maar “is gewoon heel Joods in alles wat ik doe en denk” en ervaart daarbij ook ambivalentie. Ze beschrijft een ruime definitie van Joodse identiteit:

“Er is geen Jood die zichzelf niet als Joods beschouwt, omdat het Jodendom niet alleen een religie is, maar ook een etniciteit. Er zal geen Jood zijn die zegt “ik ben niet Joods”, dus ik beschouw mezelf wel als Joods. Ik heb een hele ambivalente verhouding tot het Jodendom. Ik heb het religieuze jodendom en het traditionele leven verlaten. Ik hou me niet meer aan de wetten, de regels en de toestanden. Maar ik ben gewoon heel Joods in alles wat ik doe en denk. Soms hou ik me dan wel weer ineens aan de tradities. Ik ga bijvoorbeeld niet autorijden op Jom Kippoer. Maar grote verzoendag doe ik, Joods nieuwjaar, Pesach, Chanoeka, alle feestdagen waar ik religieus gezien niets mee heb, maar die me toch een soort verbondenheid verlenen met een groter verhaal en onderwerpen, die hebben toch wel vaak met het Jodendom te maken. Dat zal vast niet heel toevallig zijn.” (Yael, tweede generatie, familie A)

Yael beschrijft een wisselende verhouding tot haar Joodse identiteit: ze leeft niet meer religieus, maar hanteert nog wel bepaalde gebruiken en volgt bepaalde tradities. Ze stelt ook dat Joods-zijn juist “iets onuitlegbaars is wat aan elkaar hangt door ambivalenties en inconsistenties”, en waarbij “geloven” en “doen” twee verschillende dingen zijn, maar die elkaar niet per se tegenspreken. Sander geeft aan dat alles wat te maken heeft met de Tweede Wereldoorlog verwant is aan zijn oma en het Jodendom. In het verleden droeg hij een davidster, maar dat paste op een gegeven moment niet meer:

“Eigenlijk alles wat te maken heeft met de Tweede Wereldoorlog is vaak ook aan m’n oma gerelateerd, maar ook aan het Jodendom. Ik heb in mijn middelbareschooltijd ook een davidster gedragen. Dat was mijn link met dat ik Joods was. Het Jodendom en hoe zij als traditionele mensen leven, dat is niks voor mij. Daar houd ik niet van. Ik heb diep respect voor ieder, welk geloof ze ook hebben, daar blijf en hou ik me aan.” (Sander, derde generatie, familie D)

Hij vertelt verder dat mensen vaak enkel worden gezien vanuit een bepaald geloof of normen, maar dat het hem er om gaat dat zijn oma iets heeft meegemaakt, waar hij geen enkel mens mee wil laten leven. De familie van Marcelle en Yasha is zowel modern orthodox als liberaal, maar van het geloof krijgen ze maar weinig mee. Doordat Marcelles man uit een “stevig orthodox milieu” komt, beseft ze hoeveel ze had gemist:

“Ik keek mijn ogen uit en ik dacht bij mezelf: wat heb ik thuis veel gemist. Ik wist er dus niets van en dat heb ik geprobeerd in m’n leven een heel klein beetje bij te spijkeren. Maar wat er met mijn man gebeurde, is dus omgedraaid. Hij komt uit een heel orthodox milieu en gaat studeren. Hij denkt op een gegeven moment dat hij eigenlijk al langer niet gelooft in het bestaan van God. Toen ik dat bij hun thuis had ontdekt en het eigenlijk wel leuk vond om een aantal van die dingen over te nemen, zei mijn man: “Ik heb toch echt helemaal geen zin meer om nog koosjer te eten en ik ga maar eens in een auto stappen op sjabbat,” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Marcelle viert de feestdagen met de kinderen en kleinkinderen, maar hoeft zelf niet meer religieus te leven. Ze hield vijf jaar een koosjere huishouding, maar vond uiteindelijk dat er te veel regels waren:

“Ik steek vrijdagavond kaarsjes aan als m’n kleindochter komt. Zelf hoef ik niet meer. Ik heb natuurlijk ook de beperking ervaren. Ik kom uit een familie van gastronomen en ook heel erg francofiel [Denise was Franse, CZ]. Maar er werd bij ons thuis alles gegeten wat God verboden heeft: kreeften en garnalen. Mijn vader was dol op broodjes paling. Als er iets is wat je in het jodendom niet mag eten, want die schaal- en schelpdieren heb ik allemaal afgeschaft [schaal- en schelpdieren en paling zijn niet koosjer, CZ]. Wij hebben hier niet alleen een koosjere huishouding gehad, maar ik stapte ook niet in de auto. Dat was toen we net getrouwd waren, in 1966, een jaar of vijf heb ik dat hier zo gedaan. Ik zou nooit meer willen, zo’n leven van niet mogen in de auto stappen, niet de telefoon mogen pakken, niet het licht aan draaien.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Marcelle’s zoon Yasha identificeert zich als Joods en ervaart dit in verschillende aspecten van zijn leven:

“Voor mij zijn een aantal tradities in de familie zoals Pesach, Rosj Hasjana, Chanoeka, de connectie met Israël, de familie daar. De cultuur van leren. Wat heel diep in het Jodendom zit en wat ik echt heb meegekregen en ook heel erg waardeer, is het idee van vragen stellen en daardoor verder komen, dat vind ik leuk. En ik denk dat dat komt omdat ik dat van kinds af aan heb meegekregen. Dus daarin voel ik me Joods. Die drie dingen zijn het belangrijkste, maar niet religieus. Ik luister heel veel Amerikaanse podcasts met verrassend vaak Joodse makers, maar ik weet niet of ik ze erop uitzoek. Maar ik lees geen boeken over Joodse cultuur of specifiek dat ik denk dat ik nu eens een boek van een of andere Joodse schrijver ga lezen.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Op het gebied van joodse religie, traditie en cultuur is veel ruimte voor verschillende interpretaties: voor Benjamin is Joods-zijn een gevoel en een volk, geen religie of traditie:

“Als je een christen bent en je doet niks meer aan het christendom, ben je niks meer. Als je niks aan het jodendom doet, ben je nog altijd wel een Jood, het is ook een volk. Zo voel ik het scherp. Het is die enorme verbondenheid. Dat zie je al genetisch, maar het gaat veel verder dan genetisch, het is ook een gevoel. En ik merk dat als ik inderdaad met Joden praat, direct de klik voel. Je hoeft geen uitleg te geven. Eigenlijk is dat het voornamelijk en toch ook wel die warmte, die je ervaart op het moment dat je met andere Joden bent, veiligheid. Niet hoeven te verantwoorden, niet op je hoede hoeven te zijn.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Hij ervaart vanuit het Joodse volk een mate van verbinding met andere Joden, veiligheid en een soort ontspanning, omdat hij zich niet hoeft uit te leggen. Over zijn vader zegt Benjamin dat hij vóór hij trouwde met zijn moeder negen jaar in Israël woonde en hem geen Hebreeuws leerde. Zijn vader, die ook meedeed aan het Spielbergproject sprak alleen Nederlands, “dat is natuurlijk ook weer assimileren en dergelijke”. Benjamin had graag Hebreeuws geleerd, maar zijn vader wilde hem alleen onderwijzen over religie en tradities. Benjamin wilde dat niet: “Ik vond het totaal oninteressant. Ik wilde echte dingen leren, niet nepdingen in mijn ogen”.

5.3.2 Verbondenheid met Israël, zionisme en kritiek op Israël

Over het algemeen voelen de deelnemers zich verbonden met de staat Israël, steunen ze het bestaan van Israël en kan dit samen gaan met kritiek op het regeringsbeleid van de staat Israël. Samuel (familie A) ziet zijn betrokkenheid bij een Joodse gemeenschap “zonder dat ik dat allemaal even mooi en prachtig vind”, als een *way of life*: “een pakket van dingen die je doet en die [je] identiteit bepalen, dus ik ben wel écht, écht Joods.” Een onderdeel daarvan is zijn verbondenheid met Israël:

“Waar ik me ook begeef en wat ik ook doe, ik voel mij verbonden met Israël, het bestaat. Dat is in deze periode lastig, want wat de regering ervan maakt, wat de kolonisten ervan maken, dat vind ik verschrikkelijk en niet te tolereren en onjuist. Maar het bestaan van Israël staat voor mij buiten kijf, dus daar zit wel een regering die me niet bevalt en gedrag wat me niet bevalt, maar dat de Joodse staat er is, vind ik wel fijn. Dus dat is ook deel van mijn Joods-zijn op de een of andere manier.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel onderscheidt zijn verbondenheid met de staat Israël met de politieke keuzes van de regering. Israël heeft nu wél het vermogen zich te verdedigen, ten opzichte van de Joden die tijdens de Holocaust systematisch zijn vervolgd en vermoord. Dat betekent niet dat hij het eens is met de manier waarop de staat Israël zich verdedigt. Dat de staat Israël fungeert als een ‘beschermingslinie’, is een bekend sentiment onder veel Joden:

“Ik voel me heel erg verbonden met Israël en dat komt absoluut door het fenomeen Israël in de eerste plaats als een Joodse staat, dus ook als ik het met de regering niet eens ben, raakt dat me niet als we het hebben over de staat Israël. De verbondenheid is sterker geworden, ook omdat ik een dochter heb in Israël. Deze dagen hier drijven mij erg naar de Israëlische kant, vanwege het opkomend antisemitisme en de situatie. Met alles wat hier nu gaande is, ben ik extra blij dat Israël er is.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

De verbondenheid met Israël is sterker geworden: door “de situatie” en antisemitisme. Zijn steun voor het bestaan van Israël wordt ook versterkt door wat hij ziet als onvoldoende geïnformeerde meningen van anderen:

“Ik begrijp dat mensen kritiek hebben op wat er gebeurt, dus daar hoeven we niet over te praten, maar al die meningen die mensen op basis van non-kennis verkondigen, dat brengt mij alleen maar meer naar die kant dan minder, ondanks mijn grote meningsverschil. Israël vecht voor zijn bestaan. Het is een kwestie van leven of dood en dan kies ik toch maar voor het leven. Daar wegen filmbeelden van ellendige toestanden en foute politieke beslissingen niet tegenop. Over de realiteit en de mogelijkheid dat dat altijd zal blijven bestaan, daar kun je wel je vragen bij hebben. Maar ik ga liever in Israël ten onder dan hier, dat is ongeveer mijn gevoel daarover. Dat selectief uit je huis gehaald worden, lijkt mij erger dan een bom op je huis krijgen in Israël, omdat je met zijn allen (gevoelsmatig) ten ondergaat. Het is allebei niet zo leuk. [lacht]” (Samuel, tweede generatie, familie A)

In dit citaat komt de gevoelde band met Israël naar voren, die deels versterkt wordt door antisemitisme en door desinformatie waarop anderen hun meningen vormen en delen. Uit de laatste twee zinnen van het citaat spreekt eveneens een zeker cynisme of cynische humor. Dit kan een omgangswijze zijn met de

ervaren waakzaamheid in Nederland en de koppeling tussen het oorlogsverleden, toen Joden uit huizen gehaald werden, en huidige maatschappelijke ontwikkelingen waardoor de gevoelde dreiging dichterbij komt. Ook komt in dit citaat een zeker Joodse gemeenschapsgevoel naar voren of de behoefte daaraan. Ook Marcelle voelt verbondenheid met het Joodse volk en Israël. Ze verwijst hierbij naar de schijf van vijf:

“Ik hoor bij een leuk clubje en die hebben wijze boeken geschreven. De manier waarop Joden na de oorlog hebben overleefd, vind ik bewonderenswaardig. Die zijn onmiddellijk weer synagogediensten gaan organiseren, die zijn onmiddellijk meer clubjes voor de kinderen gaan organiseren. Dat vind ik hartstikke goed, en zoals ik eerder zei: ik hoef niet trots te zijn, maar ik voel me Joods en je kunt zeggen ik voel me ook vrouw. Ik ken de cultuur een beetje. Joodse feestdagen vind ik enig om te vieren en doen we ook. Joodse identiteit kan je natuurlijk op alle mogelijke manieren beleven. Dat is die beroemde schijf van vijf van Ido Abram. Ik vind het behoorlijk geweldig hoe je in zo’n korte tijd een heel land [Israël, CZ] uit de grond kan stampen en *High Tech* in Israël is ongelooflijk, dat is echt indrukwekkend. Ik voel me verbonden met Israël. Als ik daar kom, voel ik me daar thuis. Nu is er oorlog en er ligt een zwarte deken over dat land en iedereen is half getraumatiseerd.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

De verbondenheid met Israël die wordt benoemd lijkt een stabiele kern te zijn die onderdeel is van de Joodse identiteit, met een flexibele schil van verschillende opvattingen over de politiek en ontwikkelingen in het land en de regio. Veel Joden in Nederland voelen zich betrokken bij Israël en trekken zich aan wat er daar gebeurt. Marcelle benoemt haar bewondering voor Israël als een relatief klein land dat veel verschillende culturele groepen en talen kent. De dochter van Jaïr is verhuisd naar Israël en voelt zich daar thuis, zelfs meer dan in Nederland. Ze is ook trots op haar identiteit:

“Ik denk dat ik aan mijn Joods-zijn meer belang heb gegeven in m’n leven. Dat bedoel ik niet op een religieuze manier, dat ik me aan de Thora moet houden, maar meer het belang in de zin van: stel ik zit in een klas op de hogeschool en ik ben de enige die Joods is. Wat dat betekent en hoe ik me daarin opstel. Ik ben een stuk trotser geworden en ik voel er meer connectie mee. Het is belangrijker voor me, ook in andere mensen. Ik ben natuurlijk naar Israël verhuisd. Het thuis voelen in Israël, dat speelt de grootste rol. In Israël voel ik mij meer thuis en veilig dan in Nederland, zeker na 7 oktober.” (Talia, derde generatie, familie F)

De meeste Joden in deze deelstudie voelen een band met Israël, die niet per definitie zonder kritiek is. Veel Joden in Nederland steunen het bestaan van Israël en kunnen zich thuis voelen en dit tegelijkertijd scheiden van hun opvattingen over politiek leiders en regeringsbeleid:

“Ik ben er een paar keer geweest. Ik voelde me daar heel erg thuis. Ik vond het fijn om daar te zijn. Ik had het gevoel dat ik er vaker was geweest wat niet kan. Ik ben niet kritiekloos. Ik zie dingen die je misschien beter anders doen, maar ik ben blij dat het land bestaat. Ik vind het ook terecht dat er een plek is voor dit volk, dat geldt overigens net zo goed voor andere volken die ook hun eigen plek moeten hebben. Ik vind het verdrietig dat als je iets met geweld tot stand probeert te brengen dat geen goed leven beschoren is. Israël heeft een valse start gehad en dat werkt door en dat krijg je er ook niet meer aan uit. Ik wil wel graag dat land bestaat. Ik wil niet dat ze van de kaart geveegd worden. Ik wil graag dat we nog tot in vele eeuwen hierna dat er een Joodse traditie kan zijn en dat dat een toegevoegde waarde voor de wereld is.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne wil een duurzame toekomst voor het land, net zoals ze gelooft dat andere volken zelfbeschikkingsrecht hebben. Maar ook al voelt ze zich thuis in Israël, ze zou er niet per se naartoe verhuizen:

“Ik heb er wel eens over gedacht naar Israël te verhuizen, maar ook gezien dat een behoorlijk harde samenleving is en ik weet niet of dat dan goed afloopt met mij, daar voelde ik me dan weer wat te kwetsbaar voor.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

In dit citaat vertelt Marianne over haar overwegingen ooit te willen verhuizen, maar dat dit niet waarschijnlijk was door mentaliteitsverschillen en persoonlijke weerbaarheid in combinatie met haar levensloop. Ook Benjamin, wiens vader een lange periode in Israël woonde en daar zijn eerste gezin stichtte, steunt het bestaan van Israël, maar houdt niet zo van de hardheid van de samenleving:

“Ik ben daar een paar keer met mijn vrouw geweest. Mijn broers zijn aardig, maar als je daar in de winkel in de rij staat, moet je vechten om aan de beurt te komen en er is een harde mentaliteit. Dat is niks voor mij. Ik ben niet zo hard en die Israëliërs zijn dat wel en dat is begrijpelijk. Ik geloof honderd procent in het bestaansrecht van Israël. Ik zou het het liefst wat anders willen vormen en zou het zo fijn vinden als dat soort gesprekken gevoerd zouden kunnen worden. Dat zag je voor 7 oktober natuurlijk ook niet, hoewel gek genoeg steeds meer Arabische landen een soort van vrede sloten met Israël, maar het is niet een ultieme oplossing. Dus bestaansrecht, echt geen twijfel, het is voor mij ontzettend belangrijk dat Israël bestaat en zal blijven bestaan. Maar graag wel iets meer oplossingsgericht.” (Benjamin, tweede generatie, familie E).

Yasha vertelt dat hij na 7 oktober “grappig genoeg regelmatig naar de sjoel gaat”, terwijl hij daar altijd reserveringen bij had:

“Dat is nieuw, dat deed ik nooit. Ik keerde me daar altijd een beetje van af, omdat ik dan zoiets had van: hoe kan je daar nou zitten en dan worden er van die dingen gezegd als: God is fantastisch en heeft gezorgd voor alles en is helemaal geweldig. En dan denk ik, maar ik geloof dit gewoon niet, dus dat voelt dan wat hypocriet om hier te gaan zitten. Dat was altijd een beetje mijn houding.” (Yasha, tweede generatie, familie D)

Dit citaat illustreert de toenadering die sommige Joden zoeken bij Joodse gemeenten, terwijl ze daar voorheen weinig behoefte aan hadden. Benjamin (tweede generatie, familie E) vertelt op zijn beurt over een treinreis vanuit Den Haag waar een demonstratie was, waar hij zich verbonden voelde met een Joodse man en dit verbindt aan de gebeurtenissen van 7 oktober:

“Nu met de 7 oktober toestand bijvoorbeeld. In Den Haag daar was die demonstratie waar ik langs moest lopen. Ik zit in de trein naast een man, hartstikke druk was het. En ik was op Facebook, op de telefoon een stukje Ivriet aan het lezen om te oefenen en ik scherm dat een beetje af omdat ik ook weer niet weet wat de reacties zijn. Terwijl ik denk, niemand weet waarschijnlijk dat het Ivriet is. Die man zag dat en die zei: ‘hé, dat is Hebreeuws’ en ‘kun je dat, spreek je dat?’. We raakten in gesprek en natuurlijk was dat een Jood. Toen we bijna uit de trein gingen vroeg ik hem of ik zijn naam mocht weten en toen zei hij zijn naam en dat bleek dus de neef te zijn van mijn halfbroers. Ik

vind het wel leuk om zo'n verbintenis te zien. Je merkte dat hij zich ontzettend had geïrriteerd aan die demonstratie die daar was en dan is het prettig om met elkaar daarover te hebben.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Benjamin beschrijft ook dat het begrip sjoa steeds minder weerklank vindt, omdat er (te) weinig kennis bij mensen is en de eerste generatie langzaam wegvalt. Daarnaast ervaart hij het over het algemeen als moeilijk dat in zijn schoonfamilie weinig belangstelling en begrip is voor Joden en Israël:

“Kennis is nu beperkt en dat heeft te maken met de leeftijd, de eerste generatie leeft eigenlijk niet meer. Ik denk dat het woord ‘Sjoa’ al vrij onbekend is bij veel mensen. Mensen hebben weinig kennis, laat staan over Israël. Maar weinig weten wat er gebeurt. Ik vraag wel eens: heb je enig idee hoeveel Joden er op het ogenblik leven? Heb je enig idee hoeveel Joden er omgebracht zijn? Mensen hebben geen flauw idee. Het komt ook ter sprake met schoonfamilie. Er is weinig belangstelling, maar ik verwijt niemand iets.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Benjamin benoemt zijn irritatie als er weinig kennis is over de Holocaust of Israël, illustrerend met het begrip Sjoa wat volgens hem niet bekend is bij veel mensen, maar waar hij ook weinig belangstelling voor ervaart.

5.3.3 Persoonlijk levensverhaal en alternatieve vormen van zingeving

In een paar families speelt een bekend pijnpunt bij Joden die niet via de vader Joods zijn of die niet Joods zijn opgevoed (familie B, C). Zo kwam Mariannes vader David uit een Joods geassimileerd gezin en had hij drie partnerrelaties, waarvan twee huwelijken: de eerste met een Joodse vrouw en de tweede met een niet-Joodse vrouw: de moeder van Marianne. Marianne is volgens de joodse wet niet-Joods, trouwde zonder het aanvankelijk te weten met een Joodse man die niets van het Jodendom wilde weten, en scheidde van hem doordat ze uit elkaar groeiden. Haar dochter heeft weinig binding met het Jodendom, maar groeide wel op met Joodse “elementen”, zoals het vieren van de sjabbat op vrijdagavond en bepaalde feestdagen, waarbij uitleg werd gegeven:

“Betekent het Jodendom wel wat voor jou? Voor mij persoonlijk niet. Mijn moeder deed ook niet alles natuurlijk. De belangrijke grote feesten vierden we vroeger wel. Ze legde er heel veel over uit, wat de geschiedenis is, waarom we de feesten vieren en Joods nieuwjaar en appeltjes met honing. En elke vrijdag moesten we samen zijn en de telefoons wegleggen. Voor mij is het goed zo, want persoonlijk heb ik er niet heel veel mee. Ik vind het mooi dat mijn moeder het heeft verteld en dat ik het weet, maar zelf heb ik er geen connectie mee.” (Noa, derde generatie, familie C)

Wat haar moeder Noa heeft bijgebracht waardeert ze, ook al heeft ze momenteel geen persoonlijke binding op met het Jodendom. Voor Marianne rakelt haar Joods-zijn vele gevoelens op:

“Dat is een pijnpunt, omdat ik weet dat ik heel liberaal ben opgevoed, waarbij mijn eigen vader van de Joodse traditie aanvankelijk zelf ook nog niet zo heel veel wist, omdat zijn ouders erg geassimileerd waren. Hij wist nog wel dat hij als kind naar zijn grootouders mee gingen en dat zij dat wel echt helemaal deden. Maar zijn eigen ouders waren daar al niet zo erg meer mee bezig. Dus dat kwam later in mijn middelbareschooltijd dat we ons daar wat meer in gingen verdiepen en dat ik misschien ook

om verbinding met mijn vader te zoeken daar aan meedeed. Ik vond dat wel interessant en zag daar een bepaalde waarde in. Maar het botste ook continu tegen het van: 'ja, maar jij bent niet Joods, want je moeder is niet Joods.' Dat rechtlijnige van die regels, terwijl ik dacht dat sommige mensen Joods zijn, zoals mijn vader, die er niets aan doen, die helpen die traditie ook niet verder door die rituelen te behouden. Dat voelde *unfair*: ik mag wel met de lasten worden opgezadeld, maar ik mag niet de troost en het gevoel van thuis hebben en dat wij elkaar snappen. Of ik moet er heel veel moeite voor doen en ik moet eerst jaren studeren voordat ik misschien een beetje bij het clubje mag horen." (Marianne, tweede generatie, familie C)

Marianne heeft in haar jongvolwassen leven overwogen zich serieus te verdiepen in het Jodendom, zoals goed Hebreeuws leren, maar de omgeving stimuleerde dit niet:

"Ik liep er al snel tegenaan dat ik niet in een omgeving verkeerde waarin dat ondersteund werd en in Nederland waar ik me in bepaalde kringen zou moeten begeven, gaat dat helemaal niet werken. Ik heb het toen losgelaten. Uiteindelijk heb ik ervoor gekozen om mee te nemen wat voor mij verrijkend is. Ik accepteer dan maar dat ik niet degene ben die de traditie verder kan overdragen. Het is dan wat het is, het is jammer. Ik vind het belangrijk dat de traditie behouden blijft en ik ben blij dat er zo'n clubje is, die zo streng is zodat ze het al duizenden jaren zo zuiver kunnen doorgeven, maar ik ben dat niet." (Marianne, tweede generatie, familie C)

In Mariannes familie komt naar voren dat de Joodse identiteitsbeleving van de grootouders en sociale omgeving invloed heeft op de verdere identiteitsbeleving in Mariannes leven en ook dat de Holocaust en het trauma verweven is met de Joodse identiteit. Daarnaast komt naar voren dat ook zonder de religieuze praktijken van het jodendom er een gevoel van verbondenheid kan zijn met Joden. Dat ze daar niet zonder meer bij mag horen en in een omgeving verkeerde waarbij ze dit niet volledig kon verkennen, was pijnlijk voor haar. Ze zoekt hier echter haar eigen weg in:

"Daar vond ik wat van. Ik heb wel een spiritueel gevoel, niet als een entiteit die met een boek bepaalt voor anderen, maar ik denk wel in vormen van een bepaalde energie die wel of niet kan meewerken. Alles wat er gebeurt aan wat mensen elkaar aandoen, daar zijn mensen zelf verantwoordelijk voor. Er zit geen tovenaars in de lucht die dit stuurt. Ik geloof wel in bepaalde energieën die op elkaar kunnen aansluiten en dan iets kunnen bewerkstelligen in positieve en in negatieve zin. Mijn vader zei en dat herken ik: als twee mensen op een mooie, liefdevolle manier op elkaar betrokken zijn, dan is God de derde aanwezige. Je voelt iets extra's ontstaan, een extra energie, een extra lading. Ook als je vanuit veel vertrouwen leeft, dan komt het ook goed. Dat zijn een soort wetmatigheden die je ervaart in je leven. Ik denk meer in termen van energie en spiritualiteit en dat dat ook wel gestuurd kan worden door hoe je je daartoe verhoudt." (Marianne, tweede generatie, familie C)

Spiritualiteit vormt in dit voorbeeld een alternatieve manier van kijken: voorbij religie en menselijke interpretaties hiervan, en meer vanuit "levenswetten" die toegepast kunnen worden: verantwoordelijkheid nemen, betrokkenheid, vertrouwen. Hoewel het een pijnpunt is voor Marianne dat ze niet automatisch bij een joodse gemeente hoort, is ze er ook kritisch op én probeert op haar eigen manier invulling te geven aan Joodse 'begrippen':

“Ik moet tegen mijn eigen gevoel en ervaringen in opeens allerlei dingen erkennen waar ik me niet bij thuis voel, omdat het een rare poppenkast is, terwijl ik die energie wel op een fijne manier probeer te dienen en probeer na te denken over wat wel en niet liefdevol is en hoe je je verhoudt tot elkaar. Een begrip als *Teshuva* [lett. terugkeer, CZ] vind ik belangrijk: dat leert je dat als je echt tot inkeer komt van iets dat je niet goed hebt gedaan dat dat eigenlijk hoger wordt geacht dan wanneer je het per ongeluk al goed doet. Dit vind ik inspirerend. En het feit dat je ergens aandacht aan geeft, aan je gezin, aan rust nemen, aan spiritualiteit, dat je *mitswes* doet [goede daden, CZ], dat maakt het leven mooier. Van wat ik heb meegekregen zit daar ook veel Joodse inslag in, maar omdat ik zo ben opgevoed en niet omdat het een keuze is om een bepaalde groep achterna te wandelen.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Het persoonlijke levensverhaal van Marianne geeft goed weer hoe haar levensloop de mogelijkheden om haar Joodse identiteit te verkennen en praktiseren heeft gevormd en hoe zij een eigen vorm heeft gevonden om haar Joods-zijn op eigen wijze te beleven door hoe ze is opgevoed en door op te zoek te gaan naar aspecten die haar inspireren. In feite doen meerdere deelnemers dit in deze deelstudie vanuit verschillende achtergronden (familie A, F). In de familie van Jaïr, met Asjkenazische en Sefardische wortels, is de tweede en derde generatie met Joodse gebruiken opgevoed. Maar Jaïr voelt zich vooral wereldburger:

“Ik vind mezelf *first en foremost* een wereldburger. Ik beschouw mijzelf niet religieus, wel spiritueel. Ik zie mijzelf als zowel een zoeker als een vinder. En dan met een Nederlands-Joodse achtergrond. *En in hoeverre voel je je verbonden met niet-Joodse Nederlanders?* Heel erg, daar heb ik zeker de afgelopen jaren veel aan gedaan, waarbij je de verbondenheid met andere mensen voelt, waarbij ik veel meer de overeenkomst met iedereen zie dan de verschillen. Dat heeft niet alleen geleid tot verbondenheid met andere mensen, maar ook met de natuur. Je hebt een heel mooie documentaire van de BBC, *The Story of the Jews*, het is een ongrijpbaar verhaal is. Ik zie het Jodendom als een levend verhaal.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr is zich ook gaan verdiepen in andere tradities:

“Ik vind het leven te kort, er zijn veel mooie tradities naast het Jodendom. Ik zet me er niet tegen af, maar ik ben met verschillende tradities bezig en dat voedt mij. Ik ben qua gedachtengoed meer de oosterse kant uitgegaan van onder meer yoga en de filosofie daarachter. Ik lees veel en voor mij is het allemaal niet zo verschillend. Ik ben meer van zoek de overeenkomsten dan de verschillen.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Uit dit citaat komt naar voren dat Jaïr wil kijken naar de overeenkomsten tussen mensen en groepen. Hij haalt daarbij inspiratie uit het Jodendom, maar ook andere filosofische en spirituele stromingen en herkent begrippen uit het Jodendom in andere zienswijzen. Vroeger was hij nieuwsgierig naar het Jodendom en studeerde hij zelfs een tijd aan een jesjiva, een Talmoedschool:

“Ik ben me ervan bewust dat ik Joods ben, dat dat m’n wortels zijn. Toen ik uit huis ging had ik niet het gevoel dat ik een nulpunt had of een soort referentie, die ben ik voor mezelf gaan zoeken allereerst in het Jodendom. Ik heb me er wel echt in verdiept en dat heeft mij weer later een soort palet gegeven, ook vanuit een praktisch perspectief. Ik doe drie keer per week aan yoga en ik mediteer regelmatig.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

In twee families in de tweede generatie (C, F) blijkt dat persoonlijke levensverhalen en levenslopen, alternatieve vormen van zingeving en inspiratie uit het Jodendom samen kunnen gaan. Bij de een is er sprake van een geassimileerde Joodse achtergrond en bij de ander is er sprake van een religieuze achtergrond. Beiden hebben zich wisselend verdiept in het Jodendom waarbij de (soms beperkende) invloed van de omgeving een rol speelt.

In familie B speelt de invloed van de afstand tot het Jodendom van haar moeder een grote rol in haar identiteitsontwikkeling. Waarbij Jeannettes overgrootmoeders beiden Duits en joods-orthodox waren, zou haar moeder bewust niet-Joods leven en trouwens met een niet-Joodse man. In deze familie zijn de eerste, tweede en derde generatie getrouwd met niet-Joodse partners. Tegelijkertijd ging Jeannettes moeder wel naar de synagoge en hebben haar kinderen hún kinderen Hebreeuwse namen gegeven, vernoemd naar de vermoorde familie haar moeder. Jeannettes broer is wel aangesloten bij een joodse gemeente, zichzelf niet:

“Ik doe niets aan godsdienst, zo ben ik niet opgevoed en ik zou ook niet willen. Ik zou gedoe hebben met mijn broer, die zich wel heeft aangesloten bij een joodse gemeente, maar die ziet de betrekkelijkheid daar wel van in. Mijn moeder had een hekel aan alles wat met het Jodendom te maken had, maar ze ging toch naar die synagoge. Ze ging daar gewoon zitten en werd daar behandeld als de koningin zelf. Ze werd totaal respectvol behandeld, iedereen vond haar heel belangrijk en daarom zat ze daar. Haar kennis van het Hebreeuws was niet hoog. Dit kreeg ze ook niet mee, want er werd ook gewoon geen sjabbat gevierd bij hun thuis en vergeet niet dat zij ook een vrouw was. Mijn opa was de enige man. Ik denk dat als zij een jongen was geweest, ze dat wel had gekregen. Wat zij belangrijk vond in haar leven, waren mijn broer en ik en mijn twee kinderen.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

De beleving van haar Joodse identiteit heeft vooral te maken met hoe ze is opgevoed en stelt ook dat gender een rol speelt: als haar moeder een jongen was geweest, had ze wellicht wel meer Joods onderwijs kunnen volgen en dit ook kunnen doorgeven. Tegelijkertijd werd er weinig aan Joodse tradities gedaan. Jeannette vertelt aan het einde van het interview dat het een gegeven is dat ze Joods is, maar dat ze daar wel pas later achter kwam. Ze vond het niet nodig dat haar ouders dat geheimhielden, maar respecteerde dat dat hun keuze was. Tegelijkertijd was ze het er niet mee eens en had het gevolgen voor haar. Dit citaat illustreert de complexiteit van haar woonomgeving en ouders keuzes:

“Wat ik daarna had moeten doen, is een stroomversnelling, want ik was niet grootgebracht met dat gegeven. En dat heeft consequenties voor mij gehad: misschien had ik wél het joodse geloof willen volgen. Als ik ergens anders had gewoond, had ik dat misschien wel gedaan. Wat ik belangrijk vind, is dat je ergens bij hoort en ik hoorde nergens bij, want mijn vriendinnen gingen naar de Hervormde kerk en ik hoorde bij de Gereformeerde kerk. Het was niet duidelijk dat ik Joods ben en mijn vriendinnen niet. Ik was apart. Geen kind wil apart zijn, een kind wil ergens bij horen. Misschien had ik graag bij een synagoge willen horen en bij mensen die hetzelfde denken en doen als ik. Maar dat weet ik niet, want het is niet gebeurd.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

De afstand van het Jodendom van haar moeder had tot gevolg dat Jeannette niet opgroeide met Joodse gebruiken. Ze had dat mogelijk wel gewild om zo een duidelijke identiteit te ontwikkelen, dit te delen met anderen en ergens bij te horen. Uit het citaat spreekt een zeker gemis, van het niet hebben ontvangen van een (Joodse) educatie en van het niet kunnen opgroeien in een omgeving waar dat vanzelfsprekend is. Het gaat hier niet alleen om de Joodse tradities en gebruiken, maar ook om identiteitsvorming.

5.3.4 Nederlandse cultuur en omgeving

In deze paragraaf staat de vraag centraal of deelnemers zich eerst Joods of Nederlands voelen. Op deze vraag is het terugkerende antwoord dat deelnemers dat zij eerst Nederlands óf Joods zijn, of beide tegelijkertijd. Soms is er een volgorde of een aanvullende identiteit (Amsterdams) en soms is er een ervaren niveauverschil waarbij beide identiteiten niet op eenzelfde waarde kunnen worden geschat. Hierbij is Nederlands een burgeridentiteit (iets dat je kan verwerven) en Joods bijvoorbeeld een gevoelsmatige identiteit (iets dat je van binnen bent en ervaart). Ze kunnen dan niet werkelijk met elkaar vergeleken worden. Ze voelen zich zowel Nederlands als Amsterdams én Joods voelen. Ze vinden hun omgeving soms een elitaire bubbel (familie E) en verwijzen soms naar zichzelf als immigranten met Nederlandse voorouders en óók niet, als meerdere voorouders niet-Nederlands waren (familie A, E). Ze voelen zich onderdeel van de Nederlandse samenleving, maar zijn er ook kritisch op en vinden dat deze zich niet ten gunste ontwikkelt (familie A, D). In de Nederlandse samenleving wordt er volgens hen ruimte gemaakt voor Joden, maar is er ook veel onwetendheid over Joden en het Jodendom (familie D, E). Sommige deelnemers pleiten voor meer bewustwording over de oorlog, wat hen is overkomen en benoemen dat ze desinteresse voor dit onderwerp zien. Yael (derde generatie, familie A) omschrijft haar identiteit als volgt:

“Als Amsterdamse Jood, of Joodse Amsterdammer. Dat is onduidelijk. Weet je wat het is? Ik ben bang dat ik eerst een Jood ben, maar dat vind ik zo erg, dat ik gewoon doe alsof dat niet zo is, maar ik denk het wel. Dat komt toch meer terug dan Amsterdams zijn, vrees ik. Ik kom echt uit een hele oude Amsterdams Nederlandse, van oorsprong Marokkaanse, Portugese familie. Maar ik ben niet vergeten dat in de oorlog mensen die hier al eeuwen woonden, gereduceerd werden tot Joden, dus er zit altijd een soort voorwaardelijkheidsgevoel in. Dat is niet weg. Mensen moeten niet zo racistisch zijn, niet alleen bij Joodse Nederlanders, bij iedereen. Mensen zijn zo racistisch in Nederland, kijk naar de verkiezingsuitslag. Het is bizar. Het zijn extreme idioten.” (Yael, derde generatie, familie A).

Ze is uitgesproken over het sociale klimaat in Nederland. Ze is van mening dat er veel racisme is in Nederland en dat dit tegengegaan moet worden bij alle groepen en mensen. Ze identificeert zich dan wel als Amsterdammer en Jood, maar ervaart daar ook een zekere ambivalentie bij, omdat Joden zijn gereduceerd tot die Joodse identiteit. Talia (derde generatie, familie F) en Samuel (tweede generatie, familie A) zien de twee identiteiten als gelijkwaardig die naast elkaar kunnen bestaan:

“Ik ben net zo Joods en net zo Nederlands. Op het moment dat dat niet meer goed zou zijn, ben ik vertrokken naar Israël. Dat is de enige plek waar ik naartoe zou vertrekken. Ik voel me absoluut onderdeel van Nederlandse samenleving, maar ik ben minder vrolijk van deze samenleving dan ik vroeger was. Ik dacht dat Nederland een picobello land was, we hadden alles goed geregeld en verzorgd, maar met het leren van de geschiedenis, zowel van de Sjoa als de Indonesische geschiedenis en het gedrag wat ik tegenwoordig zie, is mijn houding een beetje hetzelfde als in Israël: ik ben heel erg voor Israël en ik voel me verbonden met Israël, maar wat de regering doet en wat er allemaal gebeurt, daar sta ik niet van in mijn handen te klappen. Dat kan je van Nederland ook zeggen: ik ben verbonden met Nederland, ik ben Nederlander, ik ben er geboren en getogen, ik heb er gestudeerd, dus ik ben echt geïntegreerd in Nederland. Maar ik ben lang niet blij met alles wat ik hier meemaak en dat heb ik minder dan vroeger. Ik vind dat de Nederlandse maatschappij zich niet erg ten voordele ontwikkelt.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel trekt een parallel met Israël, waarbij je verbondenheid kan voelen met een land en een samenleving en tegelijkertijd ontevredenheid kan ervaren over het regeringsbeleid en politieke ontwikkelingen. Het is een perspectief dat vaker naar voren komt in de interviews. De meeste deelnemers vinden niet dat Nederland zich in gunstig opzicht ontwikkelt. Ze benoemen daarbij ook het belang van aandacht voor andere maatschappelijke kwesties als het slavernijverleden, racisme en de geschiedenis van Indonesië/Indië. Marcelle (tweede generatie, familie D) voelt zich juist duidelijk eerst Joods en vindt Nederland een “benepen” land:

“Ik voel me niet als eerste Hollands. Ik hou van Holland. Ik hou van tulpen, ik hou van stroopwafels en drop. Ik moet je eerlijk zeggen dat Holland zich de laatste jaren in een richting ontwikkeld die ik helemaal niet leuk vind. Ik wil niet zeggen dat vroeger alles beter was, maar het is momenteel behoorlijk slecht in Nederland. Het is met tolerantie treurig. En dan heb ik het niet over behandeling van Joden, dan heb ik het over behandeling van buitenlanders, mensen in een gekleurd vel, het is echt schandalig. Je schaamt je rot als je weet hoe in Nederland buitengewoon gemakkelijk mensen die anders zijn worden bejegend, dat is vreselijk. In mijn tijd toen ik jonger was, konden homo’s in Amsterdam hand in hand op straat lopen, geen probleem en terecht. Dat kan niet meer. Ik vind dat vreselijk. Nederland is momenteel een benepen land.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Marcelle verbindt het racisme niet eens zozeer aan Joden, maar aan mensen met een donkere huidskleur en (homo)seksualiteit. Het lijkt erop dat ze zich niet als eerste met Nederland identificeert, vanwege deze kritiek. Benjamin (tweede generatie, familie E) zegt dat hij zich immigrant heeft gevoeld:

“Ik heb me, het slaat eigenlijk nergens op, haast altijd als een immigrant gevoeld, omdat mijn ouders zo verweesd uit de oorlog kwamen en hier als vreemde terugkwamen, zonder familie en opnieuw moesten beginnen, opnieuw hun leven moesten vormgeven, net zoals immigranten dat moeten. Ik denk dat de Joden hier zich prima redden, als je het ze niet te lastig maakt. Ik merk nu wel een enorme angst onder Joden van mijn generatie. Ik denk dat je Joden zou helpen door voldoende bewustwording te creëren over wat er in de oorlog is gebeurd en dat kun je doen op die scholen, maar ik ben absoluut niet voor meer musea of herdenkingsplekken. Alsjeblieft niet, het is wel goed zo.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

In dit citaat vertelt Benjamin dat zijn verweesd en als vreemden uit de oorlog kwamen en net als immigranten een nieuw leven moesten opbouwen. Daardoor heeft hij soms het gevoel zelf immigrant te zijn en geeft aan dat meer kennis over Joden angstgevoelens onder Joden zou kunnen helpen verminderen, niet per se door meer herdenkingsplekken, maar door educatie. In een ander moment heeft hij het “natuurlijk over de elitaire bubbel”, van de “goedverdienende Nederlander”:

“Dan is het makkelijk je ergens in thuis te voelen. Ik heb altijd goede banen gehad, waardoor het makkelijk is om in een maatschappij te zijn. En het is een luxe. Ik ben alleen maar blij dat ik hier woon en leef. Niets dan lof.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Een goede sociaaleconomische positie draagt volgens Benjamin bij aan vrijheid en een comfortabel leven. Het biedt keuze- en bewegingsvrijheid. Dat waardeert hij aan zijn leven in Nederland. Benjamin beschrijft zijn Joodse identiteit ook als gevoelsmatig en zijn Nederlanderschap als iets rationeels:

“Ik ben eerst Joods: het Joodse heeft meer met het gevoel te maken en Nederlander ben ik meer met de ratio. In dit geval gaat gevoel, meestal heb ik dat niet zo, boven de ratio. Het goede land Nederland rationeel wel, terwijl ik rationeel niet zozeer met het Jodendom, maar wel met het gevoel heb. [Nederlander zijn] kan prima. Joden zijn een verdwijnende groep hier in Nederland natuurlijk, van de 30.000 Joden trouwt 60% gemengd, dat heb ik ook gedaan.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Hij benoemt vanuit gevoel of ratio ingegeven identificaties, een waardering die hij normaliter niet zegt te hebben (gevoel boven ratio) en dat Nederlander zijn goed kan, maar ook dat Joden een verdwijnende groep zijn waarbij de relatie met het Jodendom deels afzwakt door gemengde relaties.¹⁰ Er zijn een paar deelnemers, die zichzelf vooral als Nederlander beschouwen, als mens of als wereldburger, maar ook omdat ze het Joods-zijn als gegeven zien, als een ingebouwde identiteit:

“Nederlander, omdat ik Nederlander ben en Joods-zijn een gegeven is. Ik ben Nederlander omdat mijn voorouders hiernaartoe getrokken zijn. En ik ben Jodin omdat mijn voorouders Joods waren, maar dat is niet iets waar ik iets aan kan doen. Ik had ook uit Nederland kunnen wegtrekken, maar waarom zou ik dat gedaan hebben? Ik ben Nederlander en toevallig ben ik ook Joods. Ik weet niet beter. (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Beide identiteiten voelen evident: de nationale Nederlandse identiteit bestaat door immigratie van haar voorouders en haar etnisch-culturele identiteit bestaat door haar voorouders. Ze staan niet ter discussie en illustreren ook de geworteldheid van sommige Nederlandse Joden in de Nederlandse samenleving. Ook Sander, haar zoon, zegt dat hij eerst Nederlander is, vooral door zijn contacten met niet-Joden:

“Eerst Nederlands. Ik heb eigenlijk nog niet zoveel Joodse mensen waar ik mee omga. Het zijn allemaal niet-Joodse mensen.” (Sander, derde generatie, familie B).

Jaïr beschouwt zichzelf als wereldburger, “first and foremost”, maar ook als Nederlander en ook niet zonder voorbehoud wegens onprettige incidenten die hij heeft meegemaakt in zijn jeugd en in zijn werkende leven, wat ook raakt aan de eerder beschreven voorwaardelijkheid van Yael om gereduceerd te worden tot Jood:

“Ik beschouw mijzelf als Nederlander, ik heb het hier fijn, maar er is ook ergens is een luikje van onveiligheid. Ik heb te veel dingen meegemaakt, incidenten op de middelbare school en in mijn eerste baan in Nederland, dat ik er op een gegeven moment niet was en door een vriend werd gebeld die zei dat ik werd voorgesteld als “aardige Joodse jongen die toch ook wel sluw is.” Ik werkte daar toen net en ze hadden gevraagd naar mijn achtergrond en ik was nog niet zo heel lang geleden in Israël geweest. Ik schrok daar heel erg van: het ging niet om wie ik was, maar om die identiteit. Dat vond ik unheimisch.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Marianne zegt dat ze geen van beide is [Joods of Nederlands, CZ], ze is een mens:

“Geen van beide, ik ben mens. Ik woon op de planeet aarde. Ik ben Nederlander, omdat ik de Nederlandse taal spreek, omdat ik hier geboren ben, omdat je hier in ieder geval de vertrouwde hebt van hoe

¹⁰ Zie Solinge en Van Praag, *De Joden in Nederland anno 2009*, 38, 46, 141.

het hier werkt. Maar ik heb best wel het idee dat ik ook prima, op z'n minst ergens anders in Europa kan wonen, want dat lijkt er allemaal nog best wel veel op. Als culturen erg afwijkend zijn, waarbij allerlei andere normen en waarden gelden, dan voel je wel dat dat minder jouw eigen omgeving is.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Daarnaast voelt Marianne vooral dat ze in Nederland leeft en dat ze voor Nederlanders een “beetje vreemde eend in de bijt is”, omdat ze in de ogen van (niet-Joodse) Nederlanders Joods zou zijn:

“Die hebben natuurlijk geen boodschap aan halachische regels. Dan wordt er gesproken over “die Jodin.” Je hoort er nooit helemaal bij. En aan de andere kant is het ook niet mijn eigen clubje, er is geen eigen clubje. Mijn clubje zijn de mensen die ik om me heen heb verzameld, waar ik van hou en die van mij houden en dat is mijn familie. Dat zijn de mensen waar ik me goed bij voel. Mijn hartsvriendin is een Chinese vrouw.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

In deze twee laatste citaten beschouwt Marianne zich als mens of mogelijk als Europeaan: waarbij ze in verschillende landen en omgevingen kan functioneren, zolang normen en waarden grotendeels overeenkomen zoals in de Nederlandse samenleving. Maar ze ervaart ook ambivalentie over dat door niet-Joodse Nederlanders gezien wordt als Jodin en door (religieuze) Joden als niet-Joods. Ze overstijgt deze identificaties door te kijken naar individuen bij “wie ze zich goed voelt” en dat kunnen mensen zijn met een geheel andere culturele achtergrond. In deze paragraaf geven deelnemers wisselend aan dat zij eerst Nederlands óf Joods zijn, of beide tegelijkertijd. Soms is er een volgorde of een aanvullende identiteit (Amsterdams) en soms is er een ervaren niveauverschil waarbij beide identiteiten niet op eenzelfde waarde kunnen worden geschat. Hierbij is Nederlands een burgeridentiteit (iets dat je kan verwerven) en Joods bijvoorbeeld een gevoelsmatige identiteit (iets dat je van binnen bent en ervaart). Ze kunnen dan niet werkelijk met elkaar vergeleken worden. Ook wordt de (Joodse) identiteit gerelateerd aan de ‘Nederlandse cultuur en omgeving.’ Hier spelen assimilatie en afstand nemen van het Jodendom door de Tweede Wereldoorlog (familie B) een rol en kan de geschiedenis van de Holocaust in de Nederlandse samenleving aanleiding zijn voor (de-)identificatie of het hebben van een bepaald voorbehoud en voorwaardelijkheid (familie A, C, E, F). Ten slotte wordt Joods zijn in verband gebracht met gevoelde immigratie door de familiegeschiedenis en door de terugkeer na de oorlog als wezen en vreemden.

5.4 Conclusie

In dit hoofdstuk zijn de ervaren invloed van de doorwerking van de Holocaust op drie gebieden onderzocht. Als eerste zijn de lichamelijke en psychische gevolgen in alle families en generaties invoelbaar gemaakt. Er is in de eerste generatie sprake van lichamelijke verzwakking en specifieke klachten zoals uitblijven van menstruatie of permanente spierverslapping. Ook hebben sommigen mogelijk trauma- of stressgerelateerde lichamelijke klachten ervaren, zoals de ziekte van Crohn en overspannenheid. Ook subtiele lichamelijke gevoelens bij tweede en derde generaties komen voor zoals misselijkheid, geraaktheid en benauwdheid als over bepaalde onderwerpen wordt gesproken of in bijzijn van ouders in bepaalde sferen. Daarnaast lijken psychische klachten gerelateerd aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder een rol te spelen in elke generatie en familie. Genoemde klachten bij zichzelf of de ander zijn depressie, verdriet, angsten, paniekaanvallen, nachtmerries, waakzaamheid, wantrouwen, een gebrek aan verbondenheid en beklemming. Soms kan men emoties als verdriet of angst niet goed plaatsen en wordt er verteld dat het overgenomen of geïnternaliseerd kan zijn van de (groot)ouder. De eerste generatie is in zowel lichamelijk

als psychisch opzicht beschadigd, de tweede generatie deels ook en bij de derde generatie zijn het vooral psychische klachten. Het oorlogsverleden, dat psychische schade heeft veroorzaakt, kan leiden tot hechtingsproblematiek, bij de naoorlogse generatie vaak onderliggend aan de oorlogsproblematiek. Dat heeft invloed op de mate waarin (groot)ouders in staat zijn wederkerige (ouder-kind)relaties aan te gaan. Naast dit leed en deze klachten, ervaren sommige deelnemers ook trots en veerkracht door het besef dat hun (groot)ouder de Holocaust heeft overleefd en kan dit de eigen normen en waarden vormen, zoals rechtvaardigheid.

Ten tweede is de invloed op familierelaties en sociale interacties onderzocht. In elke familie spelen eigen thema's, dynamieken en patronen een rol. Dit heeft invloed op de opvoeding van de tweede en derde generatie en onderlinge familierelaties die soms zeer uiteenlopen. De hechting in de families is over het algemeen sterk, maar ook complex. Soms wordt de relatie tussen de grootouder en het kleinkind als bijzonder en sterk ervaren, vaak is de relatie tussen de tweede en derde generatie sterker dan tussen de eerste en tweede generatie. Bij de eerste generatie lijkt er veelal sprake van het wegstoppen en verdringen van nare gevoelens. Bij alle generaties is relatief veel sprake van (overmatige) zorgzaamheid, soms verstrikking en soms verliesangst zoals het ontzien van de ouders of de kinderen overbeschermen. Daarnaast zijn er verschillen in de omgangswijzen met het oorlogsverleden. Sommige families vermijden bepaalde onderwerpen, terwijl anderen hun (groot)ouders juist bevragen. Ook worden relaties in sommige families als warm en goed ervaren, waarbij verschillen in mening naast elkaar kunnen bestaan en er een 'gezellige sfeer' is, maar waarbij lastige dingen niet per se besproken kunnen worden of waarbij moet worden bewezen dat het goed gaat. Sommige relaties maken ontwikkelingen door het voeren van open gesprekken, waardoor erkenning en verwerking kan plaatsvinden. Andere relaties stagneren – er wordt geen band ervaren –, zijn juist redelijk stabiel en hebben een vorm gekregen die prettig is voor beide personen. (Groot)ouders die beiden de Holocaust overleefd hebben, tonen verschillen: de ene ouder kan meer gereserveerd zijn dan de andere ouder, dit betreft zowel de vader als de moeder. Ook zijn sommige deelnemers in de eerste en tweede generatie (meermaals) gescheiden en opnieuw getrouwd: dit heeft invloed op familierelaties. Gender speelt eveneens een rol.

Als derde is een paragraaf gewijd aan de eigen levensovertuiging en Joodse identiteitsbeleving volgens de schijf van vijf van Ido Abram. Hieruit komt naar voren dat de Joodse identiteitsbeleving divers is en door alle segmenten van de schijf heen loopt. Ze is niet eenduidig, soms ambivalent en inconsistent. Men vindt er een eigen weg in, met de bijbehorende pijnpunten en nieuwe, alternatieve vormen van zingeving. Ook een Joodse of niet-Joodse partner heeft invloed op de identiteitsbeleving. De meeste families hanteren een smalle tot brede opvatting van 'Joodse religie, cultuur en traditie': van modern orthodox en traditioneel tot humanistisch en soms zelfs 'niet van toepassing'. Joods-zijn betekent voor iedereen iets anders. Soms leeft men geen religieus leven (meer), maar worden sommige feestdagen wel traditioneel gevierd vanuit verbondenheid met de familiegeschiedenis en het Jodendom. Men vindt ook zingeving en identiteit in het eigen levensverhaal, bevrijding van de eigen trauma's en uit gevoelde beklemming. Ten slotte voelt een (groot) deel van de families en generaties een verbondenheid met Israël en steun voor het bestaan van Israël, niet in de laatste plaats doordat er familie en vrienden wonen. De kritiek die zij (mogelijk) hebben op hoe het land zich heeft ontwikkeld in de loop der jaren, politieke leiders, het regeringsbeleid met betrekking tot de behandeling van Palestijnen en het handelen in de Israël-Hamas oorlog sinds 7 oktober 2023, bestaat voor velen naast deze verbondenheid en steun. Er wordt sinds deze oorlog tevens een verhoogd bewustzijn ervaren van manifeste vormen van antisemitisme, gebrek aan kennis en nuance over de Holocaust, Joden en het Jodendom. Dit versterkt bij sommige deelnemers de verbondenheid met Israël, dat voor sommigen ook als toevluchtsoord wordt beschouwd, en zorgt voor toenadering en herverbinding met Joodse gemeenschappen in Nederland, bij religieuze én liberale Joden.

6 VRIJHEID, ONVRIJHEID EN HERDENKEN

In dit hoofdstuk worden ervaringen met en perspectieven op de betekenis van vrijheid en onvrijheid weergegeven. Ook komen enkele ervaringen en perspectieven op de huidige herinneringscultuur en de Nederlandse samenleving aan bod. In de eerste paragraaf komen de ervaringen met vrijheid en onvrijheid in drie generaties aan bod. In de tweede paragraaf wordt de betekenis van vrijheid en onvrijheid besproken en ten slotte volgt een paragraaf over het belang van (maatschappelijk) herdenken en doorgeven van familie verhalen.

6.1 Ervaringen met (on)vrijheid

De eerste generatie heeft door de opzet van de getuigeninterviews binnen het Spielbergproject vooral verteld over hun ervaringen van onvrijheid tijdens de Holocaust, de systematische afscheiding, vervolging en genocide van Europese Joden. Ze delen niet veel over hun ervaring of beleving van (on)vrijheid na de oorlog, behalve het gegeven dat ze na de Holocaust en zware terugkeer in de Nederlandse samenleving hun leven konden opbouwen. Dit deden ze met alle professionele en maatschappelijke successen van dien, maar ook belast met de doorwerking van hun oorlogservaringen. In de interviews met de tweede en derde generatie was het mogelijk gericht te vragen naar ervaringen van (on)vrijheid en worden soms ook herinneringen van de (groot)ouder gedeeld. Dit schetst in aanvulling op de ervaren bevrijding in hoofdstuk 4, enig beeld van hoe ervaringen van vrijheid en onvrijheid voor de eerste generatie geweest zou kunnen zijn.

6.1.1 Ervaringen van de eerste generatie

De ervaringen met onvrijheid van de eerste generatie gaan met name over de ervaringen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. De Joden in Nederland zijn naast de Sinti en Roma, de enige bevolkingsgroep die systematisch en gradueel afgescheiden werd van de maatschappij, waardoor zij steeds meer van hun vrijheid beroofd werden. Dit begon al in 1933 in Duitsland toen Hitler aan de macht kwam en met de Neurenberg Rassenwetten in 1935 waarbij Joden officieel als tweederangsburgers werden bestempeld: er werd volgens de ideeën van de nazi's vastgesteld wie Joods is en Joden kregen minder rechten in Duitsland.¹ Officiële anti-Joodse maatregelen in Nederland begonnen in 1940, die verregaande invloed hadden op onderwijs, werk en de leefomgeving. Er vonden in de jaren 1940-1943 arrestaties en kleine en grote razzia's plaats, (kinder)transporten en deportaties naar verschillende werk- en concentratiekampen. In 1943 waren alle Joden in Nederland, behalve zij die waren ondergedoken en enkelen met speciale vrijstelling, in volledige Duits gevangenschap. Alle Joodse overlevenden in deze deelstudie werden zwaar getroffen door de anti-Joodse maatregelen: ze werkten, leerden en studeerden niet meer (familie A, C), droegen de Jodenster (familie B, D), kregen aanvankelijk speciale vrijstelling (familie A), vluchtten of verplaatsten zich tevergeefs (familie B, D, E), zaten in het verzet (familie C) en doken onder (familie B, C, E, F), totdat ze alsnog ontdekt of verraden, opgepakt en gedeporteerd werden (familie A t/m D).

In hoofdstuk vier is de periode net na de oorlog beschreven: de bevrijding, terugkeer en opvang. De psychische en lichamelijke toestand van de overlevenden is hierin uitgebreid beschreven: men was ondervoed, hun lichamen waren uitgemergeld en hen was voor langere tijd medische zorg ontnomen.

¹ Romijn, "De oorlog (1940-1945)", 360-368.

Velen waren op hun hoede, verward en afgesloten van de buitenwereld en wisten vaak niet waar ze waren en wat er gaande was. De bevrijding werd vaak gevolgd door een lange tocht naar Nederland en naar huis, waar eerst het fysieke herstel voorzichtig kon plaatsvinden en de zoektocht naar eigen familie en kennissen begon. Vaak wilde de eerste generatie iets leren of verder leren, werken en een nieuw leven proberen op te bouwen. Men trouwde en kreeg kinderen. Politiek gezien werd Nederland op 5 mei 1945 bevrijd, met de officiële capitulatie van de Duitsers in Nederland. De Spielberginterviews gaan vooral in op de ervaringen tijdens de oorlog, maar in één interview vertelt Elias (familie A) iets over zijn ervaring van vrijheid in het kader van hoe hij zijn kinderen wil opvoeden:

“Want de verkregen vrijheid waar legers voor gestreden hebben en mensen voor gestorven zijn, wil zeggen dat vrijheid is te kunnen leven op een menswaardige en zo goed mogelijke manier. Belast ze dus niet met allerlei dingen die ze toch niet echt kunnen navoelen of inleven, goddank, en laat je kinderen dan ook die vrijheid en waar ze achter willen komen en wat ze moeten horen daar komen ze wel aan.” (Elias, eerste generatie, familie A)

Elias vindt juist dat doordat er gestreden is voor vrijheid nieuwe generaties niet belast moeten worden met de onvrijheid die hij heeft ervaren en die onvoorstelbaar is. Volgens hem moeten kinderen vrij gelaten worden om hun eigen weg daarin te bewandelen met wat ze wel en niet willen weten. David (familie C) vertelt in zijn interview dat hij heeft meegewerkt aan de vijftigjarige herdenking van Auschwitz in Maastricht:

“Met de toenmalige leiding heb ik al die jaren intensief samengewerkt, dat was heel bijzonder. Daarmee heb ik ook een deel van mijn oorlogstrauma's kunnen integreren en ook heb ik in de kampen enkele goeie mensen ontmoet. Dankzij die achtergrond kon ik de brug weer vinden naar de samenwerking. Tot op de dag van vandaag heb ik bij de 5 mei-herdenking van 50 jaar bevrijding van Nederland en van Auschwitz, meegewerkt aan een dienst in Maastricht waarin Duitse geestelijken, onder andere een dominee uit Maastricht en ik als vertegenwoordiger van de joodse traditie, meededen met de herdenking in de Sint Janskerk op het Vrijthof. Dat zou ik nooit gekund hebben als ik niet deze achtergrond had gehad en ook niet in staat was om de dialoog aan te gaan.” (David, eerste generatie, familie C)

De ervaring van David gaat niet alleen over vrijheid, maar vooral over “bevrijding”: door het “integreren” van zijn trauma's, door samen te werken met andere groepen mensen en mee te werken aan officiële herdenkingsdiensten in Nederland, in samenspraak met mensen met een Duitse en/of christelijke achtergrond. De eerste generatie heeft geprobeerd een manier te vinden om verder te leven en heeft keuzes gemaakt waarbij zij hoopten dat volgende generaties geen last meer zouden ondervinden van de onvrijheden die zij moesten ondergaan. Hierbij droegen zij soms zelfs bij aan collectieve herinneringspraktijken in Nederland.

6.1.2 Ervaringen van de tweede en derde generatie

In familie A vertelt Samuel (tweede generatie) over een concrete ervaring van vrijheid die hij heeft gehad, die ook wordt omschreven in hoofdstuk vier bij ‘keerpunten’. Hij bezoekt dan met zijn vrouw het kamp Theresienstadt, in eerste instantie niet gepland als kampbezoek. Hij bezoekt Praag voor werk in de jaren negentig en ontdekte daar dat het kamp niet ver van de Tsjechische hoofdstad lag:

“Een blikje Coca Cola had ik bij me en dat heb ik toen ook op zo’n [muurtje] gezet en dat was voor mij echt een *statement* van de vrijheid. Een blikje Coca Cola [lacht hardop] in zo’n barak van een kamp. Dat weet ik echt nog en ook dat gevoel wat ik daarbij had van “ik zet hier even een blikje leeg blikje cola neer.” Dus dat was mijn privé herinnering en dat blikje cola dat was echt een vrijheidsstatement.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Ook al heeft Samuel geen behoefte gehad aan het proactief opzoeken van herinneringsplekken en informatie over het oorlogsverleden van zijn grootouders, hij heeft wel het kamp bezocht waar zijn vader aankwam met zijn familie na transport en verder gedeporteerd werd. Dat hij daar op een muur een blikje neerzette, symboliseerde voor hem een ervaring en een statement van vrijheid. Jaïr (tweede generatie, familie F) vertelt in het volgende citaat hoe hij zijn kinderen heeft opgevoed met drie dingen die hij wilde doorgeven:

“We hebben geen plan, volg je hart en heb vooral heel veel plezier. Dat is natuurlijk erg vrij. Dus ik hoop, ik denk dat ik zelf ook levend voorbeeld ben van iemand die heel erg het leven viert.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr ervaart vrijheid ook in natuur, wandelen en muziek. In het interview met Benjamin (tweede generatie, familie E), spreekt hij over zijn ervaringen van vrijheid in zijn werk en dat dit vooral voor hem inhoudt: “Doen en laten wat ik denk dat belangrijk is, niet gelimiteerd worden door anderen en er anders iets van zeggen”. Binnen zijn werk in een maatschappelijke organisatie, waarin het helpen van mensen meer centraal staat ten opzichte van zijn eerdere loopbaan in voornamelijk financiële instellingen, ervaart hij algemene vrijheid:

“Op een werkplek kan ik vrijheid hebben als ik het idee dat ik daar ook wat te zeggen heb en dat heb ik nu weer binnen [huidige werkplek, CZ] waar ik verantwoordelijk ben voor een groep mensen. Dat voelt heerlijk, omdat ik daar ook de mogelijkheid heb naar vrijheid te streven en om mensen die dat minder ervaren, te helpen. In gesprekken met mensen kun je het er over hebben. Het helpt om er over te praten.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Ervaringen van vrijheid worden op verschillende manieren en plekken ervaren: tijdens een kampbezoek, in vormen van ontspanning als dansen en plezier hebben in het leven, je eigen perspectief kunnen vormen en uiten, en het hebben van autonomie, zoals bewegingsvrijheid en kunnen handelen en regie nemen over een te creëren groepssfeer en te voeren gesprekken bijvoorbeeld op de werkvloer.

6.2 Betekenis van (on)vrijheid

In de interviews met de tweede en derde generatie komen telkens drie standpunten terug: wezenlijke vrijheid gaat niet ten koste van een ander; met vrijheid komt verantwoordelijkheid; en hoezeer vrijheid soms als vanzelfsprekendheid voelt, dat is het niet. Het begrip vrijheid wordt volgens sommige deelnemers te veel opgerekt, waarbij vrijheid gelijkgesteld wordt aan grenzeloosheid. Dit wordt niet alleen gerelateerd aan de omgang met het oorlogsverleden, maar ook aan andere genoemde maatschappelijke onderwerpen zoals de boerenprotesten of de aanpak van drugshandel. Daarbij kan het begrip vrijheid op een te individualistische manier worden opgevat: “ik ben vrij, mijn verhaal en mijn belang tellen en de rest kan stikken” (familie A). Vrijheid gaat voor de deelnemers juist ook over het respecteren van de ander.

Onvrijheid wordt over het algemeen gezien als worden ingeperkt in wie je bent en mag zijn, en hoe je je kan uiten, bijvoorbeeld als je niet met een keppel op straat kunt lopen of (op sociale media) openlijk kunt zeggen dat je Joods bent (familie D, F), of als een groep mensen op dezelfde manier denkt en dat dat een beklemmende uitwerking heeft (familie A).

6.2.1 Betekenis van vrijheid tweede en derde generatie

Yael (derde generatie, familie A) schetst een helder beeld van vrijheid als algemeen goed en benoemt hier verschillende uitwerkingen van:

“Dat je kunt zijn wie je bent zonder dat daar restricties aan zitten en als je andere mensen niet expres pijn doet, met welke seksualiteit je hebt, welke ideeën je hebt, wat je opschrijft, dat je je mag uiten. Dat is toch heel plezierig, dat je je kunt bewegen waar je wil. Dat zomaar met een paspoort overal naartoe te gaan is. Dat je alles wat er om je heen gebeurt, kan zien en in je op kan nemen, wat je kunt toetsen aan een wereld om je heen. En dat je niet alleen door dezelfde soort mensen wordt omringd, maar gevoed wordt door alle smaken die er in de wereld zijn.” (Yael, derde generatie, familie A)

Zij omschrijft in dit citaat bewegingsvrijheid, vrijheid van meningsuiting en vrijheid in de verscheidene facetten van het mens-zijn, zoals seksualiteit, eigen perspectiefvorming, diversiteit. Voor Sander (derde generatie, familie B) houdt vrijheid in dat je kunt leven met de mensen met wie je je op dat moment omringt en dat je vrijheid van meningsuiting hebt:

“Leven zoals je wil leven met de mensen die op dat moment om jou heen zijn, de dierbaren, en dat jij ook je eigen mening kan uiten zonder dat jij een stempel op je voorhoofd hebt. En dan is dat meer de uitdrukking richting de Jodenster die Joden toen moesten dragen in de Tweede Wereldoorlog, want dan werd je eigenlijk bestempeld. Bij mij betekent vrijheid meer.” (Sander, derde generatie, familie B)

Sander verwijst hier specifiek naar de Tweede Wereldoorlog, waarbij Joden werden afgescheiden van de samenleving en werden gekenmerkt als groep. Vrijheid betekent dan geen label of stempel opgedrukt krijgen door een ander en je in vrijheid kunnen uiten. Jaïr (tweede generatie, familie F) vertelt over de vanzelfsprekendheid van vrijheid, maar dat vrijheid wél fundamenteel is:

“Het is heel existentieel. Ik denk dat als je vrijheid hebt, je er niet bij stilstaat. Wat er nu gaande is met Navalny [Russische oppositieleider, CZ], je ziet wat onderdrukking doet. Vrijheid is ook je losmaken van waar je vandaan komt zonder dat weg te drukken, maar dat een nieuwe plek te geven en je eigen weg te gaan en je eigen invulling te geven aan wat ik menselijkheid of vriendschap of liefde noem. Ik denk dat ik vrijheid als vanzelfsprekendheid ervaar, terwijl ik ook weet dat die niet vanzelfsprekend is. Ik denk dat we vrijheid veel meer zouden moeten vieren. Maar ook de grenzen van vrijheid, dus niet dat je onder het mom van vrijheid, de vrijheid van anderen kan afpakken: grenzen trekken in hoeverre jouw culturele uitingen, die niet aansluiten bij een democratie, de vrije loop laat gaan, onder het mom van “omwille van de vrijheid moeten we alles maar gedogen”. Het zijn hele complexe, juridische en staatsrechtelijke lastige constructen, maar het is belangrijk dit mee te nemen.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Duidelijk wordt in dit citaat dat vrijheid niet grenzeloos is en dat er beleidsmatige en juridische kanten aan die grenzen zitten, die complex zijn. Vrijheid kan niet zomaar ingeperkt worden, maar is evenzeer niet grenzeloos. Onder het hebben van die vrijheid schaaft Jaïr ook het losmaken van je achtergrond zonder dat te onderdrukken en de mogelijkheid je eigen leven te leiden. Zijn dochter Talia betreft vrijheid op zichzelf en op haar Joodse identiteit (derde generatie, familie F):

“Ik ben denk ik best wel een vrijdenkend persoon, dus wat roept vrijheid bij mij op? Ik denk om mijn dagelijkse leven te kunnen leven in vreugde, zonder angst en als Joods persoon. De dingen te doen waar ik van hou, die echt van mij zijn, die dicht bij mij staan.” (Talia, derde generatie, familie F)

Ze wil vrijelijk als Jood kunnen leven en simpelweg kunnen doen waar ze van houdt, zonder angst. Ook associeert ze vrijheid met ‘vrijdenkend’ zijn: iemand die ruimdenkend is, iemand die openstaat voor meerdere ideeën. Samuel (tweede generatie, familie A) wil “vrijheid op zijn waarde beoordelen en niet *for granted* nemen”. Vrijheid heeft voor hem met zijn hervonden gezondheid te maken en de oorlog, die relativerend werkt:

“Die oorlog heeft natuurlijk meegedaan, ook mijn ziekte, dat je je er meer bewust van bent als je geen pijn hebt of als de dingen gewoon zijn en dat dat niet gewoon is. Je leert intensiever en bewuster dingen te beleven en ze minder vanzelfsprekend te vinden. Vrijheid is het feit dat je gezond bent en dingen kunt doen, dat is eigenlijk heel bijzonder. Dus in die zin heeft me dat gevormd. Ik heb ook een enorm relativiteitsgevoel. Ik kan dingen rustig bekijken en ze niet te zwaar nemen. Er zijn maar weinig dingen die echt belangrijk zijn en dat is vrijheid. Dat is het stukje oorlog en je gewoon kunnen bewegen. In gezondheid een kopje koffie drinken is al de moeite waard om van te genieten. Dat klinkt heel saai en stom, maar het heeft me wel gevormd.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Genieten van kleine dingen zoals een kopje koffie drinken of geen lichamelijke pijn hebben en activiteiten kunnen ondernemen, vindt Samuel bijzonder. Het oorlogsverleden van zijn ouders en zijn ziekte op jonge leeftijd hebben hem gevormd en een sterk relativeringsvermogen gegeven. In Noa’s beleving (derde generatie, familie C) zet ze het begrip vrijheid af tegen de oorlog en beschrijft ze vrijheid zoals ze dat in Nederland ervaart, dat er vrijheid van godsdienst is voor alle bevolkingsgroepen, en vrijheid in denken en voelen:

“Zeker in de oorlog mocht je helemaal niet doen wat je wilde of in ieder geval vrij zijn in wat je geloofde en nu wel, in Nederland dan. In andere landen is dat natuurlijk anders. Ik denk dat ik mijn kinderen zou vertellen over mijn opa en dat we blij mogen zijn dat hoe het is. Hopelijk als ik kinderen krijg, is het nog steeds zo in Nederland, en dat we daar dankbaar voor moeten zijn, dat we vrij zijn en vrij mogen zijn in hoe we ons voelen, wat we geloven en wat we willen. Dat we niet meer opgesloten worden. Ik denk dat je in Nederland kan geloven wat je wil en daar mag je vrij in zijn. Niet per se alleen Joden, maar gewoon iedereen.” (Noa, derde generatie, familie C)

De vrijheid die Noa omschrijft, hoopt ze ook door te kunnen geven aan haar kinderen. Ze deelt daarbij ook dat ze zal vertellen over haar grootvader. Net als Yael (derde generatie, familie A) verbindt Noa vrijheid aan landen en dat we mogen koesteren dat we in Nederland in vrijheid leven. Aliza vertelt in haar beschrijving dat ze vrijheid associeert met buiten zijn zoals in de natuur. Deze associatie krijgt meer betekenis door

kennis over de onderduik van haar beide grootouders, waarbij haar grootmoeder maandenlang in een kleine ruimte onder de vloer leefde:

“Vooral dat ik buiten ben, in de natuur of op het strand, dat zijn wel typische plekken. Maar bijvoorbeeld ook op Koningsdag, als iedereen een uitgelaten gevoel heeft, blijdschap overheerst en dat het dan ook mooi weer is, dat je voelt: alles kan en mag. Dat zijn wel momenten dat ik er bewust van ben dat dit vrijheid is. [Als iemand met een Joodse achtergrond voel ik dat, CZ] minder, ik zou nooit met een grote davidster rond gaan lopen, zoals ik dat wel met de Nederlandse vlag zou durven. Dat is een heel ander gevoel. Als ik al voorzichtig moet zijn met het kettinkje dan is dat wel anders. Met Chanoeka hadden ze hier bij de rotonde een hele grote menora gezet, vanuit de gemeente denk ik. Dat dat kan in een kleine setting, vind ik dan wel heel hoopvol.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Als onderscheid in het begrip van vrijheid benoemt Aliza dat vrij zijn in Nederland in het algemeen en op Nederlandse feestdagen of met Nederlandse symbolen als anders wordt ervaren dan op joodse feest- of gedenkdagen: dan ervaart zij minder vrijheid en openheid om bijvoorbeeld een ketting met een davidster te dragen. Haar vader Benjamin zegt dat het “ontzettend belangrijk is om voor vrijheid te strijden”, maar dat het tegelijkertijd wel “allerlei dimensies heeft” (tweede generatie, familie E):

“De mensen die op Wilders of Baudet stemmen zijn voor een ander soort vrijheid dan ik ben. Terwijl mijn vrijheid zou zijn om maximaal respect voor iedereen te hebben en mensen te helpen die het moeilijker hebben. Ik heb weinig met die tradities waar ze [Wilders en Baudet, CZ] het over hebben. Vrijheid is iedereen zo goed mogelijk helpen en opkomen voor degenen die het minder hebben.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Benjamin heeft het over verschillende soorten vrijheden en geeft aan dat vrijheid voor hem ook vrijheid voor andere mensen is, dus dat als daar een zekere aanpassing voor nodig is, dat dat mogelijk moet zijn (hij benoemt bijvoorbeeld het afschaffen van zwarte piet): “Vrijheid is dat iedereen toch wel globaal kan doen wat hij zelf het belangrijkste vindt met respect naar anderen toe”. Zijn standpunt sluit aan bij Samuels eerder genoemde (individualistische) opvatting van vrijheid, namelijk dat onder het mom van vrijheid alles moet kunnen en beledigingen niet erg zijn:

“Dat respect vind ik belangrijk, niet dat alles moet kunnen of onbeperkte meningsuiting. Ik ben er niet voor om beledigend te zijn. Dit is voor mij een reden om bijvoorbeeld niet op X [voorheen Twitter, CZ] te zitten. Of mensen die zeggen dat alles moet gezegd kunnen worden. Dat vind ik helemaal niet, dat gaat buiten het respect dat je moet hebben. Je moet voorzichtig zijn met mensen. Ik hou van de voorzichtige kant, maar wel in vrijheid.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

In zijn interview verwijst Benjamin ook naar 4 mei en dat hij dan meer stilstaat bij vrijheid en dat het “vervelende is dat je het voor lief neemt”. Hij vertelt dat hij in tijden waarin “hij met zijn feiten op de neus wordt gedrukt”, door de situatie in Oekraïne of Gaza, hij daar dan weer wat meer mee bezig is, “dus vrijheid is belangrijker dan wat dan ook”. Aliza vertelt later in haar interview nog dat ze soms vindt dat Bevrijdingsdag niet belangrijk genoeg wordt gemaakt ten opzichte van bijvoorbeeld Pinksteren of Hemelvaart:

“Dingen waar volgens mij heel weinig mensen nog echt iets bij voelen en dat Bevrijdingsdag vaak niet eens een vrije dag is, daarvan denk ik dat we dat wat mij betreft zouden kunnen omdraaien. We mogen iets meer dankbaar zijn voor het feit dat we nu in vrijheid leven en dat dat niet overal zo is.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Bevrijdingsdag wordt in dit citaat belangrijker geacht dan andere Nederlandse ‘gedenkdagen’ die bij het christendom in de Nederlandse samenleving horen. Voor Marianne (tweede generatie, familie C) heeft vrijheid te maken met de juiste balans en is het iets waar je aan moet werken:

“Allereerst is het een werkwoord. Dat is iets waar je moeite voor moet doen, het is niet vanzelfsprekend, omdat het namelijk continu zoeken is naar de balans met de ander, bij een volk als geheel of als individu, want jouw vrijheid stopt waar die van een ander begint. En in die raakvlakken is het zoeken met elkaar. Vrijheid is goed in de zin van moeten kunnen zeggen wat ik denk, maar het is ook niet nodig dat je alles roept waarmee je een ander onderuit haalt. Vrijheid is iets waar je je best voor moet doen.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Ze vertelt dat vrijheid continu een rol speelt in wie ze is, wat ze doet en hoe ze met anderen omgaat, maar ook hoe ze op nieuwsberichten reageert. Ze noemt als voorbeeld de “mooie” gesprekken die ze heeft met haar man en dat ze dan de tijd vergeten. Ze maakt zich zorgen over “het systeem dat we verkozen hebben om met elkaar samen te leven. Wij vinden dat een heel ongezond systeem”. Marcelle grijpt terug op haar jeugd (tweede generatie, familie D) waar ze als kind de waarde meekrijgt van vrijheid:

“Mijn vader leerde ons dat er niks belangrijker is dan jouw vrijheid en dat we dat voor ogen moesten houden: ‘zorg dat je onafhankelijk bent’ en ‘denk erom, je hebt een kop gekregen om die te gebruiken’ en ‘als mensen zeggen naar links of naar rechts, vraag je jezelf af wat je er zelf van vindt’. Dat was ongeveer zijn enige belangrijkste les, maar hij had uit die oorlog overgehouden dat het ergste is als je geen vrij mens bent en daar moet je op letten.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Deze betekenis van vrijheid doorgegeven door haar vader is verbonden aan zijn oorlogsverleden, vertelt Marcelle. Het is belangrijk om zelf na te denken en als mens vrij te zijn. Als de interviewer doorvraagt over háár beleving van vrijheid vertelt ze dat dit haar “leidmotief” is:

“Daar leef ik voor. In mijn opleiding als sociaal cultureel werker had ik ook het idee om mensen mondiger te maken. Dat was terug te voeren op dat idee van vrijheid: je moet als mens breed geïnformeerd zijn om een keuze te maken, maar die keuze is aan jou, dat is jouw vrijheid. Vrijheid is alles. Als ik lees dat er tegenwoordig in toneelstukken weer iemand zijn broek moet aantrekken, dat je bijna denkt dat je een boekverbranding krijgt van dingen die niet meer zijn toegestaan. De cultuur wordt genuïllkorfd uit angst iets niet meer te mogen schrijven. Dat cartoonisten bang zijn dat ze vervolgd worden als ze iets tekenen. Vrijheid is zo belangrijk.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Voor Marcelle is vrijheid “alles”: ze koppelt dit ook aan cultuur, persvrijheid, satire en kritisch mogen zijn. Ook Jeannette (tweede generatie, familie B), reageert eenduidig op de vraag over wat vrijheid betekent voor haar:

“[vrijheid, CZ] is een waanzinnig goed gegeven. Dat gun ik iedereen in de hele wereld. Dat is het eerste wat ik zeg. Mensen moeten vrij kunnen zijn in alles wat ze willen doen, maar het moet wel via bepaalde normen en waarden gaan. Dus je mag niet vrij zijn om iemand gevangen te nemen. Mensen moeten kunnen leven zoals ze willen en zouden niet bang hoeven te zijn dat als ze wat roepen ze dan in de gevangenis terechtkomen of omdat ze een bepaald ras hebben dat ze dan opgepakt worden of dat soort flauwekul in de Tweede Wereldoorlog waar we allemaal wel films van hebben gezien, dat moet gewoon niet meer. Dat is heel belangrijk, dat gun ik mijn kinderen en kleinkinderen heel erg.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Vrijheid moet verwezenlijkt worden met inachtneming van bepaalde normen en waarden. Het mag niet zo zijn dat vrijheid betekent dat een ander in zijn vrijheid beperkt wordt. Ook mag wat er is gebeurd tijdens de Jodenvervolging niet meer voorkomen: dat mensen om wie ze zijn worden opgepakt en afgevoerd. Jeannette is ook kritisch op bepaalde protestacties, zoals mensen die op de snelweg zitten voor Extinction Rebellion of “die een schilderij bekladden, omdat het zoveel geld en mankracht kost [dit te herstellen of te handhaven, CZ]”:

“Wat heeft het voor zin? Meld het bij bevoegde instanties, zeg wat je wilt, heb een mening, maar ga niet zoiets gek doen. Je mag niet ten koste van anderen, ten koste van kunst dit doen. Of als mensen opgepakt worden in China of Rusland, daar heb ik een oordeel over.” (Jeannette, tweede generatie, familie B)

Dus vrijheid ten koste van anderen gaat niet alleen over individuen voor Jeannette, maar ook over materieel erfgoed als kunst, of over overheidsdiensten en infrastructuur, als wegen moeten worden afgezet of politie massaal wordt ingezet. Ten slotte deelt Yasha (derde generatie, familie D) over individuele vrijheid:

“Het begrip ‘vrijheid’ is bijna het meest wezenlijke begrip in hoe we onze samenleving organiseren voor mij. Ik ben wat dat betreft een liberaal in hart en nieren. Ik geloof heel erg in individuele vrijheid. Dus veel van de dingen die ik vind en de waarden die ik heb, komen daaruit voort. De vrijheid van mensen om hun eigen pad te kiezen, om hun eigen partner te kiezen, hun eigen seksuele identiteit te kiezen, daar geloof ik in. Dat is niet iets wat gemaakt is. Dat zit heel diep in mij. Vrijheid is een van de meest belangrijke begrippen voor mij.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Vrijheid is voor hem voornamelijk individuele vrijheid zoals in seksuele identiteit, partnerkeuze, eigen levensinvulling en dat de samenleving daarop ingericht is. Hij vertelt daarbij dat hij en zijn vrouw beiden niet begrijpen wanneer mensen zeggen dat je in Nederland niet vrij bent: “Dan heb je nooit echt onvrijheid meegemaakt”, zegt Yasha, en hij vervolgt:

“Dan heb je niet meegemaakt wat het betekent als er werkelijk een autoritair regime is dat jou de ruimte niet gunt om te vinden wat je vindt en in de gevangenis wordt gezet, als je gaat demonstreren en dan dertig dagen zoek bent. Dat is gewoon niet zo in Nederland. Ik kan me wel voorstellen dat je je binnen bepaalde subculturen heel onvrij kan voelen, als je een andere seksuele geaardheid hebt. Als jij orthodox-joods bent en homoseksueel bent, is dat denk ik een lastige combinatie. Dan voel je je waarschijnlijk niet helemaal vrij.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Hij benoemt het voor hem duidelijke verschil tussen Nederland en een land waar een repressief regime aan de macht is en geen oppositie mogelijk is. Hij geeft ook een voorbeeld waarbij twee identiteiten kunnen wringen, zoals homoseksualiteit in sommige religieuze kringen. Vrijheid is voor hem waardevol en ook iets dat je kunt kwijtraken. Hij verwijst naar landen in de wereld waar je niet zo vrij bent als in Nederland en vindt dat we vrijheid in Nederland moeten koesteren:

“Wees gelukkig, prijs je gelukkig dat je hier mag wonen en vecht ervoor, zorg ervoor dat dat zo kan blijven en hecht waarde aan de vrijheid die we hebben om te zijn wie je wil zijn, maar maak er geen misbruik van. Die discussie hebben we ook wel eens [thuis, CZ], waar houdt je individuele vrijheid op en waar het begint de vrijheid van een ander.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Voor bijna alle deelnemers is vrijheid een ruim begrip: vrijheid heeft betrekking op bewegen, zijn in de natuur, ontspannen, beleving en uiting van de eigen identiteit, meningsuiting, eigen perspectiefvorming, wonen in een democratisch land. Vrijheid wordt ruim en reukeloos gezien, maar met begrenzing en met inachtneming van respect voor de ander en normen en waarden. Als vrijheidsbeleving ten koste gaat van een ander, dan is dat voor velen geen vrijheid meer. De gesprekken over wat vrijheid is, worden als complex gezien, maar moeten wel gevoerd worden. Het is een continu zoeken naar de juiste balans; dat gaat niet vanzelf en kost moeite. Bij een aantal deelnemers wordt de opvatting van vrijheid gerelateerd aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder. In de volgende paragraaf wordt voor de tweede en derde generatie de betekenis van onvrijheid besproken.

6.2.2 Betekenis van onvrijheid bij de tweede en derde generatie

Betekeningen en interpretaties van onvrijheid zijn al enigszins aan bod gekomen, zoals de inperking van persvrijheid of autoritaire regimes, maar ook het niet tot je kunnen nemen van verschillende perspectieven en daardoor gevoeld worden door slechts één denkwijze. De belangrijkste opvattingen van onvrijheid worden gerelateerd aan staatsmachten en conflicten, de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog, huidige politieke en maatschappelijke ontwikkelingen, uitdagingen bij educatie over de Holocaust en persoonlijke opvattingen. Yasha (derde generatie, familie D) geeft bijvoorbeeld aan in het verleden veel met de pers te hebben gewerkt, en in landen die onvrij waren. Hij lacht als de interviewer vraagt naar welke landen: “Nou, wil je een lijstje?”:

“Azerbeidzjan, Armenië, Rusland, Wit-Rusland, Oekraïne toen, Sri Lanka en Servië in mindere mate. Daar werkte ik veel met pers, in de journalistiek in een sfeer die onvrij was, waarin men niet kon schrijven wat ze wilden, dat je dan vervolgens of de Belastingdienst op je dak kreeg of de drukker jouw krant niet meer wilde drukken, of de betalingen werden gestopt of je werd gewoon in de gevangenis gezet. Ik heb best wel veel te maken gehad met dissidenten, met politieke gevangenen, met journalisten die onder druk stonden. Dat was tien, vijftien jaar mijn werk. Toen had ik veel te maken met onvrijheid en de deken van angst die dat op een samenleving legt.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Yasha vertelt ook over zijn vrouw die uit een Oost-Europees land komt en daar tot aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw onvrijheid ervaarde door een autoritair regime. “En wat dat doet met mensen”, zegt Yasha, heeft hij van “redelijk dichtbij meegekregen. Dat is niet op individueel niveau, maar de staatsmacht die voor onvrijheid zorgt”. Samuel (tweede generatie, familie A) krijgt een akelig gevoel bij het begrip onvrijheid. Hij denkt dan meteen aan de Tweede Wereldoorlog en andere conflicten waarbij hele volkeren of vrouwen worden onderdrukt:

“Van onvrijheid word ik heel akelig. Dat roept de oorlogsdingen op in de eerste plaats, maar ook wat de Oeigoeren overkomt, wat er in Rusland gebeurt, wat in Iran gebeurt met vrouwenrechten, dat kan ik bijna niet aanzien. En die vrouwen in Afghanistan, dat is verschrikkelijk. Dus ik ben wel heel erg voor oorlog voeren om je vrijheid te verdedigen. Met [Rusland over, CZ] Oekraïne valt wat mij betreft geen compromis te sluiten en dat moet je bestrijden, want op het moment dat je vrijheid kwijt bent dan is het leven zo schraal en moeilijk.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel stelt in dit citaat dat oorlog voeren volgens hem soms noodzaak is en dat daarover in feite geen compromis mogelijk is, omdat het verlies van vrijheid “verschrikkelijk” is, zoals in geval van de Oeigoeren, Oekraïne, en de status van vrouwen in Iran en Afghanistan. Aliza (derde generatie, familie E) legt bij het begrip onvrijheid een direct verband met de oorlog:

“Meteen de oorlog: het benauwende gevoel dat je vijf jaar lang van de aardbodem verdwenen moest zijn om het te overleven, als je ook maar één link had met mijn afkomst. Vergeleken met nu is dat niet voor te stellen en iets wat we altijd moeten koesteren.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Ze beschrijft de onvoorstelbaarheid van de Tweede wereldoorlog, waarbij je vervolgd werd om je Joods-zijn, je jezelf moest verbergen en moest onderduiken om te overleven. Jaïr (tweede generatie, familie F) beschrijft onvrijheid in het niet zichtbaar kunnen uiten van de joodse identiteit en welk gevoel het oproept om verantwoordelijk te worden gehouden voor de oorlogssituatie in Israël-Palestina:

“De afgelopen jaren zie ik steeds minder mensen met een keppel op straat lopen en als ik ze zie dan hebben ze een pet op. Dus het antisemitisme, met name vanuit de moslimgemeenschap, is heel erg aanwezig. [Voel je je vrij in Nederland als persoon met een Joodse achtergrond en als een persoon met een oorlogsverleden via je ouders?] Niet helemaal, ik leg mijn woorden heel erg op een weegschaal. Zeker op dit moment is Joods zijn – je voelt dat de geschiedenis wordt afgepakt en dat je toch vooral wordt bestempeld als agressor ongeacht of je Israëliisch of Nederlands-Joods bent en dat je wordt verteld er iets van te moeten vinden na wat jouw familie is overkomen, dat je toch wel bij het Vredespaleis aan de Palestijnse kant met een bord moet staan: “ik ben Joods en ik ben tegen Israël”, dus mensen vinden er nogal wat van. Ik voel me daar niet vrij.” (Jaïr, familie F)

Hij benoemt de voorzichtigheid bij sommige Joden die niet meer met een keppel op straat durven lopen, en dat er antisemitisme is, dat hij vooral ervaart vanuit de moslimgemeenschap. Ook ondervindt Jaïr onvrijheid in de druk die hij voelt om positie in te moeten nemen in het Israël-Palestina-conflict en de huidige oorlog waarbij een beroep wordt gedaan op het oorlogsverleden van zijn familie. Het voelt voor hem alsof de (Joodse) geschiedenis wordt afgepakt. In het boek *The Holocaust, Israel and 'the Jew'* stelt Gans dat de Shoah en Israël de twee meest belangrijke naoorlogse brandpunten zijn geworden voor uitingen van naoorlogs antisemitisme, die een blijvende negatieve uitwerking hebben voor Joden.² Zo bespreekt ze enkele onderzoeksbevindingen aan over heersende beelden en ideeën onder islamitische jongeren over zionisten, het zionisme en Joden³: a) de term ‘zionisten’ wordt niet in de oorspronkelijke betekenis van het

2 Remco Ensel en Evelien Gans, red. *The Holocaust, Israel and 'the Jew': Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society*. (Amsterdam University Press, 2017), 22, 499. <https://doi-org.proxy.uba.uva.nl/10.1017/9789048527021>.

3 Ensel and Gans, eds. *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 532. Op basis van onderzoek blijkt dat de positie van islamitische jongeren afwijkt ten opzichte van (christelijke en niet-gelovige) jongeren en dat het Midden-Oostenconflict een belangrijke rol speelt in antisemitische houdingen: een overgrote meerderheid van islamitische jongeren volgt de gebeurtenissen de regio, ervaart vaker boosheid bij (incidenten in) het Israël-Palestina-conflict en ziet Israël als het meest schuldig aan het conflict. Daarnaast denken islamitische jongeren aanzienlijk minder positief over ‘zionisten’ dan over Joden en zijn ze minder positief over zionisten dan de rest van de bevraagde jongeren. Zie Ron van Wonderen en Willem Wagenaar. *Antisemitisme onder jongeren in Nederland. Oorzaken en triggerfactoren*. (Verwey-Jonker Instituut, april 2015), 6-7, 63.

woord gebruikt (nationale beweging voor het streven naar en behoud van een onafhankelijke Joodse staat), maar krijgt vaak een onduidelijke betekenis. Zo staat zionisme voor “een agressieve, soms oorlogszuchtige ideologie die verantwoordelijk is voor de bezetting van Palestijnse gebieden en oorlogshandelingen van het Israëlijsche leger”; b) zionisten vinden dat de staat Israël groter en machtiger moet worden, zo nodig ten koste van onschuldige slachtoffers; en c) er komen klassieke stereotypen in de beelden naar voren, zoals dat zionisten “bloeddorstig” en “immoreel” zijn en veel macht hebben, en dat het Jodendom “primitief en gewelddadig” is.⁴ Gans stelt echter ook dat de neiging om stereotypen over Joden en zionisten met elkaar te vereenzelvigen verder reikt dan de Nederlandse moslimgemeenschap: een eenzijdige focus op moslimantisemitisme in de media kan het debat over antisemitisme in de samenleving onderdrukken.⁵

Marcelle maakt zich soms zorgen om haar zoon, die zich onpartijdig moet opstellen in zijn werk en volgens haar “in een bepaalde setting beter niet kan zeggen dat hij Joods is, onvrij is dat. Dat het is ergste”. Ze vertelt ook over een wereldwijde trend waarbij de samenleving naar rechts opschuift en vrijheid steeds minder vanzelfsprekend is, in Nederland te zien aan de verkiezingsuitslagen in de landelijke politiek:

“Ik heb het idee dat de Nederlandse samenleving heel erg naar rechts opgeschoven is. Dat zie je ook aan de politieke uitkomsten. Dit geldt trouwens voor de hele wereld, in Israël ook. Vrijheid was vroeger iets vanzelfsprekender. Ik vond het normaal dat je vrij was en nu niet meer.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Ze verwijst ook naar de ongelijke positie van vrouwen en de onvrijheid die ze als vrouw heeft ervaren. Zo ondernam ze actie toen vrouwen in een café niet achter de bar mochten zitten. Ze vond dat ze moest opkomen voor haar vrijheid “want het was toch met vrouwen niet best gesteld”. Ze nam deel aan meerdere acties:

“Als je al dat ge-me-too leest dan denk je hoeveel verandert er nou? Vrouwen kunnen zich [nu, CZ] knap onvrij voelen, daar heb ik geen last van, maar andere vrouwen wel.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Daarnaast verwijst ze naar een moment in de tram, waarbij ze zich onprettig bejegend voelde in haar identiteit:

“Soms zit ik in de tram met dat sterretje om m’n nek. Ik herinner me dat ik een week geleden tegenover een man zat, die me niet zo prettig aankeek en ik dacht: zou hij dat kettinkje gezien hebben. Ik heb het niet weggedaan. Soms voel ik me onvrij wat dat betreft, maar dat gebeurt mij toch weinig met dat soort gevoelens. Iedereen zou mij hier wel accepteren. Meestal voel ik dat [onvrijheid, CZ] niet.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Marcelle deelt een anekdote waarbij ze de indruk kreeg dat een man op een bepaalde manier naar haar keek vanwege haar ketting met een davidster. Dit citaat laat een bepaalde alertheid zien om op een negatieve manier bejegend te worden via blikken van mensen in openbare ruimten, die een gevoel van ongemak en intimidatie kunnen oproepen. Voor Marcelle maakt het haar niet uit als zij gezien wordt als iemand met een oorlogsverleden, maar wel als iemand met een Joodse achtergrond:

⁴ Wonderen, van en Wagenaar. *Nader onderzoek beelden van islamitische jongeren over zionisten en Joden*, 6.

⁵ Ensel en Gans, red. *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 524, 533.

“Dat is nieuw voor mij, de laatste maanden hoor ik verhalen over zo’n kettinkje en dan voel ik me een beetje onvrij. Ik ga vanavond naar een toneelvoorstelling, je denkt toch niet dat ik daar ga zitten in de zaal met het idee, ik voel me hier als Jood een beetje onvrij, of in de tram? Doorgaans niet. Maar in het algemeen als ik de beknotting zie dat journalisten bepaalde dingen niet meer durven te schrijven, dat ze bang zijn voor hun baan, dan vind ik dat wel heel erg. Ik lees ook bepaalde dingen niet in de kranten terug, ik denk uit zelfbehoud van die krant. Het is minder mooi geworden dan het was.” (Marcelle, tweede generatie, familie D)

Marcelle vergelijkt perioden van vroeger met nu, wat ook terugkomt in de beleving van Samuel (tweede generatie, familie A) die minder tevreden is dan hij vroeger was: “ik vind dat de Nederlandse maatschappij zich niet erg ten voordele ontwikkelt.” Marcelle is kritischer op tendensen van onvrijheid, die ze onder meer verklaart door verschuivingen in de landelijke politiek, huidig antisemitisme en “beknotting” bij journalisten. Een ander maatschappelijk aspect van onvrijheid wordt verbonden aan de uitdagingen die bestaan bij Holocausteducatie:

“Het voelt onvrij dat het eigenlijk *not done* is om in het onderwijs over de Tweede Wereldoorlog te kunnen lesgeven. Dat vind ik zorgwekkend. Ik vind dat we moeten kijken naar hoe je daar met campagnes doorheen kan breken. En ook dat je een genocide van de Tweede Wereldoorlog of de vermeende genocide in Gaza niet allemaal over één kam kan scheren en kan simplificeren. Sterker nog, ik vind het heel onvrij dat de geschiedenis van jou wordt afgenomen. Dat is onveilig. Eigenlijk wordt het omgedraaid van “jij hebt dit toch aan jezelf te danken”. Dat is complex vanuit een Joodse identiteit, dat je enerzijds wil dat de moslimgemeenschap niet gediscrimineerd wordt, terwijl daar juist ook discriminatie van uitgaat. Je hebt het over complexe tegenstrijdige constellaties.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

In dit citaat doet het begrip onvrijheid Jaïr denken aan de uitdagingen die er in het onderwijs zijn bij het doceren over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust, waarbij de Holocaust wordt verbonden aan het Israël-Palestina- conflict met de huidige Israël-Gaza oorlog. Hij stelt dat het betrekken van andere conflicten en (vermeende) genocides de Holocaust kan reduceren tot een algemene of vergelijkbare gebeurtenis. Jaïr ervaart soms de tendens dat Joden als groep verantwoordelijk worden gehouden voor de Israël-Hamasoorlog. Dit voelt onveilig en onvrij. Ten slotte benoemt hij discriminatie zowel van als door moslims, wat hij als complex ervaart. Racisme of xenofobie gericht tegen moslims wordt ook wel islamofobie genoemd: moslims zouden vooral doelwit zijn van angst en haat, vanwege hun religieuze of culturele identiteit. Gans vraagt zich af of antisemitisme en islamofobie “communicerende vaten” zijn: het gevoel bij sommige moslims dat er een dubbele standaard wordt gehanteerd (beledigingen van Joden worden serieuzer genomen dan van moslims), kan meer antisemitisme in de hand werken, wat weer kan leiden tot meer islamofobie, wat kan overgaan in een negatieve spiraal.⁶

In Mariannes beschrijving komt een ander aspect naar voren in wat het betekent om onvrij te zijn, door niet te kunnen zijn wie je bent omdat een ander zijn idee over jou oplegt en wat het verschil is met bijvoorbeeld een zakelijke overeenkomst, waarbij je samen iets afsprekt en twee partijen zich dan binden:

“Onvrijheid is op het moment dat een ander gaat bepalen wie ik ben, hoe ik moet zijn, wat ik moet doen, wanneer ik iets moet doen, wat verder gaat dan wat je redelijkerwijs van elkaar mag verwachten

⁶ Ensel en Gans, red. *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 38, 524.

in de interactie die je maatschappelijk met elkaar hebt. Ik vind het logisch als een opdrachtgever aan mag geven welk project je wanneer doet: dat is een afspraak die wij samen maken. Ik vind dan ook dat ik dat moet doen, want dan ben ik het met hem eens en dan hebben we gezamenlijke planning. Daar ben ik dan aan gebonden, is dat onvrij? In zekere zin wel, maar is dat erg? Nee, maar op het moment dat hier een Duitser of een Rus zegt: “nu mag jij niet meer leven, want je hebt een Joodse achtergrond”, dan houdt het wel op.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Ze benoemt hier dat onvrijheid ook een mate van gebondenheid kan inhouden, vanuit een gezamenlijke afspraak tussen twee mensen of partijen, zoals bij een zakelijke samenwerking. Maar dat als een persoon of partij van buiten eenzijdig bepaalt wie iemand moet zijn of wat hij moet doen, dit onvrij maakt. Ze verwijst daarbij naar de Tweede Wereldoorlog. Ze vertelt ook dat de betekenis van onvrijheid nu anders is, vanwege onder meer klimaatveranderingen en het kapitalisme:

“De samenleving stond toen nog niet zo onder druk als nu. Ik heb nu soms het idee dat we als mensheid aan het eind van ons Latijn zijn en dat het niet lang duurt voordat we alles kapot maken. Werkelijk alles lijkt aan inflatie onderhevig: niet alleen financieel, maar ook andere waarden. Ik maak me daar zorgen over. Ik denk dat vrijheid steeds bijzonderder gaat worden en we steeds in moeilijker tijden terecht gaan komen, waarbij meer mensen op de vlucht zullen gaan slaan, niet in de laatste plaats door de klimaatveranderingen. Het zou mij niet verbazen, ik hoop dat ik ongelijk heb, als het kapitalistische systeem knapt en het misgaat.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Dit citaat duidt op de zorgen die Marianne heeft over een bepaalde grenzeloosheid in de samenleving en de wereld als geheel, met betrekking tot bredere structuren en systemen en gebruikt het voorbeeld van klimaatverandering. Ze zegt er meteen bij dat ze dan zelf ook niet vrijuit gaat en dat zij er net zo “hard” onderdeel van uitmaakt. Ze wil ook nog “een beetje kunnen leven, maar ik ben onderdeel van het probleem. De meeste mensen zijn dat.” Ook Benjamin (tweede generatie, familie E) vertelt over onvrijheid als beperking van het individu en verwijst hierbij naar andere minderheden in de samenleving:

“Onvrijheid zie ik als limitering, als beperkend. Er zal altijd een balans zijn in wat de ene onvrij vindt en de ander als noodzakelijk. Dat is een moeilijke balans. Ik denk dat er nu nog iets meer gelet kan worden op de nuance. Er zijn ook andere dingen die belangrijk zijn voor mensen om zich vrij te voelen, LHB(G)T bijvoorbeeld. Dit was vroeger minder van belang, dat zie je nu meer en het is mooi dat dat ook vorm te geven is in de huidige tijden. Ook daar kun je Nederland koesteren als een van de landen waar dat beter kan dan in andere landen, of [het recht op, CZ] abortus, dat is ook vrijheid. Vrijheid is belangrijk is voor grote groepen mensen.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Net als sommige andere deelnemers trekt Benjamin onvrijheid en vrijheid breder, waarbij ook andere kwesties belangrijk zijn voor mensen om zich vrij te voelen, zoals de aandacht voor (rechten van) LHBTQI of queer gemeenschappen en reproductieve rechten van vrouwen. Er is nu meer aandacht voor en daarmee volgens hem meer ruimte voor nuance. Hij ziet dit als een positieve ontwikkeling voor maatschappelijke vrijheid:

“Je kunt nu meer op nuances letten. Je kunt altijd verder blijven streven naar vrijheid en verdere nuances. Dat is goed. Daar kun je het over hebben met z’n allen.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Hij stelt dat het goed is dat er steeds meer aandacht is voor bepaalde kwesties en dat men daarover verder in gesprek kan. Yael (derde generatie, familie A) noemt ook, voortbordurende op voorgaande belevingen van onvrijheid, dat onvrijheid het tegenovergestelde is van jezelf vrijelijk mogen zijn en uiten:

“Dit is echt het tegenovergestelde, dus repressie maar ook in een benauwde omgeving wonen met allemaal op dezelfde manier denkende mensen, dat vind ik heel beklemmend en onvrij.” (Yael, derde generatie, familie A)

Haar vader Samuel illustreert de begrenzing van vrijheid aan de hand van het opvoeden van kinderen:

“We hebben in zekere zin te veel vrijheid. Net als bij een kind moet je ook soms even een grens aangeven tot hier en niet verder en als een kind dan vraagt ‘waarom niet?’, ‘omdat ik het zeg.’” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Hier verwijst vrijheid naar een positieve betekenis van gebondenheid. Hij geeft aan dat begrenzing niet verkeerd is, en dat dat vrijheid niet per se ten nadele inperkt. Het is soms nodig, zoals in het geval van kinderen opvoeden. Jeannette (tweede generatie, familie B), bekijkt onvrijheid van een meer persoonlijke kant: voor haar betekent het “vastzitten: niet kunnen doen en zeggen wat je wilt zonder consequenties”. Ook benoemt ze bepaalde verplichtingen in het dagelijks leven als schoonmaken, of bij iemand langgaan die het waardeert, terwijl je dat zelf niet per se leuk vindt, als vormen van onvrijheid. Voor Jaïr is dit bijvoorbeeld zijn administratie doen (tweede generatie, familie F). In de betekenisgeving van vrijheid en onvrijheid worden de twee begrippen toegepast op het oorlogsverleden van de (groot)ouder. Er zijn directe associaties door de tweede en derde generatie met de Jodenvervolging, maar ook met oorlog in het algemeen en het vormt soms ook het perspectief op (on)vrijheid nu. Er worden daarnaast verbanden gelegd met andere maatschappelijke vraagstukken waar (on)vrijheid mee gemoeid is, zoals gendergelijkheid en vrouwenrechten, LHBTQI en queer gemeenschappen, en culturele minderheden in Nederland en het buitenland, het recht op persoonlijke ideeënvorming enerzijds – mits het een ander niet schaadt – en anderzijds dat je er niet voor vervolgd wordt, zoals in landen met autoritaire regimes die hele of sommige bevolkingsgroepen onderdrukken. Er wordt eveneens gerefereerd aan het huidige politieke klimaat met de verrechtsing van de Nederlandse regering en de als soms grenzeloos ervaren uiting van wat vrijheid wordt genoemd, oplaaiend en openlijker antisemitisme en voorzichtigheid in het (openlijk) uiten van de eigen Joodse identiteit – religieus (keppel dragen) en/of cultureel (ketting met davidster dragen) – en uitdagingen binnen het onderwijs in het doceren over de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust. Ten slotte is er sprake van individuele opvattingen van (on)vrijheid die betrekking kunnen hebben op praktische belemmeringen in het dagelijks leven.

6.3 Belang van herdenken en doorgeven

In de eerder afgenomen interviews met de eerste generatie komen ervaringen met herdenken niet aan bod. Wel wordt er soms in de interviews met de tweede generatie gesproken over herdenkingen tijdens de kindertijd wat enig inzicht biedt in de rol van herdenken bij hun ouders en in de keuzes die zij maakten. In de tweede en derde generatie komen een aantal algemene bevindingen aan bod: soms wordt gesproken over moeilijke herinneringen aan de 4 mei-herdenking door complexe ervaringen in de kindertijd. Tegelijkertijd wordt 4 mei als belangrijk gezien. Ook benoemen een aantal deelnemers dat de Holocaust en

de situatie in Israël-Palestina los van elkaar moeten worden gezien en wordt ontkenning van de Holocaust als pijnlijk en frustrerend ervaren. Er wordt daarnaast belang gehecht aan hoe er in het heden met het oorlogsverleden wordt omgegaan en hoe het wordt herdacht, want “de familie komt niet terug”. Ten slotte vormt de herdenking soms een jaarlijks ritueel, zoals een lokale herdenking of tijdens een joodse feestdag. Jaïr (tweede generatie, familie F) geeft aan dat “die herdenking, die 4 mei belangrijke bakens zijn.” Maar hij geeft ook aan dat hij daar “een lastige ervaring mee heeft gehad”:

“Vanaf jongs af aan, vanaf een jaar of vier, declameerde mijn moeder op dodenherdenking. Ik vond het mooi en indrukwekkend, dat kan ik me wel herinneren, maar als kind kon ik mij er moeilijk toe verhouden, omdat het ook iets formeels had. Er zat ook een irritatie bij dat het om de status ging: iedereen met een lintje die kwam langs, dus ik had wel een behoefte om het terug te brengen tot [de slachtoffers, CZ]. Wat ik de afgelopen jaren beter vond, zijn de verschillende generaties die ze laten zien. Dat vind ik in ieder geval een stuk toegankelijker. Vaak bel ik mijn moeder even op. Ik ben een aantal jaren met haar naar de Hollandsche Schouwburg gegaan, waar haar ouders en broertjes ook van zijn weggevoerd, dat vind ik fijn.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

In dit citaat komt naar voren dat Jaïr waarde hecht aan de focus op slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en dat hij het als kind lastig vond zich te verhouden tot het formele karakter van de herdenking. Als de interviewer vraagt of hij zich aangesproken voelt door bestaande herdenkingsrituelen zoals de nationale dodenherdenking op 4 mei, vertelt hij het volgende:

“Ik vind het mooi, het moet gewoon blijven. Ik denk dat de formaliteit een kracht heeft, dat het heel statig is en het daardoor overeind blijft. Op een gegeven moment heeft er een tendens plaatsgevonden dat er andere doelgroepen bij werden betrokken en wat ik zie, is dat binnenkort de Palestijnen in Gaza ook mee moeten worden genomen. Dat dus niet. In de praatprogramma’s [op televisie] heb ik behoefte aan feiten en nuances.” (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Jaïr geeft aan dat het formele karakter van de nationale herdenking óók een kracht is, die het beschermt en dat het belangrijk is een historische focus te houden. Hij benoemt vervolgens het belang van feitenkennis en nuance in huidige debatten in de media. De behoefte aan feitenkennis is een gedeeld standpunt bij een aantal deelnemers. In de familie van Jeannette en Sander (familie B), hebben ze een eigen herdenking:

“Op 4 mei ga ik met mijn broer en mijn partner naar de drie graven met een witte roos, naar mijn vader, moeder en naar Lammert voor de boer die ook omgekomen is. Wij gingen altijd mee met mijn moeder met de dodenherdenking in Bourtange. Zij werd daar direct na de burgemeester naar voren gehaald om haar bloemetje te brengen.” (Sander, derde generatie, familie B)

In het bestaande interview van Henny (eerste generatie, familie B), komt deze herdenking naar voren:

“Wij gaan altijd naar Bourtange, daar is aan de synagoge een plaquette gemaakt waar alle namen, dus ook van mijn ouders en mijn zusjes op staan en van mijn ooms en tantes. Daar gaan wij heen op 4 mei en daar houdt iemand van de gemeente een woordje. Schoolkinderen die de plaquette geadopteerd hebben, vertellen ook allemaal iets. Er worden bloemen gelegd, muziek gespeeld, het Wilhelmus en nog een paar psalmen en dat was het dan. Daar gaan we elk jaar heen, allemaal. Iedereen die mee kan, gaat mee.” (Henny, eerste generatie, familie B)

De meeste herdenkingen worden op televisie of in Amsterdam bijgewoond, maar deze familie bezoekt jaarlijks een lokale herdenking. Die herdenking is ook aan bod gekomen in Sanders interview, waarbij hij als kind naast zijn oma mocht staan. Volgens hem stond zijn grootmoeder in het middelpunt, omdat zij de enige persoon was die de oorlog overleefd had. Het bijwonen van de herdenking was een gegeven:

“Het was eigenlijk een traditie dat ik elke keer op 4 mei naast mijn oma moest staan. Dan kregen we allemaal een bos bloemen om neer te leggen en dat hoefde ik niet eens te verzorgen, want dat had mijn oma al geregeld. Er werd er eigenlijk elke keer gezegd wat we gingen doen op 4 mei en dat is het. In eerste instantie ga je braaf en keurig mee zonder de vragen te stellen. Maar op een geven moment ga je je wel afvragen van ‘wat doe ik hier in vredesnaam’. Ik wist dat ik op dat moment wel Joods was, maar we doen er eigenlijk vrij weinig aan, dus je legt geen verbanden als: dit is een oorlog geweest en dit is de reden waarom we hier staan.” (Sander, derde generatie, familie B)

Sander legt dan uit dat hij aan zijn ouders vraagt wat zij er eigenlijk deden en dat dat “eigenlijk heel snel en kort en krachtig was”:

“Bij de dodenherdenking herdenken van ieder geval slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog en de oorlogen die daarna waren, maar dit is specifiek gericht op de Tweede Wereldoorlog, omdat de vader en de moeder en de zussen van mijn oma overleden tijdens deze oorlog.” (Sander, derde generatie, familie B)

Inmiddels gaat zijn zoon ook mee en naar de herdenking in zijn woonplaats. In tegenstelling tot dit jaarlijkse ritueel, geeft Noa (derde generatie, familie C) aan dat ze nooit naar 4 mei op de Dam zijn geweest, maar ze het wel op televisie keken. Ze “denkt toch dat het wel belangrijk is dat er nog over gepraat wordt, dat het niet vergeten wordt”. Haar moeder Marianne vertelt dat “van oudsher, als klein kind, de 4 mei-herdenking echt betekenis had. Dan kon je een speld horen vallen op straat in Amsterdam. Iedereen stond daarbij stil of achter de televisie of letterlijk daar”. Zelf gingen ze er als gezin niet naartoe, vanwege de mensenmassa’s:

“Mensenmassa’s waren gevaarlijk, dus dat deden we niet. Wij keken altijd [op televisie, CZ] en er werd aandacht aan besteed. Dat doe ik nog steeds, ook bij mijn kinderen. En dan heb ik wel voorzichtig aangeraakt dat dat erg was zonder al te veel in detail te treden, maar dat ze wel voelden dat het belangrijk is. Het deed mij oprecht pijn dat je merkte dat het steeds verder afkalfde. Waar eerst nog de herdenking ging om de Joodse slachtoffers en de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog in zijn algemeenheid, voelde dat nog als erkenning. En daar is, net als met alles, ook weer een soort inflatie gekomen, van ‘we moeten eigenlijk ook wel rouwen om Duitse soldaten die zijn omgekomen (...) en we gaan nu eigenlijk alles maar herdenken’. Het zijn maar twee minuten per jaar en zelfs dat moeten we nog delen. Ik vind daar wat van.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Ze beschrijft hier duidelijk dat mensenmassa’s juist vermeden werden en ze niet zelf naar de herdenking gingen, maar dat het thuis wel belangrijk werd vonden. Vervolgens uit ze haar ongemak bij “de inflatie” van de 4 mei-herdenking, waarbij ze verwijst naar de verbreding van de herdenking naar Duitse militairen.⁷

⁷ Zie Lynn Stroo, “Herdenken met de Duitsers? Een bezoek van bondskanselier Kohl aan Rotterdam”, in Eefje van den Akker, Sophie van den Bergh en Matthijs Kuipers (red.), *80 keer 2 minuten: over tachtig jaar herdenken, vieren en het herinneren van de Tweede Wereldoorlog* (Boom, 2025) 174-181; Ensel en Gans (red.), *The Holocaust, Israel and 'the Jew'*, 533-534; en NOS, “Ophef over gedicht 4 mei”, NOS, 24 april 2012 en NOS, “B&W Vorden niet langs Duitsers”, NOS, 4 mei 2012, geraadpleegd 11 april 2025, <https://www.nos.nl>.

Er is een breed draagvlak voor herdenken op 4 mei maar met een blijvende historische focus op de Tweede Wereldoorlog en de slachtoffers, niet met een verbreding naar andere (dader)groeperingen van de oorlog en mondiale conflicten. Met een verbreding wordt de erkenning van het Joodse leed (door veel Joden) minder ervaren. Marianne ervaart het als “weer een inflatie van erkenning voor het feit dat het Joodse volk door alle eeuwen heen iedere keer dit soort dingen moet meemaken”. Hoewel in alle generaties het belang van 4 mei wordt onderschreven, is men soms zoekende naar wat precies te herdenken omdat er verschillende invalshoeken zijn:

“Ik moet nu [op 4 mei] herdenken, maar waar denk je dan aan? Het wisselt. Soms denk ik gericht aan mijn opa en oma en hun ouders, en soms laat je je ook wel leiden door de verhalen die je vaak rond die dagen hoort, of de beelden die je ziet op dat moment. Het is vaak ook een iets algemener besef, je kan natuurlijk niet letterlijk aan zes miljoen mensen denken, maar wel proberen daar in je hoofd respect aan te geven. En daar misschien twee minuten verdrietig over zijn, of een soort gevoel voor jezelf dat die mensen niet vergeten zijn en dat we daar nu met z’n allen aan denken. We hebben op een gegeven moment een Yad Vashem-onderscheiding gehad [voor het onderduikgezin van haar grootmoeder, CZ], die ceremonie was in de oude Portugese synagoge in Amsterdam. Ik was nog heel jong, dus ik zou niet goed kunnen vertellen waar dat nou precies voor was. Maar voor de rest kan ik me alleen herinneren dat we met het gezin bijvoorbeeld wel altijd 4 mei heel serieus namen.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Er is ook onder de derde generatie breed draagvlak voor 4 mei en er wordt belang gehecht aan het herdenken van Joodse slachtoffers: als het niet concreet aan een persoon is, dan mogelijk door een algemeen gevoel van respect op te brengen. De twee minuten stilte worden als vanzelfsprekend gezien. Iedereen kan deze minuten zelf ‘invullen’, maar het neemt niet weg dat Aliza denkt aan de groep waar zij het dichtst bij staat:

“Ik denk aan waar ik aan wil denken. Niemand dwingt mij om daar minder aan te denken. Het is niet zo dat het mijn moment wegneemt, iedereen kan zelf invullen waar die aan denkt. Het onrecht wat een groep is aangedaan waar ik zelf iets verder vanaf sta, kan je nooit invullen want daar sta je niet. Het is alleen maar fijn als mensen daar iets aan hebben en zich gehoord voelen, 4 mei blijf ik heel belangrijk vinden.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Ze beschrijft een reis met oud-collega’s naar Berlijn, waarbij ze op 4 mei ’s avonds in de trein zaten:

“Daar heb ik me zo slecht over gevoeld dat als mijn opa zou weten dat ik op vier mei richting Duitsland zou gaan. Ik zat me daar over op te vreten in de trein en toen hebben we nog wel live of op iemands telefoon midden in een coupé vol met Duitsers twee minuten stilgestaan. Dat is dan het meeste wat je kunt doen. Op dat soort momenten merk ik wel dat dit veel meer betekent voor mij dan voor alle anderen waar ik mee was. Maar dat is oké en dat gesprek over en weer was er gewoon. Iedereen deed mee.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Er spreekt uit Aliza’s woorden een gevoelde plicht of respect jegens haar grootvader en dat ze een verschil in beleving of belang ervaarde met de groep mensen met wie ze reisde. Marianne (tweede generatie, familie C) herdenkt op 4 mei altijd haar grootmoeder die vermoord werd in een gaskamer:

“Wat heeft die arme vrouw moeten meemaken in haar leven. Voor de oorlog was het al een hel [ze verloor haar echtgenoot en een zoon vóór de oorlog, CZ] en toen was het de ultieme hel. En ik hou me iedere keer maar weer voor ogen van dat verhaal dat ik niet verbaasd moet zijn als mensen akelige dingen doen, want dat is het bewijs van hoever het kan gaan. Van de paar verhalen die ik ken van mijn vader, was zij een vrouw die niet op haar kop liet zitten en geen genoeg nam met dingen waar ze het niet mee eens was. En dan was ze echt bereid om daarvoor op te komen. Dat kon ze op dat moment natuurlijk niet, maar een beetje van een kwart van haar zit ook in mij. Ik hoop dat ik een beetje van die kracht heb, dat ik hem kan benutten om erbij te blijven dat sommige dingen niet normaal zijn en dat je moet doen wat je in jouw vermogen hebt om daar iets tegenover te stellen. Dat dat niet oké is en dat je probeert om te zorgen dat dat niet gebeurt.” (Marianne, tweede generatie, familie C)

Het verhaal dat Mariannes vader heeft verteld over zijn moeder dient voor Marianne deels als inspiratie in haar eigen leven en als besef dat mensen naar en destructief gedrag kunnen vertonen. Samuel (tweede generatie, familie A) ging met zijn ouderlijk gezin altijd naar de Dam, maar daardoor kwamen geen verhalen los. Hij vond het een indrukwekkende bijeenkomst, maar het bracht hem geen specifieke herinneringen of gevoelens, wel dat hij nadacht over vrijheid. Hij probeerde vroeger iemand te herdenken “maar dat ging helemaal niet”:

“Ik had al die mensen niet gekend, dus ik realiseerde me alleen maar dat mijn ouders daar op zulke momenten enorm mee bezig waren, maar dat was het dan ook wat mij eigenlijk gevoel betreft. En één moment herinner ik me. Er is een gebruik om je kinderen te zegenen op vrijdagavond en de vader legt zijn handen op het hoofd van een kind en zegt dan een zegenspreuk. Dat deed mijn vader ook altijd en ik vond het een beetje een raar. Later heb ik begrepen dat zijn vader dat deed bij hem en dat dat het laatste moment was dat ze elkaar hebben gezien. En dat heb ik me nóóit gerealiseerd als kind toen dat gebeurde, dat het een enorme betekenis had om dat bij ons te doen. Maar daar heeft hij dus ook nooit iets over gezegd, dus dat heb ik pas later uitgevonden.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Hier komt nogmaals naar voren hoe weinig Samuels ouders praatten over de oorlog en dat hij, doordat beide families van zijn ouders waren vermoord, niet goed concreet kon maken wie hij kon of moest herdenken. Hij had ze immers nog nooit ontmoet, hij kende ze niet. Hij vindt het goed dat de herdenkingsdagen van 4 en 5 mei er zijn. Hij benadrukt dat de herdenking voor hem ook bedoeld is om verhalen (door) te vertellen, en om iets te leren aan kinderen die daarop voorbereid moeten worden. Samuel gebruikt het herdenken om te reflecteren “op wat daar gebeurd is en over die waakzaamheid, over die vrijheid na te denken”. Yael (derde generatie, familie A), gaat elk jaar op 4 mei naar de Apollolaan in Amsterdam en ze gaat naar Jom Hasjoa in de Hollandse Schouwburg. Ze heeft dit van huis uit meegekregen en ze behoudt deze ‘traditie’:

“Ik denk ook elke keer van “god, wat moet je nu nog zeggen, is niet alles al gezegd: je moet niet onverschillig zijn, we mogen dit nooit meer laten gebeuren”. Je vervalt zo snel in holle frasen, dus ik probeer het wel in dat generatieding te trekken. Ik weet nog gewoon dat ik bij Oekraïne, natuurlijk gaat het heel erg over de oorlog in Israël, maar ik zag van al die mensen met hun plastic zakken over de grens vertrekken en ik dacht: oh Jezus, dat zijn weer allemaal generaties mensen met angsten, verlatingsangst en bindingsangst, en ik zag gewoon eigenlijk drie generaties verder in die plastic tassen. Dat heb ik dan wel heel erg. Herdenkingen zijn goed, je staat erbij stil, maar ik denk er elke dag wel aan. Het is geïnstitutionaliseerd nadenken.” (Yael, derde generatie, familie A)

Tegelijkertijd vindt ze het “geforceerd (her)denken zo moeilijk”:

“Ik heb dat echt elke dag wel eventjes met iets [denken aan de oorlog, CZ], dus op zo’n geperst moment vind ik dat moeilijker. Dan wordt het zo onwaarschijnlijk omdat je dan wordt gedwongen om daar iets heel ergs te moeten denken. Maar dat komt dan als ik later weer veel door de stad [Amsterdam] loop en dan denk ik: oh Jezus.” (Yael, derde generatie, familie A)

Voor Yael is het herdenken of denken aan de oorlog iets dat er dagelijks is. Dit wordt ook ingegeven door haar woonplaats Amsterdam en haar Joodse (familie)geschiedenis in de stad. Ze benadrukt daarnaast dat ze stilstaat bij de doorwerking van oorlog in nieuwe generaties. In de woorden van Yasha “staat 4 mei bovenaan” (derde generatie, familie D):

“Meestal bij de Apollolaan of de Hollandse Schouwburg of een andere plek, op de Dam soms, dat was vroeger. Eigenlijk altijd met mijn ouders, vaak ook wel met mijn zus. Sinds ze kunnen met mijn kinderen erbij. Ik vind het een belangrijk moment, omdat het een ritueel is om stil te staan bij het verleden, bij de slachtoffers. Ik denk altijd aan Denise, mijn oma. Ik denk altijd ook een klein beetje aan het besef ‘dat nooit meer’. Het zijn twee minuten waar je heel bewust over nadent en ook het ritueel eromheen, de toespraak vooravond, de muziek achteraf. Het roep een soort emotie op. Een ander ritueel, ook een herdenkingsmoment is Pesach. Omdat je dan eigenlijk ook herdenkt, in dat geval dan de uittocht uit Egypte. Waarin je het hebt over vrijheid en dan herdenk je niet direct slachtoffers of personen, maar wel meer het algemene begrip van vrijheid.” (Yasha, derde generatie, familie D)

Een ander herdenkingsritueel is Pesach, een belangrijke joodse feestdag, waarbij de slavernij wordt herdacht en de uittocht uit Egypte wordt gevierd. Talia (derde generatie, familie F) is “bij alle herdenkingen wel geweest”:

“Ik ben vaak bij de Hollandse Schouwburg geweest en bij de Auschwitz Herdenking. Ik was daar eigenlijk altijd met mijn hele familie, we gingen daar heen met z’n allen. Dat was vanzelfsprekend.” (Talia, derde generatie, familie F)

Ze vindt het heel belangrijk en mooi dat er aandacht aan wordt besteed op televisie en op de Dam:

“De 4 en 5 mei herdenking op de Dam vind ik altijd een grote *happening*. Ook omdat dat zo groot wordt gedaan met de twee minuten stilte en dat het wordt uitgezonden en dat eigenlijk iedereen, ook als je niet Joods bent en als je er helemaal niks mee te maken hebt, ziet dat het gebeurt. Je ziet het langskomen op tv. Dus ik denk dat dat goed is, maar ik denk dat we in het algemeen als maatschappij zijnde ontzettend achteruit gegaan zijn door polarisering. Alles wordt een stuk extremer helaas.” (Talia, derde generatie, familie F)

De kritische houding op huidige, maatschappelijke ontwikkelingen wordt door meer deelnemers gedeeld evenals de zorgen over de ontwikkelingen dat vrijheid minder vanzelfsprekend wordt. Men ervaart antisemitisme, polarisatie en verrechtsing in de politiek. Benjamin denkt vooral aan 4 en 5 mei bij herdenken, hij gaat niet “naar zo’n Joodse herdenkingstoestand”. In zijn twintiger jaren is hij een paar jaren naar de Hollandsche Schouwburg geweest in Amsterdam. Daar ging hij alleen naartoe. In

Amstelveen is hij naar algemene herdenkingen geweest. Hij zegt weliswaar “ik heb er allemaal niks mee, het doet me weinig. Het lijkt haast niet over mij te gaan”, maar hij vindt het wel goed dat het er is, vooral voor de mensen die daar behoefte aan hebben:

“Maar voor mezelf is dat niet zo aan de orde. Op 4 mei zijn we trouw twee minuten stil. En dat is voor mij ook niet nodig, omdat ik daar de rest van het jaar ook mee bezig ben. Ik geloof dat we dan wel allemaal de tv aan hebben staan en daar kijk ik naar. Ik vind het niet opzienbarend. Het is grappig is dat iemand die aan dat soort dingen aandacht besteedt Marcouch is, de burgemeester van Arnhem en een moslim, dat vind ik echt geweldig. Hij is altijd bij elke joodse feestdag terwijl ik helemaal niks met joodse feestdagen heb, of zoiets als 4 en 5 mei waarbij hij aandacht vraagt voor de joodse gemeenschap. Hoeveel joden zullen er wonen in Arnhem? Dat doet me plezier. Dat doet hij ook voor moslims en voor Chinezen, maar ook voor joden. Dat koester ik.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Benjamin houdt twee minuten stilte, dat is een gebruik in de familie, maar het herdenken zelf doet hem “eigenlijk niks”. Tegelijkertijd doet het hem juist wel óók iets dat anderen herdenken en dat een burgemeester met een islamitische achtergrond aandacht besteedt aan de herdenking. Dit sluit aan bij andere uitspraken: dat de dodenherdenking en de erkenning voor wat Joden is overkomen (en andere slachtoffergroepen) van algemeen belang is voor de bredere samenleving, maar dat Joden er per definitie vaak, zo niet dagelijks ‘wel even aan denken’. Benjamin heeft zijn grootouders niet gekend, dus het is toch moeilijk daar aan te denken en aan zijn ouders denkt hij ook niet:

“Het is niet dat er een moment gecreëerd kan worden wat mij meer emotioneert of minder, daarom heb ik altijd ook wat moeite met herdenken en herdenkingsplekken omdat ik niet daar het gevoel bij heb. Ik heb meer dus het gevoel bij de Wibautstraat daar, bij het Weesperplein, dat het goed is dat het er is, maar meer voor anderen. En ik ben altijd zo huiverig, dat het voor die Joden is en die hebben het nou juist niet nodig.” (Benjamin, tweede generatie, familie E)

Benjamin zou “van zijn leven niet naar Auschwitz gaan, daar heeft hij werkelijk totaal geen behoefte aan”. Tegelijkertijd doen sommige Joden dat ook wel. Dat die mogelijkheid bestaat voor scholen bijvoorbeeld, vindt hij goed, voor de bewustwording. Zijn dochters zijn scherper in het handhaven van 4 mei: “zij zijn veel meer verontwaardigd over mensen die dat niet doen”. Veel deelnemers vinden dat de Holocaust niet (meer) of onvoldoende leeft in Nederland. Kennis verwatert “totdat het 4 mei is, dan word je bedolven met al die films en documentaires en dergelijke” (Sander, derde generatie, familie B). Yael vindt dat de Holocaust “vooraan in ons bewustzijn is”, alsof “elk jaar de krantenkatern dikker wordt rondom de meidagen”, terwijl het historisch besef “gewoon bizar laag is” (derde generatie, familie A). Sander vindt dat er juist “heel erg gekeken wordt naar de oorlog zelf, in plaats van wat er eigenlijk daadwerkelijk gebeurd is met de Joden”:

“Tegelijkertijd komen wel steeds meer dingen naar voren van oké, we hebben ook de Jodendom maar we hebben het ook over zigeuners die omgekomen zijn en dat vind ik ook wel, daar mogen ze ook nog wel meer naar gaan kijken. Er zijn ook wel andere slachtoffers geweest, dan alleen Joden”. (Sander, derde generatie, familie B).

Dit wordt ook in het interview met Yael beaamd waarin ze de doorwerking van het koloniale verleden van Nederland in Indonesië en de conflicten en oorlog die daarop volgden, noemt: er is in deze families ook

sprake van trauma's en doorwerking van dit oorlogsverleden. Enerzijds kan het "egocentrisch voelen en kan je je blindstaren op je eigen geschiedenis en hoe je zelf tot stand bent gekomen, terwijl er ook andere mensen zijn die eigen geschiedenissen met zich meedragen", anderzijds "is die oorlog hier ook de hele dag, dus het is ook legitiem, dat vind ik lastig":

"Dat steekt dan toch altijd schril af tegen de Tweede Wereldoorlog en dat vind ik op een bepaalde manier ook nooit zo eerlijk. Die hyperfocus op één ding is nu wel een beetje aan het verschuiven, langzamerhand, dat is ook wel ingewikkeld en tegelijkertijd natuurlijk ook begrijpelijk, omdat er zo lang niet goed mee is omgegaan dus dat vind ik een moeilijk onderwerp. Je merkt het ook bij mensen die zich een beetje bedienen van antisemitische retoriek dat daaruit een soort jaloezie spreekt. Van god, daar heb je die Joden weer met hun oorlog, dat weten we nu wel, of daar is al altijd zoveel aandacht voor. Mogen wij nu ook even? Ik snap het sentiment een beetje. Maar ik vind het ook erg om dat te vinden." (Yael, derde generatie, familie A).

Deelnemers vinden 4 en 5 mei over het algemeen belangrijk en dat er voldoende recht moet worden gedaan aan de Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd vinden sommige deelnemers het belangrijk dat er ook voldoende ruimte is voor andere slachtoffergroepen, als Sinti en Roma en mensen uit Indonesië/Indië. Deelnemers geven aan hoezeer ze waarde hechten aan de erkenning van het leed van hun ouders en andere slachtoffers tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zoals eerder naar voren kwam, hebben de meeste deelnemers er moeite mee dat het Israël-Palestina-conflict wordt geïmporteerd naar Nederland en Gaza onderwerp zou kunnen worden van 4 mei. Jaïr benoemt in het volgende citaat zowel zijn zorg over de media die naar zijn idee eenzijdige informatie doorspelen, als de voor hem weinige aandacht die er is voor Holocausteducatie en het eerder genoemde gebrek aan historisch besef. Hierbij wordt het onderwerp van herdenken sinds 7 oktober 2023 doorgetrokken naar Israël:

"Want het gaat hier niet bij blijven. We vinden het even erg met zijn allen van 7 oktober. Maar de NOS weet niet hoe snel ze moeten zijn om het narratief volledig om te draaien van slachtoffer naar 'historische' agressor, terwijl de helft van de Israëlische bevolking protesteert tegen Netanyahu. Er is een gebrek aan historisch besef en serieuze context ontbreekt. Er is bijvoorbeeld op het NOS *Journal* uitermate weinig hoor en wederhoor gaande en die er wel is, is uitermate oppervlakkig. Dat is verontrustend en gooit alleen maar olie op het vuur. Verder merk ik daardoor toch weer een nieuwe vlag van antisemitisme. In de beleving van mensen zitten antizionistische en anti-Joodse sentimenten in de praktijk vaak allemaal op één hoop. Dat het in deze tijd voor veel docenten onmogelijk wordt om die geschiedenis überhaupt te behandelen op een fatsoenlijke manier, vind ik onbegrijpelijk. Het is overigens een ontwikkeling die al lang voor 7 oktober gaande is." (Jaïr, tweede generatie, familie F)

Het citaat van Jaïr wijst op de vraag of en op welke manier onderwijs wordt gegeven over de Holocaust, maar bekritiseert ook de media, zoals de NOS die volgens hem de daderpositie van Israël en de slachtofferpositie van Palestijnen zou benadrukken zonder voldoende hoor- en wederhoor. Hij ervaart een vertekening in de beeldvorming door nieuwsmedia die informeren over de huidige gebeurtenissen in Israël en Gaza. In het Nationaal Plan Versterking Holocausteducatie wordt gesproken over de afgenomen kennis over de Holocaust, de genocide op de Roma en Sinti en dat het aantal antisemitisme-incidenten toeneemt. Deze trend zou niet alleen gaande onder jongeren en in het onderwijs, maar in de Nederlandse samenleving. Onderzoek laat onder meer zien dat docenten meer geïnteresseerd zijn in educatie over

discriminatie in het algemeen dan over Holocausteducatie, respectievelijk 42 en 16 procent. Uitdagingen op het gebied van Holocausteducatie worden ervaren met betrekking tot de invloed van misvattingen of onjuiste, onvolledige informatie, uitdagingen rondom het gebruik van visueel bronnenmateriaal en pedagogische uitdagingen in het lesgeven aan een steeds diversere leerlingenpopulatie. Historicus Marc van Berkel stelt dat Holocausteducatie zowel de historische en unieke context moet doceren die de Holocaust mogelijk maakte, inclusief kennis over de Joodse cultuur en het voor- en naoorlogse Joodse leven, als bredere onderwerpen die ook in het kader van burgerschapsonderwijs betekenis kunnen hebben. Zo kunnen onderwerpen gaan over mensenrechten, burgerlijke verantwoordelijkheden, de gevaren van groepsdenken en het belang van kritisch denken op het eigen handelen.⁸ Een recent initiatief gericht op antisemitismebestrijding is de campagne *Leer over de Holocaust*, onderdeel van het werkplan Antisemitismebestrijding 2022-2025.⁹ Yael (derde generatie, familie A) meent dat het historisch besef van de Tweede Wereldoorlog laag is, ook al is er veel maatschappelijke interesse en aandacht voor:

“Ik heb wel het idee dat er een enorme belangstelling voor is [de Tweede Wereldoorlog, CZ] en een enorme hoeveelheid boeken die er altijd maar weer over gaan en ook verkopen. Het is een enorm groot iets. Het historisch besef is aan de ene kant bizar laag en aan de andere kant juist heel erg aanwezig. Er wordt wel rekenschap van gegeven [in de media, CZ] en ook van mensen die geïnteresseerd om erover te lezen en leren, maar op school is dat dan weer moeilijk, jonge mensen weten helemaal niks”. (Yael, derde generatie, familie A)

Voor Samuel (tweede generatie, familie A) maakt het toenemende antisemitisme hem meer waakzaam dan voorheen. De alertheid op mogelijke onvrijheid heeft hij ook aan zijn kinderen:

“Ik weet niet hoe dat voortgaat, maar dat begint natuurlijk een beetje te kenteren. Het toenemend antisemitisme maakt me wel waakzaam. Ik voel me niet minder vrij, ik ben nog net zo vrij, maar mijn waakzaamheidlampje brandt wel iets meer. De incidenten die er zijn, de studenten op universiteiten, de protesten, het misbruik van Gaza om allerlei anti-Joodse gevoelens te ventileren; of de mensen weten dat het misbruik maken is of niet, weet ik niet, maar zo ervaar ik dat. Dat maakt dat ik heel erg oplet of dat ook niet echt minder gaat worden en op het moment dat ik het minder zou voelen, ben ik weg. En dat heb ik wel doorgegeven, denk ik. Ik denk dat mijn kinderen dat heel goed weten en ik kan het ook zelf ervaren. Mijn gedachte is dat ze [dochter, CZ] heel goed beseft wat vrijheid is en wat mijn opvatting daarover is en ik denk dat ze dat voor een groot deel wel zal hebben overgenomen. Mijn andere dochter leeft totaal in vrijheid in Israël en die heeft drie kinderen en die heeft een modern, gezellig leven zal, maar die ziet dat ook zo. Het is daar sowieso al heel vrij, de mentaliteit is daar vrij.” (Samuel, tweede generatie, familie A)

Samuel heeft zowel de vrijheid als de waakzaamheid doorgegeven: dat zijn dochters zich vrij weten en voelen, maar ook oog hebben voor de realiteit. Noa (derde generatie, familie C) zou haar kinderen willen vertellen over haar opa: hierbij verbindt ze haar vrijheidsbesef aan het oorlogsverleden van haar grootvader. Vrijheid kan dan een lens vormen om de verhalen door te geven. Voor Aliza (derde generatie, familie E) zit de kern van vrijheid in wederzijds respect:

8 Nationaal Plan Versterking Holocausteducatie (Rijksoverheid, 24 juni 2024), geraadpleegd van <https://open.overheid.nl/> op 29 november 2024), 3-6.

9 Zie <https://www.leeroverdeholocaust.nl/herdenken> en <https://www.ncab.nl/> en Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding, 2022. Werkplan Antisemitismebestrijding 2022-2025. Ministerie van Veiligheid en Justitie.

“Mensen in hun waarde laten en laten leven zoals ze zelf willen leven. Zolang het jou niet raakt zou dat altijd goed moeten zijn. Je weet nooit wat er speelt in iemands leven. Probeer daar altijd begrip voor te hebben. Sta op voor onrecht, tegen onrecht. En ook dat het niet altijd vanzelfsprekend is geweest, dus wees ervan bewust dat het een groot goed is.” (Aliza, derde generatie, familie E)

Het wordt duidelijk dat vrijheid geen vanzelfsprekendheid is en dat er een breed draagvlak is voor de dodenherdenking van 4 mei, die een groot belang dient voor de bredere samenleving. Er zijn verschillen in of men daadwerkelijk naar de herdenkingsplek toegaat (de Dam of lokale Joodse herdenkingen) en/of op televisie plechtigheden kijkt. Ook is er behoefte aan een blijvende historische focus op slachtoffergroeperingen van de Tweede Wereldoorlog en geen verbreding naar andere mondiale conflicten. Ten slotte benoemt men waakzaamheid, de uitdagingen binnen het onderwijs als het gaat over Holocausteducatie en manifeste vormen van antisemitisme in de samenleving. Er wordt belang gehecht aan genuanceerde berichtgeving en publieke debatten, feitenkennis én kennisoverdracht, en aan meer historisch besef van de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog. Volgens Wallet zal een universalisering van 4 mei en een beweging weg van de Sjoa leiden tot een groeiende kloof met de rest van de Nederlandse samenleving terwijl de relatie binnen en tussen de Joodse gemeenschappen zal versterken.¹⁰

6.4 Conclusie

In de interviews komt een duidelijk perspectief naar voren over vrijheid, namelijk dat vrijheid grenzen kent en niet ten koste mag gaan van anderen. Vrijheid wordt gekoppeld aan individuele ervaringen zoals in de natuur en buitenshuis zijn, Nederlandse feestdagen, dansen, plezier hebben en ‘je hart volgen’, maar ook je eigen perspectief kunnen vormen door het in vrijheid tot je kunnen nemen van verschillende denkbelden, bewegingsvrijheid, persvrijheid en vrijheid van identiteit, zoals deze (openlijk) kunnen tonen en uiten. Vrijheid wordt ook als vanzelfsprekendheid gezien, terwijl het dat voor velen niet is en er wordt minder vrijheid en acceptatie van verschillende groepen en minderheden ervaren dan vroeger. Het feit dat er in Nederland vrijheid is, wordt als een belangrijk gegeven beschouwd. Deelnemers onderschrijven daarnaast het belang van onderwijs over de Tweede Wereldoorlog, de Holocaust en antisemitisme. Ook wordt vrij zijn als Nederlands burger soms als anders ervaren dan vrij zijn als Jood. Tevens is de ervaren vrijheid afhankelijk van de omgeving, zoals een niet-Joodse omgeving, tijdens de jeugd of later, en in het professionele leven.

Sommige deelnemers beschrijven momenten van onvrijheid en antisemitisme op de werkvloer en op straat. Herdenken doen deelnemers vooral op 4 mei waarbij de dodenherdenking op televisie wordt gevolgd; sommigen gaan jaarlijks naar een lokale herdenking of de Jom Hasjoa Herdenking in de Hollandsche Schouwburg of aan de Apollolaan. Deelnemers denken niet altijd aan de grootouders of vermoorde familieleden: soms weten deelnemers niet wie te herdenken, omdat zij hun familie nooit hebben gekend. Dit sentiment is zowel bij de tweede als derde generatie aanwezig. Soms wordt een specifieke persoon herdacht, zoals een overgrootmoeder of een grootvader. Sommige deelnemers geven aan dat het moeilijk is geforceerd of ‘geinstitutionaliseerd’ te herdenken, maar waarderen tegelijkertijd ook het formele karakter van de 4 mei-herdenking, omdat dat dit het nationale maatschappij brede kader van de herdenking beschermt en behoudt. De derde generatie herdenkt bijvoorbeeld grootouders en ervaart dat de twee minuten stilte vrij ‘in te vullen’ zijn. Vele deelnemers denken elke dag ‘wel even’ aan de oorlog of worden er in hun woonplaats Amsterdam of door maatschappelijke verdeeldheid of verharding aan herinnerd. Er

¹⁰ Wallet, “Een familie van gemeenschappen”, 153-154.

is breed draagvlak voor herdenken op 4 mei en een behoefte om de focus op de historische gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog te behouden. Een aantal deelnemers is kritisch op de verbreding van de nationale dodenherdenking naar dadergroeperingen en andere slachtoffergroeperingen van mondiale conflicten. Ook maken sommige deelnemers zich zorgen over dat het onderscheid niet wordt gemaakt tussen Israëlische en Nederlandse Joden, antizionisme en antisemitisme. Het kan de waakzaamheid onder Joden versterken, wat ertoe kan leiden dat zij meer toetrekken naar de eigen gemeenschap en nadenken over waar naartoe te moeten gaan, als ze in Nederland niet meer veilig zijn.

7 CONCLUSIE EN DISCUSSIE

In het bredere onderzoeksproject *Oorlog en vrijheid in drie generaties* zijn herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog binnen verschillende herinneringsgemeenschappen onderzocht, met als doel inzicht te verkrijgen in de doorwerking van het oorlogsverleden in verschillende generaties. In deze deelstudie naar Joodse families stonden drie thema's centraal: 1) de vorming van herinneringsprocessen en familie verhalen over de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog; 2) de invloed van het oorlogsverleden op het lichamelijk en psychisch welzijn, familierelaties en de Joodse identiteit; en 3) hoe herinneringen zich verhouden tot maatschappelijke herinneringspraktijken en herdenken, en hoe verschillende generaties reflecteren op vrijheid en onvrijheid. Er is gebruik gemaakt van de *oral history* methode waarbij achttien interviews zijn geanalyseerd en waarvan zes interviews met de eerste generatie eerder zijn afgenomen. In dit hoofdstuk wordt eerst antwoord gegeven op de drie hoofdvragen, daarna wordt gereflecteerd op de bevindingen, methoden en vervolgonderzoek.

7.1 Beantwoording van de hoofdvragen

1. *Hoe werken herinneringen aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder door in volgende generaties? Met andere woorden: hoe vormen familie verhalen over de Tweede Wereldoorlog zich in de praktijk?*

De zes families laten allereerst een divers sociaal-demografisch profiel zien met zowel uiteenlopende als overlappende oorlogservaringen en familiegeschiedenissen. Alle generaties hechten belang aan het (na) vertellen van oorlogservaringen. Belangrijkste redenen voor deelname zijn dat de familie, kinderen en kleinkinderen, en de bredere samenleving weten wat er is gebeurd tijdens de Jodenvervolging, opdat het niet vergeten wordt en het nooit meer gebeurt. Er is soms sprake van ambivalentie bij de deelnemers: sommigen voelen een grote verantwoordelijkheid jegens hun ouders, maar kunnen er tegelijkertijd geen verantwoordelijkheid voor nemen en sommigen weten niet zeker of ze voldoende weten en te vertellen hebben. En sommigen denken daarmee niet goed een bijdrage te kunnen leveren. Soms weten geïnterviewden niet wat relevant is en waarom ze worden gevraagd voor een interview. Ook deze aarzeling en gereserveerdheid is een onderzoeksbevinding. De gebeurtenissen van 7 oktober 2023 en de daarop volgende oorlog speelden daarnaast een rol, evenals hedendaags antisemitisme en een toename in gevoelde waakzaamheid en behoedzaamheid.

De interviews genereren complexe narratieven, die niet per definitie altijd waarheidsgetrouw of volledig zijn. Door elke generatie wordt benoemd dat ze sommige zaken niet meer weten, doordat er nooit over is verteld door de (groot)ouder, zij er nooit naar hebben gevraagd, of er wel naar hebben gevraagd maar geen (duidelijk) antwoord kregen, en zaken zijn vergeten of hebben verdrongen. Dit komt met name, maar niet uitsluitend voor bij de eerste generatie. Deze gedeelde ervaringen ondersteunen in eerste instantie de bevinding dat herinneringen globale sentimenten kennen en minder gedetailleerd worden naarmate de generaties jonger zijn. Soms wordt in families bewust de nadruk gelegd op de prettige of neutrale ervaringen, of op avontuur en spanning als (on)bewuste omgangswijze met nare oorlogservaringen, om de (klein)kinderen niet te belasten, of volgens sommigen om een bepaald zelfbeeld te bevestigen. Ook al gebeurt het doorgeven van dat verleden niet altijd in de vorm van gedetailleerde en feitelijke weergaves, ze komen naar buiten via anekdotes, 'codes', fragmenten, gevoelens, sfeer en reconstruerende verhalen,

die mogelijk voorzien in bepaalde betekenisgeving. De vertelde verhalen en herinneringen gaven geen rechtlijnig en ook geen chronologisch, consistent beeld van de oorlogservaringen. Tegelijkertijd komen soms juist scherpe en gedetailleerde herinneringen naar boven van de (groot)ouder die niet in het interview stonden van de eerste generatie. Dit is ingegeven door informatie die bekend is geworden door aanvullend historisch onderzoek, interviews door journalisten, in schoolverslagen die de kleinkinderen schreven over hun grootouder of via herinnerde gesprekken uit hun kindertijd. De gesprekken met de (klein)kinderen vormen dan juist ook een aanvullende bron van kennis die interacteert met de getuigenissen en die bijdraagt aan de verdere vorming van het familieverhaal. De familie verhalen van drie generaties zijn ‘in gesprek’ met elkaar en aan verandering onderhevig. Dit laat de (wisselende) betrokkenheid zien van de tweede en derde generatie bij het ‘communicatief geheugen’ van de eerste generatie. De beeldvorming is dus niet lineair, waarbij details in de loop der tijd minder worden verteld en herinnerd, maar eerder cyclisch. Herinneringsprocessen komen tussen en binnen generaties daardoor in sterke mate op interactieve of intersubjectieve wijze tot stand: gezamenlijk en terugkerend, maar niet perse in harmonie. De multidirectionaliteit van herinneringsprocessen wordt hier ook duidelijk: ze krijgen vorm in relatie tot de omgeving, waarbij “herinneringen worden vergeleken, onderhandeld en geleend”.

Ten tweede is onderzocht hoe binnen de families wordt gesproken over hun familie verleden en hoe dit is doorgegeven. Er is ingegaan op de eerste herinnering aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder en welke herinneringen op welke manier zijn gedeeld zijn met (klein)kinderen en hoe deze vervolgens zijn ontvangen. Uit dit onderzoek blijkt dat (slechts) een deel van alle herinneringen die de leden van de eerste generatie aan de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog hebben, is gedeeld met familieleden. Het gegeven dat de eerste generatie eerder interviews heeft gegeven, getuigt van een bereidheid te vertellen over de ervaringen tijdens de Holocaust. Dit impliceert een zekere zelfselectie. Niemand is dus volledig zwijgzaam geweest. Dit betekent echter niet dat zij deze verhalen precies hebben herhaald bij hun (klein)kinderen. De eerste generatie vertelt juist weinig, selectief en fragmentarisch of juist vrij veel maar niet per se op coherente wijze. Dit heeft zijn weerslag op de (klein)kinderen, die daar verschillend mee omgaan. Voor de tweede en derde generatie is het oorlogsverleden zowel omgeven door geheimen en geheimzinnigheid als door duidelijke momenten waarbij de oorlog ter sprake komt. Soms slaat dat over naar de tweede en derde generatie, die de oorlog in alles voelt, maar waarover men niet praat. De tweede generatie vraagt minder snel en vaak door, en heeft tevens te maken met een directere confrontatie met de impact van de oorlog doordat zij zijn opgevoed door hen die de oorlog overleefden. Voor de derde generatie maakt het ook uit of de grootouder(s) nog leven als het kleinkind de leeftijd heeft dat het vragen kan stellen en begrip kan ontwikkelen van het oorlogsverleden, en in hoeverre zij in nauw contact staan met elkaar (bijvoorbeeld bij elkaar in de buurt wonen of elkaar regelmatig zien) en of de (groot)ouder er voor kiest om erover te vertellen. Sommigen zijn te emotioneel aangedaan, sommigen weiden te veel en te vaak uit, sommigen praten niet of alleen over algemene en ‘positieve’ ervaringen en vermijden de kampervaringen.² De stilte rondom herinneringen aan geweld of aan “de waarheid die niet kan worden bevat”, creëert een *zone of unspeakability*.³ Daarnaast maakt het uit of de (klein)kinderen joods worden opgevoed en naar joodse scholen gaan. Dan krijgen (klein)kinderen in elk geval les over de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog. Tegelijkertijd betekent dit niet dat ze ook het oorlogsverleden van hun (groot)ouder goed leren kennen of dat dit aanleiding vormt voor gesprekken thuis. Er kunnen wel vragen worden gesteld, maar initiatief wordt door de ouders niet per se genomen. Veelal worden de (klein)kinderen beschermd, soms (onbedoeld) te weinig of te vergeefs en soms wordt het weinig verteld in flarden, selectief, via

1 Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*.

2 Doornbos en Dragojlovic, “The past should not affect the children”, 1149-1152.

3 Ana Dragojlovic. “Did you know my father?” *Australian Feminist Studies* 26, nr. 69 (2011), 325.

een ander of heel kort. De tweede en derde generatie geeft wisselend aan meer te willen weten over het oorlogsverleden van hun ouder. (Klein)kinderen kunnen schroom voelen: de ouder wil zijn kind soms wel informatie aanreiken, maar niet belasten; het kind wil vaak wel meer weten, maar wil zijn ouder ook ontzien. De invloed van het oorlogsverleden op familierelaties, de ervaren hechtheid en persoonlijkheid van de ouder, gezinssituaties en sociale omgeving, is merkbaar.

Als aanvulling hierop hebben specifieke keerpunten en gebeurtenissen binnen de generaties ook invloed op de vorming van familieverhalen, zoals momenten van regie nemen over het eigen leven, begrenzen, professionele hulp zoeken, verwerking door georganiseerde kampbezoeken. Dit leidt soms tot open gesprekken en reflectie. Soms gaat de grootouder meer praten en kunnen de tweede en derde generatie meer vrede hebben met het levensverhaal van de ouder, omdat voldoende invoelbaar is gemaakt wat het oorlogsverleden heeft ingehouden, en omdat vragen beantwoord (kunnen) worden. In andere gevallen is er meer rigoureuus een punt gezet achter het verleden en is er juist geen behoefte aan hulp of extra informatie. Dit laat de derde generatie soms met onbeantwoorde vragen en een onbevredigd gevoel achter: zij willen graag meer weten, maar krijgen niet meer handvatten. Dit toont een bepaalde mate van ambivalentie. Soms wordt er niet geheimzinnig over het oorlogsverleden gedaan, maar blijven gesprekken aan de oppervlakte en ‘moet’ de sfeer gezellig blijven. De mate van interesse in de Tweede Wereldoorlog en op welk niveau informatie wordt vergaard over welke oorlogservaring verschilt ook: de ene familie is wél bezig met het onderzoeken naar wie en hoe verraad is gepleegd, de ander interesseert zich eerder voor de oorlog als historische of militaire gebeurtenis. Behalve de intergenerationele overlevering en veranderingen daarbinnen, is er ook verandering in openheid. Kampbezoeken, jaarlijkse lokale herdenkingen en het geven van lezingen worden in samenspraak georganiseerd met de tweede generatie en met andere lotgenoten, herinneringsorganisaties, herinneringscentra en andere geïnteresseerden. Een verklaring voor meer openheid over het oorlogsverleden in deze periode (vanaf de jaren negentig) kan het psychologische begrip ‘reminiscentie-effect’ bieden.⁴ Dan treden herinneringen uit de jeugd op latere leeftijd meer naar de voorgrond en is meer ruimte hierop te reflecteren en deze te duiden. Ook biedt meer afstand in tijd en gevonden rust in de levensfase ruimte. Hernieuwde herinneringen vinden zo plaats – ook al is er soms eerst aarzeling bij de eerste generatie – maar eveneens gevoelde erkenning. Er is ook een sociologische dimensie: bij leden van de tweede generatie kan in de nieuwe aangebroken levensfase een omdraaiing van (emotionele) zorgtaken plaatsvinden, waarbij de kinderen (of andere naaste familieleden als een schoonzoon) niet per se alleen nieuwe of andere aandacht hebben voor hun ouders, maar ze ook ondersteunen tijdens een kampbezoek of voor hen opkomen in moeilijke situaties. In deze deelstudie bieden verschillende generaties steun, en niet altijd directe (klein)kinderen maar ook schoonfamilie.

Als derde is er gekeken naar hoe de herinneringen doorwerken en wat de ervaren invloed is op het lichamelijke en psychische welzijn, familierelaties en levensovertuiging. Het moge duidelijk worden uit de interviews dat de kamp- en onderduikervaringen grote invloed hebben gehad op de lichamelijke gezondheid van Joodse Holocaustoverlevenden. Er was sprake van algehele lichamelijke verzwakking en specifieke klachten zoals uitblijven van menstruatie wat medisch moest worden behandeld, of permanente spierverslapping in het latere leven. Ook hebben sommigen mogelijk trauma- of stressgerelateerde lichamelijke klachten ervaren, zoals de ziekte van Crohn en overspannenheid. Maar ook subtiele lichamelijke gevoelens bij tweede en derde generaties komen voor, zoals misselijkheid, geraaktheid en benauwdheid als over bepaalde onderwerpen wordt gesproken of in bijzijn van de ouders in bepaalde sferen. Een derde generatie deelnemer verwijst naar de sfeer bij haar grootouders als “een oorlogshuis”.

4 Clare J. Rathbone, Chris J.A. Moulin en Martin A. Conway, “Self-centered memories: The reminiscence bump and the self”, *Memory & cognition* 36, nr. 8 (2008), 1403-1414. <https://doi.org/10.3758/MC.36.8.1403>.

Daarnaast wordt duidelijk dat psychische klachten die gerelateerd lijken aan het oorlogsverleden van de (groot)ouder een rol spelen in elke generatie van alle families. Genoemde klachten bij zichzelf of de ander zijn depressie, verdriet, angsten, paniekaanvallen, nachtmerries, waakzaamheid, wantrouwen, een gevoel van onverbondenheid, en beklemming. Soms kan men emoties als verdriet of angst niet goed plaatsen en wordt verteld dat het overgenomen kan zijn van de (groot)ouder. De eerste generatie heeft zowel sterk lichamelijke en psychische schade ervaren, de tweede generatie grotendeels ook en bij de derde generatie zijn het vooral psychische klachten. Vaak wordt over de oorlog gesproken als directe oorzaak van psychische schade bij oorlogsgetroffenen. Sommigen zien de oorlog eerder als context waarbinnen de psychische schade ontstaat, die weer kan resulteren in hechtingsproblematiek, die vaak onderliggend is aan naoorlogse problematiek.⁵

Elke familiegeschiedenis heeft zijn eigen kernmerken, verloop en dynamiek. De ene familie heeft twee (groot)ouders die beiden als wees uit de kampen zijn gekomen en zeer weinig praatten; de andere familie heeft een Joodse (groot)vader en uitgekomen Joodse moeder met één kind, die door onderduik in veertien pleeggezinnen uiteindelijk herenigd worden en waarbij de grootvader juist herhaaldelijk veel en in flarden vertelt. In sommige families heeft angst voor verraad een grote rol gespeeld en het uiteindelijke verraad zelf ook, of speelde de hulp door moedige medeburgers een grote rol. In sommige families wil men niets meer van het Jodendom weten of zoekt men er juist verbinding mee (in het latere leven). Dit heeft invloed op de opvoeding van de tweede en derde generatie en op de onderlinge familierelaties. De hechting in de eigen familie is over het algemeen sterk.⁶ Soms is de relatie tussen de grootouder en het kleinkind sterker dan tussen de grootouder en zijn eigen kind. Vaker is de relatie tussen de tweede en derde generatie sterker dan tussen de eerste en tweede generatie. Soms zijn relaties moeizaam of relatief vrij en open. Bij de eerste generatie lijkt er veelal sprake van wegstoppen en verdringen van pijnlijke ervaringen. Bij alle generaties is enige sprake van (overmatige) zorgzaamheid, soms verstrengeling en soms verliesangst zoals het ontzien van de ouders of het overbeschermen van de kinderen. En er zijn verschillen in omgangswijzen zoals (onbewust) onderwerpen vermijden of de (groot)ouder juist bevragen. Verschillen van mening kunnen in relaties die over het algemeen als ‘gezond’ worden ervaren naast elkaar bestaan. Dat neemt niet weg dat ook dan lastige gespreksonderwerpen niet altijd wezenlijk besproken worden of juist continu bewezen moet worden dat het goed gaat. Hier komt het onderscheid in *numb* en *fighter families* van pas als copingmechanisme. Dit zijn niet alleen individuele strategieën die op zichzelf staan, zij maken ook deel uit van sociale processen en een bredere context.⁷ Sommige relaties maken grote ontwikkelingen door in openheid en erkenning, en andere relaties stagneren meer – er wordt geen wederkerige en een complexe band ervaren – of zijn juist redelijk stabiel. Er is er bij (groot)ouders die beiden de Holocaust overleefd hebben vaak ook een verschil in omgangswijze met de kinderen en het oorlogsverleden: de ene ouder kan gereserveerder of zwijgzamer zijn dan de ander, die expressiever en uitgesprokener is. Dit betreft zowel de vader als de moeder. Ook zijn sommigen in de eerste (én tweede) generatie (meermaals) gescheiden en opnieuw getrouwd: dit heeft óók invloed op individuele (groot)ouderrelaties, met verschuivingen in relaties, verhuizingen, samengestelde gezinnen met nieuwe partnerrelaties en halfbroers- of zussen. Genderrollen en -patronen kunnen een rol spelen, ook in herinneringsprocessen.

Als het gaat over levensovertuiging en Joodse identiteit, wordt duidelijk dat de meeste families verschillende opvattingen van ‘joodse religie, cultuur en traditie’ hebben: van modern orthodox en traditioneel tot humanistisch en soms zelfs niet van toepassing. Joods-zijn betekent voor iedereen iets anders. Men kijkt ook voorbij de normatieve, traditioneel joodse definitie van joods-zijn (via de moeder

⁵ Lil, “Een interview met klinisch psycholoog en psychotherapeut Anton Hafkenscheid over de naoorlogse generatie”, 19.

⁶ Lev-Wiesel, “Intergenerational transmission of trauma across three generations”, 83-84.

⁷ Chaitin, “Living with” the past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors”, 306-307.

en een religieus leven). Soms vormt deze normativiteit een pijnpunt, als Joden alleen via de vader Joods zijn en zich niet erkend voelen in hun identiteit en geschiedenis, of als deelnemers van de eerste generatie dermate afstand hebben gedaan van het Jodendom, wat bij de tweede generatie leidt tot een gemis van gemeenschapsgevoel en kennis van Joodse tradities en de Hebreeuwse taal. Soms leiden deelnemers geen religieus leven, maar worden bij feestdagen die als belangrijk worden ervaren, wel traditionele vieringen gehouden, zoals bij Jom Kipoer, Pesach en Chanoeka. Een aantal families hebben een religieus joodse achtergrond, door orthodoxe (over)grootouders, soms uit Duitsland en Polen. Tweede en derde generaties worden soms liberaler, en vinden alternatieve manieren van (Joodse) identiteitsbeleving: men vindt zingeving en identiteit niet uitsluitend binnen het religieuze jodendom maar is ook gedreven door het eigen levensverhaal en door hoe men tot eigen manieren van heling en herstel komt. Deze identiteitsbeleving correspondeert met de eerder beschreven ontwikkeling vanaf de jaren zestig, waarbij aan de Joodse identiteit een individuele betekenis gegeven kon worden en meer Joden ‘ongebonden’ zijn.⁸ Tegelijkertijd is er door de gebeurtenissen in Israël en Gaza, en de spanningen die deze teweegbrengen in de Nederlandse samenleving, ook een toenadering naar Joodse gemeenschappen en kringen waar te nemen. Er is dan sprake van herverbinding met de eigen gemeenschap. Ook wordt de Joodse identiteit verbonden aan de staat Israël: men steunt het bestaan van Israël of ziet Israël als ‘beschermingslinie’, vanuit de gedachte dat de Holocaust nog altijd opnieuw kan plaatsvinden. Er wordt benoemd dat het steunen van het bestaan van Israël samen kan gaan met (mogelijke) kritiek op Israëlisch regeringsbeleid. Een ander aspect van de Joodse identiteitsbeleving is de interesse in het Holocaustverleden van de Joodse (groot)ouder die soms óók een bron van positieve identificatie is, waarbij deelnemers trots en veerkracht ervaren. De meesten ervaren hun Joods-zijn als een gegeven als een gevoelsmatige identiteit en de voornaamste identiteit, en de Nederlandse identiteit als een rationele, nationale identiteit. Soms zijn de Joodse en Nederlandse identiteit gelijkwaardig aan elkaar. Ook een stad als Amsterdam of een regio als Groningen kan onderdeel zijn van Joodse identiteitsbeleving en een bron van verbinding met de eigen familiegeschiedenis.

2. *Welke invloed heeft de collectieve maatschappelijke bekendheid en omgang met een bepaald oorlogsverleden (erkenning, ontkenning, verzwijgen, desinteresse etc.) op de herinneringen van de verschillende generaties, en op de manier waarop familieverhalen worden (door)verteld en eigen gemaakt?*

Of de collectieve maatschappelijke bekendheid en omgang met het oorlogsverleden van de Joden invloed heeft gehad op de herinneringen en familieverhalen van verschillende generaties, is niet eenduidig te bepalen. Wat wel breed gedragen wordt in de interviews is de terugkeer naar de Nederlandse samenleving en de minimale opvang die Joodse overlevenden hebben ontvangen van instituties direct na de oorlog. Dit wordt vanuit de verschillende generaties met een kritische en in soms scherpe woorden beschreven. Mogelijk geven deze reflecties aan dat zij een bepaalde mate van desinteresse en impliciete ontkenning vanuit de Nederlandse samenleving hebben ervaren. In één interview werd verteld dat belastingenvoloppen met informatie over achterstallige betalingen in “elfvoud op de mat” vielen. De eerste generatie heeft last gehad van het gevoelde gebrek aan collectieve erkenning en dit wordt onderschreven door de tweede en derde generatie. Er wordt nog steeds met enige verontwaardiging op gereageerd als dit gespreksonderwerp aan bod komt. Eén eerste generatiedeelnemer heeft gebruikgemaakt van een verzetsuitkering op basis van de Wet Buitengewoon pensioen uit 1947 en één derde generatiedeelnemer is kritisch op het gegeven dat alleen kinderen van oorlogsgetroffenen in aanmerking komen voor de tijdelijke vergoedingsregeling psychotherapie.⁹

⁸ Wallet, “Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland”, 473.

⁹ Ook wel TvP, zie <https://www.svb.nl/nl/>.

In de jaren zestig waren herdenkingen en (Joodse) monumenten in het publieke domein nog vrijwel afwezig. Het herdenkingsdiscours van Nederland sloot direct na de oorlog niet aan bij de Joodse beleving: aanvankelijk stond in de wederopbouw van Nederland de strijd van het gewapende verzet en redding door geallieerden centraal. Met masculiniteit geassocieerde waarden als heldhaftigheid, moed en vechtlust stonden in schril contrast met wat Joden hadden ervaren: waarden geassocieerd met femininiteit als kwetsbaarheid, afhankelijkheid en slachtofferschap. Joden waren evenals de Sinti en Roma, de enige groep die geleidelijk en systematisch werd afgescheiden van de maatschappij. Het (verhaal van het) Joodse lijden paste niet in het herdenkingsdiscours en droeg bovendien niet bij aan de wederopbouw. De oorlog en de samenleving, die het dan niet kan opbrengen ruimte te maken voor de Joodse gemeenschap, versterkte het Joodse zelfbewustzijn en een besef van eigenheid bij de Joden. Dit leidt tot een gelaagd herdenkingspatroon, waarbij drie verschillende omgangswijzen met het herdenken kunnen worden geïdentificeerd: a) een focus op de Nederlandse samenleving met deelname aan de Nationale Herdenking op 4 en 5 mei, b) een focus juist op Joodse slachtoffers met eigen initiatieven op Joodse plekken en ruimtes (begraafplaatsen, synagogen) en op religieuze dagen; en c) een focus op zionisme en Israël, met deelname aan de Jom Hasjoa-herdenking in de Hollandsche Schouwburg.¹⁰ De maatschappelijke omgang heeft invloed: zij interacteert en nodigt uit tot een reactie van de samenleving.

In de interviews wordt 4 en 5 mei door de tweede en derde generatie als algemeen van groot belang gezien, waarbij de derde generatie soms zelfs rechtlijniger is in de handhaving van de herdenking, door die bijvoorbeeld niet te mogen missen, of door ervaren schuldgevoelens jegens de grootouder. Soms worden Joodse herdenkingen (Jom Hasjoa of de herdenking bij de Apollolaan in Amsterdam), bewust wel of niet bezocht omdat het een traditie is, omdat de deelnemers er weinig bij voelen, omdat ze de familieleden die zijn vermoord nooit hebben gekend of omdat het te pijnlijk is. In de eerder afgenomen interviews met de eerste generatie komen ervaringen met herdenken niet aan bod. Soms deelt men dat men eerder in het leven is geïnterviewd door een journalist of dat ze een kamp hebben bezocht (de interviews en kampbezoeken vonden in de jaren negentig en aan het begin van de deze eeuw plaats). In het proces naar meer openheid heeft collectieve herinnering een belangrijke rol gespeeld. Daar heeft tussen het formuleren van ‘communicatieve herinneringen’ en de ontwikkelingen in ‘culturele herinneringen’ een duidelijke wisselwerking plaatsgevonden, waarin ook de tweede generatie van belang is geweest. De eerste generatie is vaak begeleid en ondersteund door de tweede generatie. Sommigen van de derde generatie hebben ook vragen gesteld voor interviewprojecten van de middelbare school en hebben zo de communicatieve herinnering aangespoord. Het is de vraag of dit met culturele, collectieve herinnering te maken heeft of meer met de persoonlijke zoektocht van de deelnemer zelf.

Sommige deelnemers ervaren dat er tegenwoordig veel nadruk ligt op wat er is gebeurd tijdens de Tweede Wereldoorlog en minder op de beleving van Joodse (en andere) slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog zelf. Ook wordt benoemd dat het nog niet zo lang geleden is dat er meer aandacht is gekomen voor het Joodse leed en dat het begrijpelijk is dat ook aandacht wordt gevestigd op andere groepen die in de wereld worden vervolgd of verjaagd, maar dat dit ook ingewikkeld is. Enerzijds wordt ‘de hiërarchie van het leed’ bekritiseerd, anderzijds lijken sommigen de erkenning en focus op het lot van de Joden juist gewaardeerd en als rechtvaardig beschouwd te hebben. Een aantal deelnemers noemen ook dat zij meer kennis zouden willen van het slavernijverleden en de geschiedenis van Indonesië en de Nederlandse rol daarin. Sommigen bevragen waarom de Nationale Herdenking op 4 mei moet worden ‘uitgebreid’ tot andere groeperingen. De huidige Israël-Gaza-oorlog roept daarbij sterke reacties op. Deze gebeurtenissen beïnvloeden de houding tegenover actuele vraagstukken. De situatie in het Midden-Oosten moet volgens

¹⁰ Wallet, “Men vrage ons niet te vergeten”, 126-127, 144.

de meeste deelnemers los worden getrokken van de herdenking op 4 mei: men ervaart het in sommige gevallen als ontkenning van de Holocaust of het wegnemen van de eigen geschiedenis. Herdenken en de maatschappelijke omgang worden wel als belangrijk gezien door deelnemers, omdat “de familie toch niet terugkomt”. Erkenning van het Joodse leed is nog steeds een centraal thema bij de deelnemende families en men heeft behoefte aan een focus op de historische gebeurtenis van de Tweede Wereldoorlog, zonder deze te verbreden naar andere mondiale conflicten. Ook hecht men groot belang aan Holocausteducatie, historisch besef van de Tweede, en de impact van de Jodenvervolging op slachtoffers zelf en kennis over Joods leven. Hier kan een vergelijking tussen de verschillende herinneringsgemeenschappen van toegevoegde waarde zijn. Ten slotte leidt recente toegang tot nieuwe informatie, zoals dossiers in geopende archieven en het gebruik van internet, ertoe dat sommige familieleden op zoek gaan naar de (mogelijke) verraders van hun ouders. Dit heeft invloed op de tweede en derde generatie. Er wordt soms spanning ervaren en niet iedereen is er van overtuigd deze kennis zelf ook te willen hebben. De toegang tot nieuwe informatie en monumenten, zoals de opening van archieven en de oprichting van het Nationaal Holocaustmuseum, en het ontwikkelen van nieuw beleid op het gebied van antisemitismebestrijding, weerspiegelt eveneens de maatschappelijke omgang met het oorlogsverleden.

3. *Hoe verhoudt de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog van personen zich tot hun opvattingen over of beleving van vrijheid?*

Over vrijheid is expliciet met de tweede en derde generatie gesproken. De eerste generatie heeft door de opzet van de eerder afgenomen Spielberginterviews vooral verteld over hun ervaringen van onvrijheid tijdens de Holocaust en de bevrijding. Ze delen niet veel over hun ervaring of beleving van vrijheid, behalve het gegeven dat ze na de Holocaust en hun terugkeer in de Nederlandse samenleving hun leven probeerden op te bouwen, met alle professionele en maatschappelijke successen van dien en dat in relatieve vrijheid weer konden doen. In de interviews met de tweede en derde generatie kon gerichter worden gevraagd naar ervaringen van (on)vrijheid en worden soms ook herinneringen van de (groot)ouder gedeeld. Er doemt een algemeen en duidelijk beeld op door alle interviews van de tweede en derde generatie, namelijk dat wezenlijke vrijheid niet ten koste gaat van een ander en dat met vrijheid verantwoordelijkheid komt. Hoezeer vrijheid soms als vanzelfsprekendheid voelt, is het dat niet voor veel van de deelnemers. Het begrip ‘vrijheid’ wordt voor sommigen te veel opgerekt, waarbij vrijheid gelijk wordt gesteld aan grenzeloosheid, niet alleen gerelateerd aan de omgang met het oorlogsverleden, maar ook aan andere maatschappelijke of politieke onderwerpen. Daarbij kan vrijheid (onterecht) worden gebruikt om alleen het eigen belang te dienen. Vrijheid gaat voor veel deelnemers juist ook over het respecteren van de ander. En vrijheid vraagt om een zekere waakzaamheid om te voorkomen dat situaties van onvrijheid weer ontstaan. Vrijheid wordt gekoppeld aan zowel individuele als collectieve ervaringen, zoals bewegingsvrijheid, persvrijheid en meningsuiting, vrijheid van eigen identiteits- en perspectiefvorming en aan kwesties als LHBTI-rechten, vrouwenemancipatie en gendergelijkheid, wonen in een land dat geen autoritair of repressief regime heeft. Ook benoemen deelnemers maten van herstel en heling, en het leren omgaan met de doorwerking van het oorlogsverleden.

Onvrijheid wordt over het algemeen gezien als het worden ingeperkt in je eigen identiteit: wie je kan en mag zijn en hoe je je uit, bijvoorbeeld joden die lopen met een keppel op straat, of als groepen mensen op dezelfde manier denken en dat dat een beklemmende uitwerking heeft. De beleving van vrijheid en onvrijheid wordt verbonden aan de oorlogservaringen van de (groot)ouder, maar wordt ook gekoppeld aan spanningen in de Nederlandse samenleving sinds 7 oktober 2023. Gevoelde tendensen van onveiligheid en manifest antisemitisme bij het openlijk uiten van de Joodse identiteit en eigen opvattingen worden met onvrijheid in verband gebracht. Ook wordt beleving van onvrijheid aan het oorlogsverleden van

de (groot)ouder gekoppeld en aan autoritaire regimes. Een aantal deelnemers van de tweede generatie ervaart maatschappelijke achteruitgang en geeft aan vroeger meer vrijheid en tevredenheid te ervaren. Ten slotte worden algemene zorgen en kritiek geuit over hoe de Nederlandse samenleving zich ontwikkelt, door toenemende polarisatie, verrechtsing in de politiek, beknotting van persvrijheid en racisme en discriminatie, ook van andere groeperingen.

7.2 Reflecties en aanbevelingen

7.2.1 Reflecties op de bevindingen en de theorie

In deze deelstudie is beschreven hoe het communicatief geheugen een rol speelt in de overdracht van herinneringen aan de Holocaust binnen Joodse families en hoe dit gerelateerd is aan de vorming van het cultureel geheugen.¹¹ Dit onderzoek heeft laten zien dat vertelde verhalen niet altijd de (enige) dragers zijn van herinneringen. Hoewel de tweede én de derde generatie verschillende anekdotes en verhalen hebben gehoord, spreken zij ook sterk van een communicatief geheugen dat op een non-verbale manier wordt doorgegeven, door een bepaalde sfeer in huis, codes, verborgen boodschappen, zichtbare fysieke tekenen en bepaalde gedragingen, een positieve, krachtige levenshouding of juist depressiviteit en angst, sterke emoties en stiltes. Ook het horen van alleen de meer ‘mooie’ verhalen en daarmee het gevoel te hebben dat delen van de geschiedenis worden weggedrukt, maakt hier onderdeel van uit. Deze dragers kunnen ook wel omschreven worden als *hauntings*, spoken van onderdrukt of onopgelost sociaal geweld, die mensen blijven achtervolgen binnen de muren van hun huis, als “ontkende en tot zwijgen gebrachte belichaamde herinneringen”.¹² De non-verbale communicatie zorgt ervoor dat er soms geen vragen kunnen worden gesteld of kan worden doorgevraagd, ook al was er behoefte aan meer informatie. In sommige families vragen deelnemers zich af hoe representatief en accuraat de vertelde verhalen zijn. In alle gevallen zijn de gevoelens en emoties van de eerste generatie dragers van herinneringen en werken deze als aanvulling op de gedeelde gesproken verhalen.

In deze deelstudie is de diversiteit van Joodse gemeenschappen in Nederland een terugkerend thema: hun etnisch-culturele achtergrond, gezinssamenstelling, arbeidspositie, Joodse identiteitsbeleving, mate van religiositeit, stedelijke of provinciale woonomgeving en oorlogservaringen. Deze zijn zowel verschillend als overlappend. Ook wordt duidelijk dat families op bepaalde momenten tijdens de oorlog keuzes maken en vluchtpogingen doen, verzetswerkzaamheden verrichten, onderduiken of in de kampen zo goed mogelijk proberen te overleven, soms door het inzetten van (medische of technische) vaardigheden die men heeft of hulp te ontvangen van (oudere) lotgenoten. Soms wordt er nadruk gelegd op spannende of stoere verhalen, of worden de minder beladen situaties gedeeld, zoals ‘positieve’ ervaringen voor de oorlog of voordat men naar de kampen werd gedeporteerd. Dit kan een copingstrategie zijn om traumatische herinneringen naar de achtergrond te drukken, zoals ook in de beantwoording van de eerste hoofdvraag naar voren kwam. Het kan een gevoel geven dat nare ervaringen volledig in het verleden liggen. De tweede generatie geeft aan dat het continu vertellen van hetzelfde verhaal mogelijk een manier is om de ervaringen te reconstrueren en te verwerken, of een bepaald zelfbeeld, bijvoorbeeld van slachtoffer, te bevestigen of er juist bovenuit te stijgen.

De literatuurstudie van kwalitatieve studies naar de doorwerking van de Holocaust toont dat er in de tweede en derde generatie een doorwerking te zien is van oorlogservaringen in trauma, veerkracht, interpersoonlijke relaties en identiteit. De term ‘trauma’ wordt niet per definitie gebruikt, wel worden

¹¹ Assmann, “Communicative and Cultural Memory”.

¹² Doornbos en Dragojlovic, “The past should not affect the children”, 1141-1161.

psychische klachten duidelijk omschreven, het onbewust hebben doorgegeven van bepaalde emoties (angst/ paniek) en de term “belasting”. In de meeste families kan gesproken worden over het leed: in een familie is er redelijk duidelijk sprake van een ‘numb’ familie, waarbij er in de opvoeding van de tweede generatie nagenoeg geen ruimte is voor enige vorm van affectie, omdat het toelaten hiervan ook pijnlijke herinneringen aan nare ervaringen kan oproepen.¹³ De kinderen ontzien hun ouders dan. In een andere familie raakt de grootmoeder dermate snel geëmotioneerd dat de kleinkinderen niet doorvragen, of wordt door bepaalde opmerkingen een *zone of unspeakability* ervaren: de (groot)ouder hult zich dan in een soort stilte. Er wordt in meerdere families sterk verdriet ervaren. De uiting van trauma door vermijding van het onderwerp, nachtmerries en angst voor herhaling komt ook voor.¹⁴ Ook komt terug dat het oorlogsverleden veerkracht, inspiratie en trots kan oproepen bij de derde generatie doordat het de grootouder is gelukt door te gaan en een nieuw leven op te bouwen.¹⁵ De invloed van het oorlogsverleden kan op verschillende manieren doorwerken in interpersoonlijke relaties. De familiebanden in de zes families worden in het algemeen als hecht en goed ervaren. Er is voornamelijk gespreksvoering mogelijk tussen de tweede en de derde generatie, maar niet altijd kan over de oorlog even uitgebreid worden gesproken, doordat er verschil bestaat in interesse, informatiebehoefte en coping. Een sterk ervaren hechting en vertrouwen binnen families en tegelijkertijd een wantrouwen jegens buitenstaanders, is soms van toepassing op de deelnemende families. Dit komt tot uiting in een overbeschermende of angstige houding van de ouder jegens het kind, van uit controle- en overlevingsdrang. Soms is er sprake van agressie en emotionele verwaarlozing door ouders. En er is het verlangen van ouders om kinderen te helpen verder te komen in het leven door ofwel een focus op presteren en het stellen van hoge eisen aan de kinderen, met name van de eerste naar de tweede generatie, ofwel door hen plezier en lichtheid mee te geven, wat meer voorkomt van de tweede naar de derde generatie.

Met betrekking tot de joodse identiteit en het Nederlands burgerschap, wordt er onderscheid gemaakt tussen het Joods-zijn met daarbinnen verschillende opvattingen en Nederlands-zijn ten opzichte van de Joodse identiteit en de bredere samenleving. In families waar de grootouder weinig deed aan het jodendom en de kinderen niet joods opvoedde, is de joodse identiteit niet “geïnstitutionaliseerd” zoals via lidmaatschap van een joodse gemeente. Dit heeft te maken met de voorwaarden van joods lidmaatschap, bijvoorbeeld als deelnemers alleen een Joodse vader hebben, of het wonen in een overwegend niet-joodse omgeving. Ook speelt het gevoel mee dat een bepaalde educatie of identificatie te hebben gemist in de jeugd niet per se ‘goedgemaakt’ kan worden in het heden: dan leidt dit (gedeeltelijk) tot acceptatie van dit gemis. Sociale structuren zijn van belang bij dit onderzoek: niet alleen de psychologische invalshoek geeft inzicht, maar ook de sociaal-culturele context waarbinnen een trauma wordt overgedragen. Hierbij speelt taal een rol: verhalen construeren identiteiten zoals van slachtofferschap of heldendom, en brengen een bepaald Zelf voort. De tweede en derde generatie maakt zich op eigen manier ook los van het oorlogsverleden van hun ouders. Binnen de vele psychologische studies is vaak nadruk gelegd op disfunctionele familieverhoudingen of onverwerkte problemen. Terwijl hier zeker sprake van is, is er echter óók verlangen naar herstel en heling. De tweede én derde generatie kan óók compassie en bewondering voor hun grootouder cultiveren en eigen vormen van bevrijding zoeken en vinden.¹⁶

In deze deelstudie is enerzijds aangetoond dat minder gedetailleerde herinneringen ervoor zorgen dat herinneringen meer worden uitgedrukt in anekdotes, verborgen boodschappen of ‘sleutelherinneringen’,

13 Chaitin, “Living with” the past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors”, 306-307.

14 Lev-Wiesel, “Intergenerational transmission of trauma across three generations”, 83; Cohn en Morrison, “Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors”, 202-203.

15 Dale, “Exploring the Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors”, 163.

16 Jacobs, “The Holocaust Across Generations: Trauma and its Inheritance Among Descendants of Survivors”.

in plaats van de vloeiende chronologische gedetailleerde beschrijvingen van de eerste generatie. Daardoor vindt er in de tweede en derde generatie een zekere vereenvoudiging en fragmentatie plaats, terwijl nuances soms wel aanwezig zijn door opgedane kennis uit historisch onderzoek of verandering in openheid in de loop der jaren. De interviews met de tweede en derde generatie laten complexe narratieven zien. In andere deelstudies spelen ‘heroïserings- en victimiseringstendensen’ een rol, wanneer of slachtofferschap of heldendom juist benadrukt wordt. In deze deelstudie is dit soms van toepassing: er zijn ambivalenties en ambiguïteiten aanwezig in de verhalen van de eerste generatie en zeker ook in hoe de betreffende (groot) ouder wordt ervaren door de (klein)kinderen. Soms zou een focus op één identiteit gericht kunnen zijn op het behoud van de onderlinge samenhang binnen de familie, maar aannemelijker is de wens voor positieve zelfidentificatie of een gevolg van bredere psychologiseringstendensen.¹⁷ In families waarbij een duidelijke slachtofferidentiteit naar voren kwam, is juist niet zozeer sprake van samenhang, eerder een als niet wederkerig ervaren relatie, waarbij er ook verschillen bestaan in coping tussen broers en zussen.

7.2.2 Aanbevelingen en implicaties voor vervolgonderzoek

Zoals in de inleiding en de verantwoording van methoden van onderzoek is geschreven, is de joodse herinneringsgemeenschap een ‘provincie van het wereldwijde Jodendom’: divers in het veranderende zelfbeeld, hun leven en welzijn. Met zes deelnemende families is het niet mogelijk resultaten te generaliseren, maar is gepoogd recht te doen aan de verscheidenheid van familiegeschiedenissen en uiteenlopende oorlogservaringen. Hoewel deze studie geen volwaardige representatie biedt van joodse gemeenschappen in Nederland, kan wel inzicht geboden in de rijkdom en veelzijdigheid van het joodse leven vanaf 1945 tot aan het heden. Er is een keuze gemaakt om families in Nederland te interviewen en in het Nederlands. Er zijn binnen de groep Nederlandse Joden ook subgroepen die hun eigen dynamiek meebrengen, zoals Joodse Holocaustoverlevenden die zijn blijven wonen in het land waarnaar zij geëmigreerd zijn na de oorlog, zoals Israël en de Verenigde Staten. Ook ziet een Amsterdams-Joodse familiegeschiedenis er anders uit dan een Maastrichts-Joodse familiegeschiedenis; verschilt een stedelijke van een dorpse geschiedenis; een familie die de onderduik overleefde en herenigd werd van een familie die alle familieleden verloor; een familie die opgroeide in een sterk Joodse omgeving van een familie die in een niet-Joodse omgeving opgroeide. Hoewel dezelfde thema’s een rol spelen, kunnen dynamieken anders zijn. Hier is rekening mee gehouden en er is getracht te laten zien dat alle families en hun de oorlogservaringen evenwaardig horen bij het diverse Nederlands-Joodse landschap zijn.

Een andere reflectie betreft de inzet van drie onderzoekers: de eerste (coördinerend) onderzoeker die de inventarisatie van families deed via bestaande interviews met de eerste generaties, het eerste contact legde, aanspreekpunt bleef en het rapport schreef, en de twee onderzoekers die de tweede en derde generatie apart van elkaar interviewden, volgens de vooraf bepaalde opzet van het bredere onderzoeksproject. Doordat de dataverzameling en -analyse én rapportage door verschillende onderzoekers werden gedaan, kwam de analyse en duiding van onderzoeksresultaten later in het onderzoeksproces op gang: de gewenste afstand en ‘objectiviteit’ tot de vertelde verhalen werden behouden, maar die afstand zorgde aanvankelijk ook voor minder greep op het onderzoeksmateriaal en ‘gevoel’ bij de families. De overwegingen om de interviews met de verschillende generaties los van elkaar te trekken, waren om eventuele voorkennis en bias te voorkomen. Er kon dan minder gestuurd worden en vragen zouden minder suggestief zijn. Toch is het geen voorwaarde voor het doen van goed intergenerationeel onderzoek. Een voordeel van (grotendeels) zelf interviewen en rapporteren, is dat eerder en diepgaander kennis gemaakt kan worden met de deelnemende families. Dit kan juist zorgen voor diepere analyses en ‘onderzoekslagen’ en eerder te

¹⁷ Withuis, “Erkenning”; de Swaan, “The politics of agoraphobia: On changes in emotional and relational management”.

identificeren dwarsverbanden en centrale thematieken. Een aantal deelnemers had de videogetuigenissen van hun (groot)ouder al gezien in het verleden. Voor zover bekend heeft verder niemand beelden teruggezien in aanloop naar dit onderzoek. Het is niet waarschijnlijk dat voorkennis van de deelnemers veel effect heeft gehad op de resultaten: in de families en tussen generaties waren al interactieve herinneringsprocessen gaande. Wel heeft het sommige deelnemers geraakt in hun eigen reflectie- en verwerkingsproces op het oorlogsverleden van hun (groot)ouder en heeft het nieuwe inzichten geboden in de familiegeschiedenis.

Ook is de periodisering een discussiepunt. In deze deelstudie is de Tweede Wereldoorlog van 1940 tot 1945 als periodisering van de eerste generatie meegenomen, omdat deze de basis vormt voor de verhalen over oorlogservaringen die onderzocht zijn in intergenerationele herinneringsprocessen. De periodisering van de tweede en derde generatie is vanaf 1945 tot heden. In de deelstudie naar Indonesië staat dat het Nationaal Comité 4 en 5 mei in zijn beleidsvisie “de Tweede Wereldoorlog het anker [ziet] van waaruit we denken en werken. Aan dat thema proberen we andere ervaringen van oorlog en onvrijheid te verbinden: ervaringen met conflicten en oorlogen elders, waar mensen in onze samenleving mee leven”. Vanuit dit “anker” is het bredere onderzoek *Oorlog en vrijheid in drie generaties* opgezet. Centraal in deze opzet staan interviews die eerder zijn afgenomen om inzicht te verkrijgen in de herinneringen en verhalen van de eerste generatie, omdat de eerste generatie steeds meer wegvalt en niet altijd meer in staat is om nog geïnterviewd te worden (door overlijden of ouderdom). De aanname is dat dit eerder afgenomen interview een zo volledig mogelijk en ‘waardevol’ verhaal biedt, terwijl de vertelling door een andere interviewer in een andere tijd en in een ander project is afgenomen, met een eigen doel en opzet dan die van dit onderzoek. In het geval van de USC Shoah Foundation was dit om de getuigenissen van de Holocaust zo feitelijk mogelijk vast te leggen en ook te vragen naar (een beperkt deel van) de levensverhalen van voor en na de oorlog. Dit eerste generatie interview heeft daardoor deels ook de inhoud waarop de tweede en derde generatie (konden) worden bevraagd beïnvloed, en die inhoud kan een bepaalde vertekening impliceren: we weten niet wat de precieze overwegingen waren van de eerste generatie bepaalde zaken wel of niet te vertellen, bijvoorbeeld door onwetendheid, vergetelheid, mogelijke verdringing of onvoldoende openheid. Er moet worden opgemerkt dat de betrokken interviewers van de USC Shoah Foundation doervroegen en emoties van de geïnterviewden niet schuwden. Er kon echter bij de eerste generatie niet meer worden doorgevraagd naar wat en hoe zij hun (klein)kinderen hebben verteld over hun oorlogsverleden. Een overweging kan zijn om leden van de eerste generatie, die nog leven en in daartoe in staat zijn te interviewen of alle (tweede en derde generatie) interviews door één interviewer te laten afnemen. Het aantal respondenten binnen dit onderzoek is beperkt (achttien) en deelnemers zijn eenmalig geïnterviewd waarbij met sommigen via e-mailcorrespondentie en een aantal uitgebreide telefoongesprekken vervolgvragen zijn gesteld. Deze nadere kennismakingen gaven naast meer informatie, ook meer gevoel bij de families en hun verhalen. Deze deelstudie inzicht heeft geboden in vergelijkbare vormen van intergenerationeel herinneren: de veranderingen naar minder detail en complexe narratieven in generaties; het op latere leeftijd interactief of intersubjectief herinneren in samenspel tussen generaties en herinneringspraktijken; doorwerking in familie- en partnerrelaties en de psychische belasting tot in de derde generatie.

Ten slotte zijn er verschillende aanbevelingen voor educatie uit het onderzoek af te leiden: deze hebben bijna alle betrekking op het historisch besef en de erkenning van de doorwerking van de Tweede Wereldoorlog in de tweede en derde generatie, de diversiteit van Joodse gemeenschappen, het belang van Holocausteducatie en aanpak van antisemitisme, kennisverspreiding over het Jodendom en de Joodse cultuur, genoemd door zowel de tweede als de derde generatie. Er zijn ook zorgen over polarisatie in de samenleving, en het bewustzijn van manifeste vormen van antisemitisme is toegenomen. Sinds 7 oktober 2023 worden spanningen en waakzaamheid sterker ervaren. Sommige deelnemers voelen zich

aangesproken op Israëlish regeeringsbeleid en bekritiseerd in hun relatie tot of verbondenheid met Israël. Ook voelen sommigen zich onder druk gezet om, vanuit het beroep dat wordt gedaan op het oorlogsverleden van hun (groot)ouders, stelling te nemen tegen Israël. Veel Nederlandse Joden hebben familie en vrienden in Israël. De Joodse identiteit is verweven met het bestaan van Israël. Joden voelen zich daar in verschillende mate mee verbonden. Er is behoefte aan nuance, feitenkennis en gesprekken die polarisatie overstijgen. Ten slotte is er breed draagvlak voor de nationale dodenherdenking op 4 mei met een historische focus op de Tweede Wereldoorlog en slachtoffergroeperingen. Collectieve erkenning van het leed en maatschappelijke bescherming van Joden worden als belangrijk en als noodzakelijk ervaren.

Deze deelstudie heeft laten zien dat de herinnering aan en de doorwerking van het oorlogsverleden nog steeds voor een (groot) deel het leven en het welzijn van Joden in Nederland beïnvloedt. De gedachte dat het leren over de Holocaust, tachtig jaar na de Tweede Wereldoorlog, 'af' is, mag dan ook geen grip op ons krijgen. Tweede en derde generaties ervaren in toenemende mate heling en herstel, doordat zij manieren vinden om om te gaan met de psychische belasting van het oorlogsverleden; nog altijd is de doorwerking van de oorlog in elke generatie voelbaar, niet zelden dagelijks en door alles heen. Onderzoek naar de impact van het oorlogsverleden blijft relevant en biedt tevens aanknopingspunten voor vervolgonderzoek naar vierde en mogelijk vijfde generaties én andere herinneringsgemeenschappen. Bestaande wetenschappelijke kennis moet daarom worden gewaarborgd en nieuwe (vormen van) kennis moeten blijvend worden ontwikkeld en toegepast. De Holocaust, zijn geschiedenis, de herinneringen en de verhalen, moeten in elke generatie opnieuw aandacht krijgen.

DANKWOORD

Mijn grote dank gaat uit naar alle families die hebben meegewerkt aan deze deelstudie: aan de eerste generatie Joodse Holocaustoverlevenden, die in staat waren over hun leven en oorlogservaringen te vertellen in de interviews van de USC Shoah Foundation, en aan hun kinderen en kleinkinderen voor de openheid waarmee zij hebben verteld over hun persoonlijke familiegeschiedenis, verhalen, ervaringen en perspectieven. Ik bedank ook prof. dr. Bart Wallet, hoogleraar vroegmoderne en moderne joodse geschiedenis, voor de waardevolle gesprekken. Ten slotte dank ik het Nationaal Comité 4 en 5 mei voor de uitnodiging deze deelstudie te coördineren, en voor de samenwerking: Matthijs Kuipers, Sophie van den Bergh en Cristan van Emden, en onafhankelijke onderzoekers Senske de Vries en Stephanie Welvaart.

- Abram, Ido. "Joodse identiteit is geen vast gegeven." *Joods nu* 3, nr. 3 (2017). <https://stichtingleren.nl/>.
- Assmann, J. "Communicative and Cultural Memory." In *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, red. A. Erll en A. Nünning. De Gruyter, 2010.
- Berg, H. en Wallet, B. *Wie niet weg is, is gezien. Joods Nederland na 1945*. Uitgeverij Waanders, 2010.
- Burton, K. L. "Traumatic Family Narratives in a Cosmopolitan World: Identity in American Third Generation Holocaust Survivors." Masterscriptie, Kennesaw State University, 2011
<https://digitalcommons.kennesaw.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1459&context=etd>.
- Chaitin, J. "Living with' the past: Coping and Patterns in Families of Holocaust Survivors." *Family Process* 42, nr. 2 (2003): 305-322. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2003.42208.x>.
- Cohen, J. *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliviera. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis*. Uitgeverij Querido, 2015.
- Cohn, I. G. en Morrison, N. M. "Echoes of transgenerational trauma in the lived experiences of Jewish Australian grandchildren of Holocaust survivors." *Australian journal of psychology* 70, nr. 3 (2018): 199-207. <https://doi.org/10.1111/ajpy.12194>.
- Cohen, J. *De onontkoombare afkomst van Eli d'Oliviera. Een Portugees-Joodse familiegeschiedenis*.
- Cyrulnik, B. *Talking of Love On the Edge of a Precipice*. Penguin Books Ltd, 2007.
- Dale, R. "Exploring the Experiences of Grandchildren of Holocaust Survivors." Proefschrift, William James College, 2015. ProQuest (10187704).
- Dashorst, P. *Unraveling intrusions*. Proefschrift, Universiteit van Groningen, 2023. <https://doi.org/10.33612/diss.803271618>.
- Demant, F., Kooten van, J., Olde Monnikhof, M. en Putters, K. *De stand van vrijheid, vrijheid in Nederland 75 jaar na de bevrijding*. Nationaal Comité 4 en 5 mei en Sociaal Cultureel Planbureau, 2021.
- Doornbos, J. R. en Dragojlovic, A. "The past should not affect the children': intergenerational hauntings in the homes of Indo-European families. *Gender, Place and Culture* 29, nr. 8 (2022): 1141-1161. <https://doi.org/10.1080/0966369X.2021.1950644>.
- Dragojlovic, A. "Did you know my father?" *Australian Feminist Studies* 26, nr. 69 (2011): 319-334. <https://doi.org/10.1080/08164649.2011.595065>.

- Ensel, R. en Gans, E. red. *The Holocaust, Israel and 'the Jew': Histories of Antisemitism in Postwar Dutch Society*. Amsterdam University Press, 2017. <https://doi-org.proxy.uba.uva.nl/10.1017/9789048527021>.
- Epstein, H. *Children of the Holocaust. Conversations with Sons and Daughters of Survivors*. Penguin Books, 1988.
- Goldstein, J. "Echoes of Trauma: A Phenomenological Study of the Multigenerational Transmission between Holocaust Survivors and Their Grandchildren." Proefschrift, The Chicago School of Professional Psychology, 2018. ProQuest (10974659).
- Gordon, A.F. en Radway, J. *Ghostly Matters: Haunting and the Sociological Imagination*. University of Minnesota Press 2008.
- Gradwohl Pisano, N. *Granddaughters of the Holocaust: Never Forgetting What They Didn't Experience*. Academic Studies Press, 2012. <https://doi.org/10.1515/9781618111050>.
- Griffioen, P. en Zeller, R. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Uitgeverij Boom, 2011.
- Hirsch, M. The Generation of Post-memory. *Poetics Today* 29, nr. 1 (2008): 103-128. <https://doi.org/10.1215/03335372-2007-019>.
- Hirsch, M. *The Generation of Post memory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, 2012. <https://www.jstor.org/stable/10.7312/hirs15652>.
- Huis van, I., Kaasik-Krogerus, S., Lähdesmäki, T. en Ellena, L. "Introduction: Europe, Heritage and Memory– Dissonant Encounters and Explorations." In *Dissonant Heritages and Memories in Contemporary Europe*, red. T. Lähdesmäki, L. Passerini, S. Kaasik-Krogerus en I. van Huis. Palgrave Macmillan, Cham, 2019. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11464-0_1.
- Imhoff van, E., Solinge van, H. en Film, B. "A Reconstruction of the Size and Composition of Jewish Holocaust Survivors in the Netherlands, 1945." *Population research and policy review* 20, nr. 6 (2001): 457-481. <https://doi.org/10.1023/A:1015631508788>.
- Jacobs, J. *The Holocaust Across Generations: Trauma and its Inheritance Among Descendants of Survivors*. New York University Press, 2017.
- Jong de, L. "Jodendeportaties, tweede fase." In *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 6, eerste helft*. Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1964-1994.
- Kaplan, Y. "De joden in de Republiek tot omstreeks 1750: religieus, cultureel en sociaal leven." In *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg, B. Wallet. Uitgeverij Balans, 2017.
- Krimp, R. *De doden tellen. Slachtofferaantallen van de Tweede Wereldoorlog en sindsdien*. Nationaal Comité 4 en 5 mei, 2016.

- Lev-Wiesel, R. Intergenerational transmission of trauma across three generations: A preliminary study. *Qualitative Social Work* 6, nr. 1 (2007): 75-94. <https://doi.org/10.1177/1473325007074167>.
- Leydesdorff, S. *Oral history. De mensen en hun verhalen*. Prometheus, 2021.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport en Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. *Nationaal Plan Versterking Holocausteducatie*. Rijksoverheid, 2024.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2024/06/24/nationaal-plan-versterking-holocausteducatie>
- Nationaal Coördinator Antisemitismebestrijding. *Werkplan Antisemitismebestrijding 2022-2025*. Ministerie van Veiligheid en Justitie, 2022.
<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/10/06/tk-bijlage-ncab-werkplan-definitieve-versie-ter-verzending-aan-tweede-kamer>
- Olstein, J., Sheen, J. en Reupert, A. "It Just Permeated everything. Third Generation Holocaust Survivor Perspectives Regarding the Genocide's Impact on Family Functioning." *Journal of Intergenerational Relationships* 22, nr. 3 (2024): 362-380. <https://doi.org/10.1080/15350770.2023.2223190>.
- Passerini, L. *Memory and Utopia: the Primacy of Inter-Subjectivity*. Routledge, 2017.
<https://doi.org/10.4324/9781315091266>.
- Portelli, A. "What Makes Oral History Different." In *Oral History, Oral Culture, and Italian Americans*, Giudice, L.D. (Red). *Italian and Italian American Studies*. Palgrave Macmillan, 2009.
https://doi.org/10.1057/9780230101395_2.
- Rathbone, C. J., Moulin, C. J. en Conway, M. A. "Self-centered memories: The reminiscence bump and the self." *Memory & Cognition* 36, nr. 8 (2008): 1403-1414. <https://doi.org/10.3758/MC.36.8.1403>.
- Romijn, P. "De oorlog (1940-1945)." In *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg, B. Wallet. Uitgeverij Balans, 2017.
- Rothberg, M. *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in de Age of Decolonization*. Stanford University Press, 2009. <https://doi.org/10.1515/9780804783330>.
- Schalker, M. en Koenen, B. Nationaal Vrijheidsonderzoek. Kantar Public, 2019. Geraadpleegd van: https://issuu.com/nationaalcomite4en5mei/docs/h64510_themadeel_nationaal_vrijheidsonderzoek_2019.
- Scharf, M. en Mayseless, O. Disorganizing experiences in second-and third-generation Holocaust survivors. *Qualitative Health Research* 21, nr. 11 (2011): 1539-1553. <https://doi.org/10.1177/1049732310393747>.
- Solinge van, H. en Praag van, C. *De Joden in Nederland anno 2009. Continuïteit en verandering*. Uitgeverij AMB, 2010.

Staetsky, D. L. *Jews in the Netherlands in the 2020s: fifty years of stability and Israelization*. London: Institute for Jewish Policy Research, 2025. <https://archive.jpr.org.uk/object-4370>

Swaan de, A. The politics of agoraphobia: On changes in emotional and relational management. *Theory and Society* 10, nr. 3 (1981): 359-385. <http://www.jstor.org/stable/657467>.

Voorthuizen van, M. "Jullie zijn niet voor niets door die hel gegaan: Over drie generaties Tweede Wereldoorlog getroffen en." *Impact magazine* 5, nr. 2 (2021): 4-7.

Wallet, B. Een familie van gemeenschappen: De dynamiek van joods Nederland in de naoorlogse periode." In J. Kennedy, P. van Dam *Achter de zuilen: Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*, red. J. Kennedy, P. van Dam en F. Wielenga. Amsterdam University Press, 2014.

Wallet, B. "Een levend gedenkteken: Israël, joods Nederland en de herinnering aan de Sjoa." In *De Hollandsche Schouwburg: Theater – Deportatieplaats – Plek van herinnering*, red. F. van Vree, H. Berg en D. Duindam. Amsterdam University Press, 2013.

Wallet, B. Men vrage ons niet te vergeten." In: *Heilige stilte. Publieke religie en de Nederlandse dodenherdenkingen sinds 1945*, red. K.J. de Jager en B. Wallet. KokBoekencentrum, 2021.

Wallet, B. *Nieuwe Nederlanders. De integratie van joden in Nederland (1814-1851)*. Uitgeverij Bert Bakker, 2007.

Wallet, B. "Politiek, economie en... liefde: Zeventig jaar diplomatieke relaties Nederland-Israël." *Nieuw Israëlitisch Weekblad* 156, nr. 11 (2020): 18-28.

Wallet, B. "Tussen marge en centrum. Joden in naoorlogs Nederland." In *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg en B. Wallet. Uitgeverij Balans, 2017.

Withuis, J. *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*. De Bezige Bij, 2002.

Wonderen, R. en Wagenaar, W. *Antisemitisme onder jongeren in Nederland. Oorzaken en triggerfactoren*. Verwey-Jonker Instituut, 2015.

Wonderen, R. en Wagenaar, W. met medewerking van Annemarike Stremmelaar. *Nader onderzoek beelden van islamitische jongeren over zionisten en Joden*. Anne Frank Huis/Verwey-Jonker Instituut, 2015.

Zwiep, I. De Naties worden burgers. Joods leven in de Lage Landen in de schaduw van de Verlichting (1750-1814). In *Geschiedenis van de joden in Nederland*, red. H. Blom, D. Wertheim, H. Berg en B. Wallet. Uitgeverij Balans, 2017.

Zwiep, I. "Yiddish, Dutch and Hebrew: Language Theory, Language Ideology and the Emancipation of Nineteenth-Century Dutch Jewry." *Studia Rosenthaliana* 34, nr. 1 (2000): 56-73. <https://www.jstor.org/stable/41482424>

De interviews met de eerste generatie Joodse Holocaustoverlevenden dienden in deze deelstudie vooral als bron om (familie)verhalen en herinneringsprocessen over de Jodenvervolging en de Tweede Wereldoorlog in de tweede en derde generatie te onderzoeken: zij konden daadwerkelijk navertellen wat hen was overkomen. Aan het einde van de interviews werd meestal gevraagd of zij nog iets wilden toevoegen of meegeven aan de mensen die hun verhaal zouden horen. Hieronder staat van elke familie een kerncitaat van hun (groot)ouder genoteerd.

Het laatste woord is daarmee aan hen.

“Mensen, probeer van het leven te maken wat kan, weest niet al te sceptisch en kijk of je voor je omgeving een menswaardig bestaan kan leiden, want het lijkt me het enige nut van het menselijk bestaan om sociaal te denken en sociaal met je medemens om te gaan.” (Elias, augustus 1995)

“Als alle mensen zouden meemaken wat wij meegemaakt hebben, niet dat ik het ze gun, zou de wereld er dan niet beter uitzien? Zou het geweld niet ophouden? Zou discriminatie niet ophouden?” (Henny, juli 1996)

“Er zijn mensen die van de almacht van God verwachten dat die in noodgevallen ingrijpt, maar zo is het natuurlijk niet. De verantwoordelijkheid op aarde ligt bij ons. Je kunt de Eeuwige niet verantwoordelijk stellen voor de misdaden die hier op aarde begaan worden, het is een menselijke aangelegenheid. De Thora is een boek om van te leren en of we bereid zijn er van te leren, is een menselijke zaak.” (David, februari 1996)

“Als ze deze video zien zullen ze misschien een beetje schrikken van wat ik allemaal gezegd heb en zullen ze het allemaal weten. Ik denk dat als je het zo ziet dat het toch heel anders is, dat je dan iemand ziet praten en huilen. Ik hoop dat zij dit nooit hoeven mee te maken, dat vind ik heel erg belangrijk.” (Denise, maart 1996)

“Ik wil het in de eerste plaats gezegd hebben, dat als de kinderen ooit deze band zien, ze het misschien een beetje begrijpen, want wij spreken nooit over de oorlog en ikzelf zie het een beetje als een excuus, ook om wat ik verloren heb. Als je zoiets hebt meegemaakt in je leven, dan zit je vol schuldgevoelens en daar moet je mee leren leven op de een of andere manier.” (Ida, juli 1995)

“Ik ben vrij idealistisch in mijn levensovertuiging, ik vind dat er een *killing* in de maatschappij plaatsvindt, een vervreemding, een sterke aanbidding van het gouden kalf, ieder op zijn [eigen] manier en dat de mensen langs elkaar heen lopen, ik zoek veel broederschap tussen mensen.” (Aaron, april 1996)

